

**T.C.
YILDIZ TEKNİKÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
EĞİTİM PROGRAMLARI VE ÖĞRETİM ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**OSMANLI SON DÖNEMİNDE TELİF VE TERCÜME
İKİ PSİKOLOJİK ESERİN KARŞILAŞTIRILMASI**

**Abuzer KAYHAN
12706005**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Mustafa GÜNDÜZ**

**İSTANBUL
2016**

**T.C.
YILDIZ TEKNİKÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
EĞİTİM PROGRAMLARI VE ÖĞRETİM ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**OSMANLI SON DÖNEMİNDE TELİF VE TERCÜME
İKİ PSİKOLOJİK ESERİN KARŞILAŞTIRILMASI**

**Abuzer KAYHAN
12706005**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Mustafa GÜNDÜZ**

**İSTANBUL
2016**

T.C.
YILDIZ TEKNİKÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
EĞİTİM PROGRAMLARI VE ÖĞRETİM ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI SON DÖNEMİNDE TELİF VE TERCÜME
İKİ PSİKOLOJİ ESERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Abuzer KAYHAN
12706005

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 06/06/2016
Tezin Savunulduğu Tarih: 02/06/2016

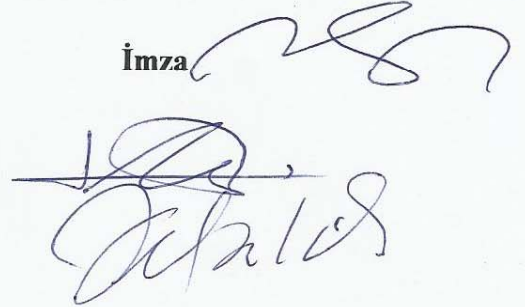
Tez Oy birliği/Oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mustafa Gündüz

Jüri Üyeleri:

Doç. Dr. Rıdvan Meşeci Gıorpetti
Prof. Dr. Reta Taşdelen

İmza

İSTANBUL
Nisan 2016

ÖZ

OSMANLI SON DÖNEMİNDE TELİF VE TERCÜME İKİ PSİKOLOJİK ESERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Abuzer KAYHAN

Nisan, 2016

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Batı'da müstakil bir bilim olarak disiplinler arasında yer edinen psikoloji, tüm dünyada dikkatleri üzerine çekmiş ve bu yeni disiplin üzerinde pek çok araştırma yapılmaya başlanmıştır. Batı'yla ilişkilerini geliştiren Osmanlı ilim dünyasında da doğal olarak bu yeni bilim dalı kendine yer edinmeye başlamıştır. Başta eğitim olmak üzere birçok disiplini derinden etkileyen psikoloji, bunu öncelikle kitaplarla gerçekleştirmiştir. Bunun bir yansıması olarak Avrupa'ya gönderilen öğrenciler buradaki gelişmeleri yerinde görme fırsatı bulmuş, dönüşlerinde bu yeni disiplinle ilgili kısmen klasik kısmen Batılı tarzda eserler yazmış, birçok kitabı da tercüme etmişlerdir. Bu eserlerde psikolojik konu ve kavramalar salt Batı referanslı değildir. Bunlarda Osmanlı ilim ve düşünce dünyasının da izleri görülmektedir.

Bu araştırmada amaç; Osmanlı son döneminde psikoloji üzerine yazılan telif ve tercüme iki eserin, psikoloji bilimindeki konu ve kavramlara nasıl açıklık getirdiklerini karşılaştırmaktır. Bunun yanı sıra ilgili kitapları bugünkü modern psikoloji perspektifiyle analiz ederek Osmanlı son döneminde psikolojik çalışmalara dair bir resim sunmaktır.

Türkiye'de psikolojinin özerk bir bilim olmasına katkı sağlayan düşünür, kişi ve kurumlar hakkında yeterli derecede nitelikli çalışmalar çok azdır. Türkiye'de psikoloji tarihine katkı sağlayacağı düşüncesiyle araştırmada şu eserler incelenmiştir:

Baha Tevfik ve Ahmet Nebil tarafından kaleme alınan *Psikoloji-İlm-i Ahval-i Ruh* ve

Fransız düşünür Emile Boirac'ın felsefe içerisinde ele aldığı ve Türkçeye *Felsefe Yahut Hikmet-i Nazariye Birinci Kitap: İlm-i Ahval-i Ruh* başlığıyla tercüme edilen kitap.

Bu çalışmada *belgesel tarama* ya da *dokümanter tarih metodu* kullanılarak 1915 yılı öncesinde yazılan telif ve tercüme iki psikoloji eseri incelenmiştir. Bunun öncesinde Osmanlılarda modern eğitim çalışmaları içerisinde psikolojinin tarihsel gelişimi, Avrupa ve İslam dünyasında psikolojinin gelişimi, Osmanlı klasik dönemde psikoloji çalışmaları hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra XX. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarında kaleme alınan biri telif diğeri tercüme iki eser araştırmaya alınmış ve incelenmiştir. Bu araştırmada telif eserin ele aldığı psikolojik konu, kavram ve tespitler hem o dönemdeki tercüme bir eserle hem de bugünkü psikoloji eserleriyle karşılaştırılması yapılarak benzerlik ve farklılıklarının vurgulanması şeklinde bir yol takip edildi. Böylece Osmanlı son döneminde yapılan

psikoloji çalışmaları konusunda genel bir fikir vermeye çalışıldı. Araştırmada ilkin yazarların biyografileri verilmiş, sonra eserler içerik ve biçim bakımından incelenmiş ve son olarak eserlerin içerikleri bugünkü psikoloji eserlerle yakınlık ve farklılıkları belirtilmiştir.

Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in telif eserinden hareketle Osmanlı ilim dünyasının modern psikolojiden haberdar olduğu ve bugünkü birçok psikolojik konu ve kavramın dönemin aydınlarınca ele alındığı görülmektedir. Bu durum Türkiye'de psikoloji biliminin gelişim tarihini daha öncelere çekmektedir. Bu durum Türkiye'de psikolojinin tarihi gelişimini anlatan çalışmalarının yeniden gözden geçirilmesi gereken bir gerekliliktir. Dolayısıyla Türkiye'de psikoloji tarihi gelişiminin iyi anlaşılması için Osmanlı aydınlarının söz konusu alana yönelik çalışmaları dikkate alınmalıdır.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı Son Döneminde Psikoloji. İlm-i Ahvāl-i Ruh, Ahmet Nebil, Baha Tevfik, , Emile Boirac.*

ABSTRACT

COMPILATION AND TRANSLATION IN THE LAST TERM OF OTTOMAN: COMPARISON OF TWO PSYCHOLOGIC WORKS

Abuzer KAYHAN

April, 2016

Psychology that declared its independence in the West in later 19th century has attracted the attention all over the world and many books and journals have been written on this discipline. This science naturally found place in Ottoman science world which improved its relation with the west. Psychology that influences many disciplines deeply especially education made it real with books. As a consequence students sent to Europe got a chance to see on sight the improvements and on the way back some of them are classic some of them are western they composed many works that are about this discipline and translated many works. In these works, subjects and concepts of psychology are not only with western reference. Traces of Ottoman science and idea world are seen, too.

The aim in this research is to compare two works, compilation and translation, and how they make clear psychologic subjects and concepts. In addition to this, the aim is to draw a picture of psychology of that period to reader by analysing it with modern psychologic perspective. Works about philosopher, persons and institutions contribute to psychology in Turkey as an autonomous science are very few. In this research, with the thought that it will contribute to these works have been analysed.

İlm-i Ahval-i Ruh written by Baha Tevfik and his friend Ahmet Nebil.

Felsefe yahut Hikmet-i Nazariye Birinci Kitap: İlm-i Ahval-i Ruh written by French scientist Emile Boriac.

In this research two psychologic works, compilation and translation before 1915, have been analysed by using documentary research or documantary history research. Before that modern education works in Ottoman, historical improvement of psychology, improvement of psychology in Europe and Islamic world and psychology researches in Ottoman classical period will be mentioned. After that, two works written in Ottoman borders, one is compilation the other is translation, will be analysed. In this analysis, compilation works deal with psychological subjects, concepts and evaluations will be compared both with translation of that period and with present works. In this way we tried to give a general idea about the psychological works made in the last term of the Ottoman. In the research firstly authors' biographies have been metioned and then works have been analysed in terms of form and content and lastly resemblances and differences of these works with present works have been mentioned.

With reference to Baha Tevfik's and Ahmet Nebil's compilation works, it is seen that Ottoman science world was aware of psychology and that many present subjects and concepts were dealt with by the highbrows in that term. This situation places psychology development history back in Turkey. This situation is a necessity for looking over the works about historical development of psychology again. Accordingly, in order to understand historical development of psychology in Turkey better the works of Ottoman highbrows should be taken into consideration.

Key words: *Psychology in the last period of Ottoman, İlm-i Ahvâl-i Ruh, Ahmet Nebil, Baha Tevfik, Emile Boirac.*

ÖN SÖZ

Osmanlılarda XVIII. yüzyılda başlanan moderleşme hareketleri, XIX. yüzyılda eğitimde hız kazanarak devam etmiştir. Bu yenileşme hareketleri sonucu 1869'da ikinci bir girişimle Darülfunûn açıldı. Bu yeni eğitim kurumuyla birlikte birçok modern ders Osmanlı ilim dünyasına girmiş ve bunlarla ilgili ilk eserler kaleme alınmıştır. Osmanlı ilim dünyasında psikoloji, özerk bir bilim olarak ilk defa Maârif-i Umumiye Nizamnamesi (1869)'nin Darülfünun için hazırlanan müfredatında, felsefe grubu dersleri altında "ilm-i ahvâl-i ruh" adıyla yer almıştır. Böylece Osmanlılarda modern psikoloji ilk kez bu eğitim kurumunun kuruluşuyla yer edinmeye başlamıştır. Bunun doğal sonucu olarak psikoloji, Osmanlı eğitim kurumlarında ders olarak verilmeye başlanmış ve üzerine önemli eserler yazılmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreği ile yirminci yüzyılın başlarında modern psikolojiyle ilgili sayıca azımsanmayacak kadar telif-tercüme eser vücuda getirilmiştir. Dönemin aydınları Batı'dan edindikleri tecrübeleri kendi ilmî kültürleriyle birleştirip kayda değer eserler yazmışlardır. Bununla birlikte Türkiye'de modern psikoloji çalışmalarının başlangıcı araştırmacılar arasında tartışma konusudur. Bazı araştırmacılar başlangıç olarak 1915 yılını, bazıları bu tarihten daha öncelerini, bazıları ise 1960 ve sonrasını kabul etmektedir. Bu tür tartışmaların son bulması ve Türk psikoloji tarihi konusunda sağlıklı bilgilerin elde edilmesi için yapılacak iş çok kapsamlı bir çalışma yapılmalıdır. Eski harflerle (Osmanlıca) yazılmış psikoloji eserlerinin bilimsel değerlendirme yöntemleriyle ele alınması ve sonraki çalışmalarla ilişkilendirilmesi gerekir. Bu tez, bahsi geçen tartışmaya açıklık getirmesi ve Osmanlı aydınının modern psikolojiye çok da yabancı olmadığını göstermesi bakımından Türk psikoloji tarihi alanına önemli bir katkı sağlayacaktır.

Başta psikoloji ve eğitim tarihi olmak üzere disiplinler arası bir özeliğe sahip olan bu tezin faklı hocalarımdan ve arkadaşarımdan yardım olarak oluşturulduğunu belirtmek isterim. Öncelikle tez konusunda devamlı olarak kendisinden istifade ettiğim, tezin her aşamasında yönlendirmelerine başvurduğum danışmanım Doç. Dr. Mustafa Gündüz'e, literatür konusunda zorlandığım bazı konularda yardım eden Prof. Dr. Vefa Taşdelen, Doç. Dr. Mehmet Suat Mertoğlu ve Arş. Gör. Cenk Özdağ'a, tezin genel yapısı ve düzeni konusunda yardımlarını esirgemeyen öğretmen arkadaşım Erkan Bulut'a, yabancı kaynaklar (İngilizce) konusunda yardımını esirgemeyen öğretmen arkadaşım Mahmut Yılmaz'a, tez süresince maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen çok kıymetli aileme (özellikle ablam Zarife ve kardeşim Esra) en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca araştırmada incelenen eserlerin orijinaleri ve yazarların biyografileriyle ilgili kaynakları ve diğer birçok kaynağı temin ettiğim, sağladığı imkânlarıyla bir araştırmacının öğrenme merakını giderecek seviyede kaynağa sahip Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)'nin kıymetli hocalarına, yetkililerine ve fotokopi servis çalışmalarına çok minnettar olduğumu belirtmek isterim.

ÇEKMEKÖY
Nisan 2016

Abuzer KAYHAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	iii
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİLLER	ix
KISALTMALAR	x
1.GİRİŞ	1
1.1.Osmanlı Son Dönemlerinde Toplumsal ve Siyasal Değişimler.....	1
1.2.Osmanlı Devletinde Eğitimin Modernleşmesi (Osmanlı Son Döneminde Eğitim)4	4
1.3.Osmanlıda Yeni (Modern) Eğitim Okulları	6
1.4.Osmanlılarda Yeni (Modern) Eğitimciler	9
1.5.Osmanlılarda Eğitime Yönelik Yeni (Modern) Kitaplar	12
1.6.Psikolojinin Tarihsel Gelişimi	15
1.6.1.Psikoloji Biliminin Doğuşu.....	15
1.6.2.İslam Dünyasında ve Avrupa’da Psikolojinin Gelişimi.....	17
1.7.Psikolojinin Osmanlıdaki Gelişimi	25
1.7.1.Osmanlı Klasik Dönemde Psikoloji.....	25
1.7.2.Modernleşme Döneminde Osmanlı’da Psikoloji	27
1.8.Osmanlı Son Döneminde Bazı Psikoloji Eserleri	36
1.9.Araştırmanın Amacı	40
1.10.Araştırmanın Önemi.....	41
1.11.Sınırlılıklar	43
1.12.Yöntem.....	43
2. BAHA TEVFİK İLE AHMED NEBİL (ÇİKA)’İN PSİKOLOJİ-İLM-İ	
AHVÂL-İ RUH ADLI ESERİ.....	49
2.1.Baha Tevfik İle Ahmed Nebil (Çıka)’in Osmanlı İlim ve Düşünce Hayatındaki Yeri ve Önemi	49
2.1.1.Ahmed Nebil (Çıka) (?-1945).....	49

2.1.2.Ahmet Nebil (Çıka)'in Eserleri.....	50
2.1.3.Ahmet Nebil (Çıka)' in Fikir ve Düşünce Hayatı.....	51
2.1.2.1.Baha Tevfik'in Hayatı (1884-1914).....	52
2.1.2.2.Baha Tevfik'in Tahsil ve Yazı Hayatı	54
2.1.2.3.BahaTevfik'in Fikir ve Düşünce Hayatı	57
2.1.2.4.Baha Tevfik'in Eserleri.....	61
2.1.2.5.Baha Tevfik'in Edebî Eserleri.....	62
2.1.2.6.Baha Tevfik'in Felsefî ve Sosyolojik Eserleri	63
2.2.Psikoloji-İlm-i Ahval-i Ruh	64
2.2.1. Biçim İnceleme	64
2.2.2. İçerik İnceleme.....	68
Psikolojiyle İlgili Alt Kavramlar.....	75
3. EMİLE BOİRAC VE FELSEFE YAHUT HİKMET-İ NAZARİYYE BİRİNCİ KİTAP: İLM-İ AHVAL-İ RUH ADLI ESERİ	100
3.1.Emile Boirac (1851-1917)'ın Hayatı ve Akademik Çalışmaları.....	100
3.2.Emile Boirac'ın Eserleri.....	101
3.2.1.Parapsikolojiye Dair Eserleri	102
3.2.2.Felsefe ve Eğitim Üzerine Eserleri	102
3.2.3.Esperanto Üzerine Eserleri.....	102
3.3.Felsefe Yahut Hikmet-i Nazariye Birinci Kitap: İlm-i Ahval-i Ruh.....	103
3.3.1. Biçimsel İnceleme.....	103
3.2. İçerik İnceleme.....	105
4. İKİ ESERİN BİÇİM VE İÇERİK AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI. 130	
4.1.Biçim Açısından.....	130
4.2.İçerik Açısından	132
5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	144
KAYNAKÇA	149
EKLER.....	156
Ek 1:Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in Psikoloji- İlm-i Ahvâl-i Ruh eserin iç kapak fotoğrafı.....	156
Ek 2:Emile Boirac'ın Felsefe yahut Hikmet-i Nazariye Birinci Kitap: İlm-i Ahvâl-i Ruh eserin iç kapak fotoğrafı.	157
Ek 3:Ali İrfan Eğribozi'nin İlm- Ahvâl-i Ruh adlı eserin iç kapak fotoğrafı.	158
Ek 4:Doktor Abdullah Cevdet'in Fenn-i Ruh eserin kapak fotoğrafı.....	159

Ek 5:Babanzade Ahmet Naim'in Mebadi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs eserin iç kapak fotoğrafı.....	160
Ek 6:Kilisli Muallim Rifat'ın İlm-i Ahvâl-i Ruh ve Usul-i Tefekkür eserin dış kapak fotoğrafı.....	161
Ek7:Hoca Tahsin'in Psikoloji yahut İlm-i Ruh eserin dış kapak fotoğrafı.....	162
Ek 8:Yusuf Kemal Bey'in Gâyetü'l-Beyan fî Hakikati'l-İnsan yahut İlm-i Ahvâl-i Ruheserin iç kapağı.....	163
ÖZGEÇMİŞ.....	164

ŞEKİLLER

- Şekil 1:** İlm-i Ahvâl-i Ruh adlı eserdeki matematiksel işaretlerin kullanımı. 66
Şekil 2: İlm-i Ahvâl-i Ruh adlı eserde sayfaların üstünde tekrar eden başlıklar. 67
Şekil 3: İlm-i Ahvâl-i Ruh adlı eserde görme olayıyla ilgili etki-tepki şekli..... 85
Şekil 4: İlm-i Ahvâl-i ruh adlı eserde görme olayıyla ilgili başka etki-tepki şekli.... 86

KISALTMALAR

age.	:Adı geçen eser
agm.	:Adı geçen makale
agt.	:Adı geçen tez
C	:Cilt
ev.	:eviren
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
diğ.	:Diğerleri
ed.	:Editör
hzl.	:Hazırlayan
IRCICA	:İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İFAV	:İlahiyat Fakültesi Yayınları
İSAM	:İslam Araştırmaları Merkezi
İ.Ü.	:İstanbul Üniversitesi
Nu.	:Numara
S	:Sayı
s.	:Sayfa
vb.	:Ve benzeri

1.GİRİŞ

1.1.Osmanlı Son Dönemlerinde Toplumsal ve Siyasal Değişimler

Altı yüzyıl (1299-1922) yaşayan Osmanlı Devletini bu kadar uzun süre ayakta tutan unsurların başında hukuk, eğitim sistemi, askeri yapı ve kendine özgü yönetimi gelir. Fakat bu unsurlar XVII. yüzyıldan sonra Batı'da gelişen gelişmelerine ayak uyduramamış ve Osmanlı ilim hayatı bilimsel ilerlemelerin gerisinde kalmıştır. Bu durum XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devlet adamları ve uleması tarafından fark edilmiştir. Kendi devlet ve toplum düzenlerinin bir bozulmaya yüz tuttuğunu fark eden ulema sınıfı buna yönelik çareleri dönemin padişahına sunmuşlardır. Koçi Bey'in Risalesi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın *Nesâyihi'l-VüzerâVe'l-Ümera (Vezirlere ve Emirlere Tavsiyeler)* Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Nushatü's-Salatin'i (Sultanlara Tavsiyeler)*, Kâtip Çelebi'nin *Mizanü'l-Hakk ve Düsturü'l-Amel li-İslahi'l-Halel (Bozuklukları Düzeltmede Eylem İlkeleri)* risaleleri devlet yönetimi, ekonomi, toplum ve medrese hayatındaki bozuklukları anlatan önemli kitaplardır.¹

XVIII. yüzyılın başlarında Batı'nın üstünlüğü kabul edilmiş, dolayısıyla yüzyılın sonlarında Batı ile daha sıkı ilişkiler için daimi elçiliklerin açılmasına karar verilmiştir. Batı'yla kurumsal anlamda askeri, eğitim ve kültürel bakımından ilk temaslar Lale devrinde başlayıp 1789'a kadar derinlemesine bir mesafe kat edilmeden devam etmiştir. Batı'daki gelişmelerden haberdar olmak için ilk defa elçilikler açılmıştır. Lale devrinde başta Fransa olmak üzere Avusturya ve İngiltere'ye yollanmış olan elçilere gördükleri yerlerin gelişmelerini bildirmeleri tembih edilmişti. Fakat Osmanlı devleti XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Batılı

¹ Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1997), 11-28.

Ülkelerin başkentlerine daimi elçiler atamak yerine geçici elçiler göndermeyi tercih etmişti.²

Bu yüzyılda yapılan en önemli yeniliklerden biri ilk defa matbaanın kurulmasıdır. İbrahim Müteferrika matbaanın tesisiyle ilgili bir risale yazarak devlet erknına sunmuştur. Bunun sonucunda III. Ahmet 1727’de İbrahim Müteferrika ve Sait Efendi’ye 1726 tarihli fermanla Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam kitaplarını basmamak koşuluyla ilk Türk matbaasını kurma ruhsatı vermiştir.³ Savaşların uzun sürmesi ve yenilgilerin artması Osmanlıların Batı’nın stnlgn kabul etmesiyle sonuçlanmış ve ilk olarak askeri alanda değişime (modernleşmeye) gidilmesi gereği duyulmuştur.⁴ Yenilgiler Osmanlı idarecilerini daha geniş düşünmeye sevk etmiştir. Yapılacak işlerin ve yeniliklerin başında profesyonel asker yetiştirmek için yeni eğitim ortamları açmak olmuştur. Açılacak yeni askerî eğitim kurumları için yerli ve yabancı aydınlardan fikir alınmıştır. Bunun sonucu olarak I.Mahmut zamanında Müslümanlığı kabul edip Humbaracı Ahmet Paşa adıyla bilinen Comte de Bonneval’a Humbaracı teşkilatını kurma görevi verildi. Avrupa’nın stnlg askeri alanda grldgnden, ilk olarak modern askerî okullar açmakla işe başlanmışır. Türk tarihinde modern anlamda ikinci girişim, Batı usulü eğitim veren *Mühendishane-i Bahri-i Hümayun* (1773) askeri kurumun açılmasıdır. Asker alana yönelik bir başka gelişme de *Fenn-i Harb*, *Fenn-i Muhasara* gibi savaş tekniklerini anlatan eserlerin Batı dillerinden Türkçeye evrilmesidir. İlk askeri deniz subay okulundan kısa bir süre sonra III. Selim döneminde devlet kademelerinin çoğunu kapsayan ıslahatlar arasında ilmiye teşkilatına özellikle önem verilmiştir. Osmanlılarda III. Selim dönemi modern devletin inşası yolunda ilk defa planlı ve köklü adımların atıldığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Avrupa’daki gelişmelerden uzak kalınamayacağı ortaya çıkınca önceki yenileşme hareketlerden yola çıkılarak Nizam-ı Cedîd’in sembol yenilikleri arasında yer alan *Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn* (1795) açılmıştır.⁵ Kara Mühendishâne’nin kuruluşunda, aslen

²Fatih Yeşil, *Aydınlanma ağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratıp Efendi (1750-1799)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2010), 51-52.

³Adil şen, *İbrahim Müteferrika ve Usl’l-Hikem F Nizâmi’l-mem*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 56-57.

⁴Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995), 24.

⁵Seyfi Kenan, *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 134.

Osmanlı vatandaşı olarak uzun yıllar Fransa'da yaşayan Mouradgea D'Ohsson ve Ebubekir Ratıp Efendi'nin görüş ve teklifleri etkili olmuştur.⁶

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise II. Mahmut askeri alanda yapılan yeniliklerin engelleyicisi durumunda olan Yeniçeri Ocağı kaldırmış ve yerine Batı tarzında düşünülen *Asâkîr-i Mansure-i Muhammediye* adlı bir ordu kurmuştur. II. Mahmut askerî işlerle ilgili olduğu gibi günlük yaşamla ilgili işleride de yenilikler yapmıştır. Yönetim şeklini bir hukuk devleti olarak Batı ülkelerindeki örneklerine göre bir düzene sokmayı düşünen II. Mahmut, 31 Mart 1834'te iki meclis kurmuştur. Bunlardan birincisi *Dar-ı Şura-yı Bâb-ı Âli* diğeri *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*'dir.⁷ II. Mahmut 1836'dan itibaren devletin merkez teşkilatında gerçekleştirdiği reformlarla devlete Avrupaî bir kabine sistemi görüntüsü yaratmıştır. II. Mahmut 1838'de yaptığı bir düzenlemeyle bütün vekillerin başı olmak üzere sadaret makamını başvekâlete dönüştürdü. 1838 yılının 7 Temmuz'unda ülkenin imar, tarım, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi hususlarında gerekli çalışmaları yapmak üzere *Meclis-i Umur-u Nafia* kuruldu.⁸

II. Mahmut'un çağdaşlaşma çabalarının doğrudan doğruya kendini örnek yaparak biraz da hem kendini hem halkını zorlayarak yürüttüğü bir yanı vardır. Bu da giyim, kuşam, kişisel dış görünüş, yaşayış, tutum ve davranış ile ilgili değişimlerdir.⁹ Özellikle bu kılık kıyafet değişimlerini askeri alanda görmek mümkündür. Bunun nedeni ise şüphesiz orduya modern bir görünüm kazandırmaktır.¹⁰ Bu kıyafetle ilgili değişimleri hakkında Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa: "Babîâli, sivilizasyonu ters taraftan alıyor. Bir milleti kalkındırmanın yolu ona apolet ve dar pantolon giydirmek değildir. Kıyafet topal bir insanı dimdik bir insan yapamaz."¹¹ şeklinde eleştirmiştir.

⁶ Beydilli, *age*, 29.

⁷Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâli (1789-1922)*, çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 120.

⁸Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 42-70.

⁹Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Ankara: Bilgi Yayınları, 1973), 191.

¹⁰ "Eski bol yemeniler yerine asker şimdi deri bağlarla sıkı bağlanmış kunduralar giyiyor. Erlerin hareketlerini köstekleyen o kocaman çakşırların yerini şimdi yün pantolon almıştır. Göz kamaştırıcı, havalanan cüppe, binişlerin yerini şık, vücuda oturan mavi renkli ceketler almıştır. Biçim ve renk açısından sonsuz çeşitlikler gösteren; fakat bazen partial çok kez de kirli ve insana yürüten bir mantar izlenimini veren sarık bir daha gelmemek üzere kalkmıştır. Onun yerine asker kırmızı renkli, başa iyi oturan, arkasında zarif bir püskül sarkan bir fes giyiyor." *age*, 193-194.

¹¹*age*, 193.

Yönetim ve hukuk alanında ise Türk tarihinde demokratikleşmenin ilk adımı olan Tanzimat Fermanı 1839'da Gülhane Parkı'nda halka okunarak ilan edilmiştir. Bu ferdandan sonra İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın diplomatik baskıları sonucu ilan edilen Islahat Fermanı (1856) bütün tebaanın Osmanlı devlet ve askeri okullarına eşit şartlarda girmesini hükme bağlamıştır. Bu fermanla bütün dini cemaatlerin devlet denetiminde olmak koşuluyla kendi okullarını kurlmaları hakkı tanınıyordu.¹² Daha sonra Türk tarihinin ilk anayasası olma özelliği taşıyan Kanun-ı Esasi (1876) ilan edilmiş ve ilk defa padişahın yanında halk parlamento yönetimine ortak olmuştur.

1.2.Osmanlı Devletinde Eğitimin Modernleşmesi (Osmanlı Son Döneminde Eğitim)

Türkler tarih boyunca eğitim ve öğretime önem veren, genellikle öğrenmenin ve bilimsel gelişmelerin takipçisi bir millet olmuşlardır. Özellikle, başta sultanlar olmak üzere devletin yönetici sınıfı çoğu zaman eğitime, eğitimcilere, sanatkârlara gereken değeri vermişlerdir. Bu nedenle birçok eğitim kurumu kurulmuş, devletin çeşitli birimlerinde görev yapacak yöneticiler bu eğitim kurumlarında yetişmiştir. Bunun sonucunda eğitim kurumları, tarih boyunca önemli ve saygıdeğer yerler olarak düşünülmüştür. Osmanlıların eğitim modernleşmesini anlamak için öncelikle, yüzyıllarca varlığını devam ettiren Osmanlı klasik eğitim kurumlarını ve bu kurumların eğitim müfredatından bahsetmek faydalı olacaktır. Osmanlılarda başlıca eğitim kurumları şunlardı: Sıbyan Mektepleri, Medreseler, Enderun Mektebi, Tekke ve Zaviyeler vb. Burada en önemli ve kapsamlı eğitim kurumları olan Medrese, Sıbyan ve Enderun mektepleri üzerinde kısaca durulacaktır.

Sıbyan/Mahalle Mektepleri: Eğitimin ilk kademesi olan bu eğitim yerleri, hemen her mahallede bulunan, varlıklı kişiler tarafından yaptırılan, kız ve erkeklerin birlikte gittiği, temel dini bilgilerin öğretildiği eğitim mekânlarıdır.¹³ Sıbyan mekteplerinde tam anlamıyla geleneksel bir eğitim- öğretim yöntemi uygulanmıştır. Disiplinin esas olduğu mektepte ezber temel öğrenme yöntemidir.

¹²Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma Otokrasi ve Disiplin**, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 67.

¹³Mustafa Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2013), 63.

Medreseler: Osmanlı toplumunda eğitim denildiğinde akla ilk gelen kurum şüphesiz medreselerdir. Medrese Osmanlılara Selçuklulardan geçmiş olup yüksek düzeyde din ve ilim adamı yanında, devlet kademelerinde hizmet etmek isteyenleri yetiştiren bir eğitim ve kültür üretme ve aktarma sistemidir. Medreseler, Osmanlı eğitiminin klasiğidir ve iyi işlediği zamanlarda önemli birikimler ortaya koymuş, âlimler, edipler, sanatkârlar ve devlet adamı yetiştirerek zamanın ihtiyaçlarına tam anlamıyla cevap verebilmiştir.¹⁴ Müfredat programları; dini bilgilere ek olarak dilbilgisi, mantık, metafizik, geometri, aritmetik, astronomi hatta tıp gibi çeşitli bilim dallarını kapsıyordu. Osmanlı eğitim sisteminin temeli olan medreseler, XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar bazı istisnalar dışında düzenli bir şekilde eğitim faaliyeti göstermiştir. Bu tarihten sonra devletin diğer müesseselerinde olduğu gibi bu kurumlarda da bozulmalar¹⁵ görülmeye başlamıştır. Dolayısıyla toplumsal ihtiyaçlara cevap veremez duruma gelmiştir.¹⁶ Bununla beraber on altıncı yüzyıla kadar medreselerde önemli bilginler yetişmiştir. İbn-i Sina, Gazali, Farabî, Kâtip Çelebi ve Evliye Çelebi gibi ünlü bilginler medreselerde yetişmiş ve bilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuşlardır.¹⁷

Enderûn Mektebi: Osmanlı eğitim sisteminde medreselerden sonra dikkat çeken eğitim kurumlarının başında Enderûn mektebi gelir. Enderûn için ilk girişimler II. Murat döneminde başlanmış olmakla birlikte 1455 yılında Fatih Sultan Mehmet döneminde tamamlanmıştır. Osmanlı eğitim sisteminin elit kadrosunu meydana getiren Enderun mektebi, devletin kudretini korumaya kabiliyetli Kapıkulu sınıfı yetiştirmek için kurulmuştur. Mektebin kuruluş amacı, genişleyen devletin fetihle bulunduğu ülkelerin insanlarının merkezî otoriteye karşı direnmelerini önlemek ve kabiliyetli olanları kendi hizmeti için yetiştirmektir. Fethedilen ülkelerden yetiştirilmek üzere seçilen gençler, devletin yönetici kadro ihtiyacını giderecekti. Bunun sonucu olarak yüksek niteliklere sahip devlet erkânı kazanılacaktı.¹⁸

¹⁴ Mustafa Gündüz, **Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa**, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012), 20.

¹⁵“Hüseyin Atay medreselerdeki gerilemenin birçok nedeninin olduğunu söyler. Bunların başında merkezilik, saltanat kavgaları, talebe isyanları, dil meselesi, ferdiyetçilik ve bencillik gelir. Medreseleri ilk defa bozmaya çalışanlar idareciler, saray ve padişaktır.” Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları-İcazetnâmeler Islahat Hareketleri**, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1983), 136-155.

¹⁶Cahit Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2005), 905.

¹⁷ Yahya Kemal Kaya, **İnsan Yetiştirme Düzenimiz, Politika-Eğitim-Kalkınma**, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2009), 69.

¹⁸ Ülker Akkutay, **Enderûn Mektebi**, (Ankara: Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1984), 25, 123.

Enderun müfredat programında Türkçe, Arapça, Farsça, Türk ve Fars edebiyatı, Türk tarihi, İslam dini, hukuk, müzik, matematik, geometri vb. dersler okutulmaktaydı.¹⁹ Bu derslerden başka beden eğitimi, Türk örf ve adetleri, nezaket kuralları, askeri sporlar gibi özel konulara özel bir önem verilmiştir. Enderunda âdab-ı muaşeret kurallarına özellikle çok dikkat edilirdi. Padişah, devlet gücünü yalnızca kendisine mutlak şekilde bağlı, sadık, minnet duygularıyla dolu, aynı zamanda iyi yetişmiş ve yetenekli kişilere teslim edebilirdi. Enderun bu amacı gerçekleştiren, yöneticilerin bir kısmını yetiştiren özel bir okul oldu.²⁰ Osmanlı eğitim tarihine bakıldığında bu okuldan yetişip devletin önemli kademelerinde yer bulan birçok devlet adamını görmek mümkündür. İlhan Başgöz ve Howard E. Wilson'un belirttiklerine göre Osmanlı devletinde 79 sadrazam, 39 kaptan-ı derya, 3 şeyhülislam ve Mimar Sinan gibi birçok değerli bilim ve sanat adamı yetiştiren Enderun okulları, XVIII. yüzyıldan itibaren bu özelliklerini yitirmişlerdir.²¹

1.3.Osmanlıda Yeni (Modern) Eğitim Okulları

Osmanlılarda geleneksel eğitim kurumları XVIII. yüzyılın başından itibaren devletin istediği memuru yetiştiremeyince Batılı tarzda okullar açılmaya başlanmıştır. Bu süreçte devletin bütün organları kendini yeniden tanımlamaya başlamış, varlığını ve büyüyüp gelişmesini sağlayan geleneksel organlarından birer birer kurtulmanın yollarını aramaya koyulmuştur. Diğer taraftan Batı'daki bilimsel gelişmelerden haberdar olmak için önce geçici, sonra daimi elçilikler kurulmuştur. Batı standartlarına uygun birçok askeri okul açılmış ve bu okullarda dönemin bilimsel gelişmelerinden haberdar olan yerli ve yabancı hocalar görev yapmıştır. Batı standartlarına uygun ilk eğitim kurumu, 1734 yılında Üsküdar'da açılan *Hendeshane*'dir. I. Mahmut zamanında Müslümanlığı kabul eden Humbaracı Ahmet Paşa adıyla bilinen Comte de Bonneval'a Padişah tarafından Humbaracı teşkilatını kurma görevi verildi.²² Batı usulü ile eğitim veren diğer askeri okul *Mühendishane-i*

¹⁹Barnette Miller, **The Palace School of Muhammad the Conqueror, (Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1941), 94-95.**

²⁰ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2015,** (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015), 94.

²¹İlhan Başgöz, Howard E. Wilson, **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk,** (Ankara: Dost Yayınları, 1968), 30-31.

²² Hasana Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi,** (İstanbul: MEB Yayınları,1991), 22-23.

Bahr-i Hümayûn (1773) açılmıştır. İlk askeri deniz okulundan kısa bir süre sonra III. Selim döneminde devlet kademelerinin çoğunu kapsayan ıslahatlar arasında ilmiye teşkilatına özellikle önem verilmiş ve 1795'te kara subay okulu *Mühendishane-i Berr-i Hümayûn* açılmıştır. Eğitimde modernleşme adına II. Mahmut ve sonrasında daha ciddi adımlar atılmış ve birçok yeni askeri ve sivil eğitim kurumu açılmıştır. Bu dönemde yukarıda söz edilen askeri alandaki yenileşme hareketlerinin engelleyicisi olarak görülen Yeniçeri Ocağı kaldırılmış, yerine Batı ordularına benzemesi düşünülen *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* (1826) adında bir ordu kurulmuştur. III. Selim-II. Mahmut devrinin devlet kurumlarında ve onu tamamlamak için öğretim işinde giriştiği geniş reform hareketi Türkiye'nin modernleşme tarihinde en önemli safhalardan biri olarak gösterilebilir.²³

Modernleşme adına askeri okulların yanında devletin memur ihtiyacını karşılamak üzere meslek okulu niteliğinde sivil eğitim kurumları da açılmıştır. Askeri okullarda öğrencilere önce Türkçe öğretilmesi, öğretimi geciktirdiğinden dolayı sıbyan mektepleri ile askeri okullar arasında yer alan ve adına *Rüştiye Mektepleri* (1839) denilen okullar açıldı. İlk Rüştiye mektepleri, *Mekteb-i Maârif-i Adliye* ve *Mekteb-i Ulum-ı Edebiye*'dir.²⁴ *Mekteb-i Maârif-i Adliye*²⁵ özellikle sivil memur yetiştirmeyi, *Mekteb-i Ulum-ı Edebiye* ise gerek halka ve gerek memur olacaklara yanlış yazı yazabilme, bir konuyu ele alabilme öğretimini amaçlamıştır. Tanzimat döneminde tasarlanan eğitim reformlarının gereksinimlerini karşılamak için Reşit Paşa tarafından etkili eğitim yöntemlerini araştırmayla yetkili kılınan *Meclis-i Maârif-i Muvakkat* (1845) komisyonu kuruldu. Bu komisyonun önerilerine uygun olarak Abdülmecit tarafından *Darülfünun*'un açılması tasarlandı (1845) ve *Meclis-i Maârif-i Umumiye* (1846) açıldı. Dönemim eğitim bakanı Saffet Paşa bu dokümanla Osmanlı eğitim sisteminin ilk ayrıntılı planını yapmıştır. 16 Mart 1848'de ilk defa ortaöğretime öğretmen yetiştirmek için *Darülmuallimîn-i Rüşti* kurulmuştur. Bu eğitim kurumunun programında özellikle *Ders Verme ve Öğretim Yöntemleri* adlı dersin yer alması önemli bir gelişmedir. Bu dönemde önemli bir gelişme ise Islahat Fermanı'nın (1856) ilanı ile gayrimüslim tebaaya önemli eğitim-öğretim haklarının verilmesidir. Islahat Fermanı gayrimüslim cemaatlere kendi okullarını açma

²³Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 25.

²⁴ Somel, **age**, 57; Findley, **age**, 107.

²⁵ Bu okul, II. Mahmut'un mahlası "Adli" olduğu için bu adı almıştır. Hukuki bilgilerle hiçbir ilişkisi yoktur.

serbestîsi getirmesi dolayısıyla Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerinin temsilcilerinden oluşan karma bir kurula ihtiyaç duyuldu. Bunun sonucundan altı üyeli bir *Meclis-i Muhtelit-i Maarif* kuruldu (1856).²⁶ Bu kurul okullarının niteliğini belirleme, müfredat ve öğretmenlerin seçimi gibi görevleri üstlenmiştir. Eğitimi yaygınlaştırmak ve kontrol altına almak için bugünkü Milli Eğitim Bakanlığının temeli olan *Maârif-i Umumiye Nezareti* (1857) kurulmuştur. Bundan kısa bir süre sonra kızların eğitimi için kız rüştiyeleri açılmıştır (1859).

Tanzimat döneminde yeni sanayi kolları ve toplumsal ihtiyaçlar için pek çok teknik okul da açıldı. Bu dönemde Osmanlıcılık ideolojisinin gerçekleştirilebilmesi amacıyla *Mekteb-i Sultanî* (Galatasaray Lisesi) 1868'de açıldı. Bu lise Osmanlı devletinde Fransız kültürünün artan bir somut göstergesidir. Bu dönemde Türk eğitim sisteminin gelişmesine büyük bir katkıda bulunan en önemli gelişme, *Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi*'nin kabul edilmesidir (1869). Daha sonra 1869'da *Kız Sanayi Mektebi* ve *Kız Öğretmen Okulu (Darrülmallimat)* açılmıştır. İstanbul'da Sultani düzeyinde açılan ikinci önemli kurum ise *Darüşşafaka*'dır (1873). Galatasaray Mektebi içinde açılan Hukuk Mektebi (1875) bir hayli önemlidir. Zira ilk defa İslam hukukunun karşısına seküler hukuk eğitimi yapan bir kurum dikilmiştir.²⁷ II. Abdülhamit döneminde eğitimde modernleşme adına birçok yenilik yapılmıştır. Tanzimat'tan devralınan eğitim mirası üzerine hem nitelik hem de nicelik olarak ciddi artışlar görülmüştür. Bu dönemde yerel aşiret önderleriyle iletişim kurabilmek ve onları devlete kazandırmak için 1892'de ilk kez *Aşiret Mektebi* açıldı.²⁸ Bu dönemde öğrencileri meslek sahibi yapmak amacıyla birçok farklı teknik okul açılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde eğitimde önemli adımlar atılmış, sistemde ve eğitim felsefesinde değişimlere gidilmiştir. İlk defa II. Abdülhamit zamanında Sait Paşa tarafından dile getirilen ve açılması önerilen okul öncesi eğitim kurumları bu dönemde açılmıştır. 1913 yılında *Darümuallimat*'ta *Ana Muallime Mektebi* adlı bir bölüm açılarak okul öncesi bölüm için öğretmen yetiştirilmeye başlanmıştır.²⁹ İlköğretimle ilgili 1913'te *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati* çıkarılmış, bu

²⁶ Somel, **age**, 68.

²⁷ Gündüz, 2013, 70-74.

²⁸ Aşiret Mektebi üzerine yapılan geniş bir araştırma için bk. Alişan Akpınar, **Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi**, (İstanbul: Göçebe Yayınları,1997).

²⁹ Akyüz, **age**, 282-283.

kanunla Kanun-ı Esasi'den sonra ilköğretimin devlet okullarında zorunlu ve parasız olduğu ilk kez burada hükme bağlanmıştır.

Bu dönemde ortaöğretimde önemli değişmelerin başında idadiler (lise) gelir. İlk defa 1911 yılında Rıza Bey'in girişimleri sonucunda İstanbul'da kızlara özel *İnas İdadisi* (Kız Lisesi) açıldı. Yüksek öğretimde de önemli gelişmelerin yaşandığını söylenebilir. Maarif Nezareti eğitimde modernleşme adına kadınların yüksek eğitimine büyük bir önem vermiştir. Bunun sonucu olarak küçük konferanslarla kadınlar Darülfünun ile tanıştırılmıştır. Bu konferanslara ilginin büyük olması hanımlar için üniversite açma fikrini güçlendirmiştir. Bunun sonucu olarak kızlar için *İnas Darülfünunu* (1914-1915) kuruldu.³⁰

1.4.Osmanlılarda Yeni (Modern) Eğitimciler

Osmanlı ilim hayatındaki modernleşme hareketlerinin anlaşılması, yenileşme taraftarı olan eğitimcilerin bilinmesini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla burada bazı eğitimcilerin Osmanlı ilim dünyasına katkıları özet şeklinde verilecektir. Burada kısaca anlatılan eğitimciler Osmanlı eğitim kurumlarında önemli görevlerde bulunan, buralara yeni eğitim anlayışı getiren ve kendilerine ait eserleriyle dikkatleri üzerine çeken şahsiyetlerdir.

Gelenbevî İsmail Efendi: Gelenbevî, zamanın ünlü matematikçisidir. Medrese eğitimi alan Gelenbevî matematik üzerinde özel bir çaba göstererek bu konuda bilgisini ilerletmiştir. Geniş bir bilgi hazinesine sahip olduğu için Cezayirli Hasan Paşa tarafından *Mühendishane-i Berri-i Hümayûn*'a matematik hocası olarak tayin edildi. Matematikteki dehası dönemin padişahı III. Selim tarafından fark edilmiştir. Dönemin Kâğıthane'sinde yapılan top talimlerinin hedefi tutmaması üzerine padişah, bunun nedeninin araştırılmasını Gelenbevî'den istemiştir. İngilizce bilgisi yardımıyla Batı matematiğine göre *Usul-i Hendese (Geometri İlkeleri)*, *Mesellesat-ı Müsteviye (Yüzey Trigonometri)*, *İmtihan-ül Mühendis (Geometricilerin Sınavı)*, *Mecmuat-ül Mühendisîn*, *Telhîs'ül-Eşkâl (Şekillerin Özeti)* gibi eserleri kaleme almıştır.

³⁰ Ali Arslan, Mustafa Selçuk, Mehmet Nam, **Türkiye'nin İlk ve Tek Kız Üniversitesi İnas Darülfünunu (1914-1919)**, (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2012), 22.

Matematik üzerinde yazılmış önemli eserleri *Hesab-el-Küsur* ile *Kitab-ül-Merasit*'tir.³¹

Hoca İshak Efendi: Öğrencilik yıllarında zekası, bilgisi ve çalışkanlığıyla dikkat çeken İshak Efendi *Mühendishane-i Berri-i Hümayûn* hocalarındandır. Bu görevinin yanında Divan-ı Hümayûn mütercimliği de yapmıştır. Batı dillerinden Türkçeye en çok matematik kitabı çevirmiş bu zat Osmanlı Türkçesinin o zamanki ihtiyaçlarına uyacak tarzda yeni terimler koydu ve yeni ilimleri tanıtmakla kalmayarak bu ilimlerin yeni dillerini de meydana getirdi. *Mühendishane-i Berri*'in baş hocası olarak atanan İshak Efendi Arapça, Farsça, Latince, İbranice ve Fransızca gibi birkaç dile vakıf bir eğitimciydi. Matematik sahasında *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye*, *Usul-ü İstihkâmat*, *Usul-ü İsa'ye ve Kür're Risalesi* adlı eserleri vardır. *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye*'de cebir, geometri, trigonometri, cebirin geometriye tatbiki, diferansiyel ve integral hesap, fizik prensipleri, balistik, katı, sıvı ve gaz cisimler, optik, termo-dinamik, elektro-manyetik, kürevî trigonometri, astronomi, cisimlerin terkihi ve kimya için birer fasıl açmıştır. Bunun yanında fizik ve kimya dalında da on tane eser bırakmıştır.³²

Ahmet Cevdet Paşa: Türk tarihinde *Mecelle*'nin hazırlanmasındaki etkin rolü ile önemli bir yer tutar. Dönemin önde gelen hocalarından fıkıh, hadis, tefsir, mantık, kelam gibi İslamî ilimler hakkında temel bilgiyi almıştır. Bunu yanında Batı'dan gelişen bilimlerini de öğrendi. Matematik, geometri, cebir, astronomi, tarih, coğrafya konusunda da bilgisini artırmıştır. 1851'de açılan Encümen-i Daniş iç üyeliğine seçildi. Dört defa Maarif Nazırlığı yapmış olan Cevdet Paşa Osmanlıca dilbilgisi ve bazı ders kitapları yazmıştır. Önemli eserleri *Tarih-i Cevdet*, *Tezakir-i Cevdet*, *Mecelle*, *Belagat- Osmaniye*, *Kıyas-ı Enbiya*, *Tevarih-i Hulefa*, *Maruzat* vb.³³

Ahmet Kemal Efendi: Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğüne gelir gelmez *Darülmüallimîn-i Rüşti*'nin açılmasına önderlik etmiştir. Kemal Efendi modern Osmanlı-Türk eğitiminin öncülerinden biri olarak kabul edilmelidir. O dönemde Rüştiyelerde etkili bir öğretim yaptırmış, yeni ders araç-gereçlerini bu okullara sokmuştur. Okul kitaplarının basımı için Avrupa'dan litografya makinesi getirtmiştir.

³¹ Şerafettin Gölcük, Metin Yurdağur, "Gelenbevi", *DİA*, C 13 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998): 552-555; Ülken, 2013, 16.

³² Ekmeleddin İhsanoğlu, "İshak Efendi", *DİA*, C 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998): 529-530; Ülken, 2013, 16, 52.

³³ Ahmet Cevdet Paşa'nın eğitim tarihindeki yeri hakkında daha fazla bilgi için bk. Gündüz, 2012.

1861 yılında Maarif Nazırlığı görevine getirilmiş ve bu görevi sırasında Tercüme Cemiyeti'ni kurmuştur. Kemal Efendi, ilkokulların yenileştirilmesi ve buralara Batı eğitim ve öğretim metodlarının kabulü için çok çalışmış, haritayı okullara sokmak için bir hayli çaba harcamıştır.³⁴

Selim Sabit Efendi: Selim Sabit Efendi. Türkiye'de modern eğitim biliminin gelişimine öncülük etmiştir. Türk eğitim tarihindeki önemi ilköğretimde giriştiği yenileştirme çabaları ve bu çabalar içinde ilköğretim öğretmenleri için rehber bir pedagoji kitabı yazmasıdır. 1868 yılında *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi* ikinci müdürlüğüne getirilince yeniden Osmanlı eğitim sistemi üzerinde etkili olmaya başladı. Bir yıl sonra Meclis-i Kebîr-i Maârif üyeliğine yükseltildi ve kendisine Darülfünun-ı Osmanî'de Türk edebiyatı hocalığı verildi. 1872'de Meclis-i Kebîr-i Maârif ikinci başkanlığına tayin edildiyse de 1875'te meclis üyeliğine döndü. 1855'te gönderildiği Paris'te matematik öğrenimi yapmış, Paris dönüşünde çeşitli görevlerde bulunmuştur. *Darülmualimîn*'in iptidaiye kısmında Terbiye-i Beşer, rüştiye kısmında Kavâid, Kitabet-i Gayr-ı Resmiye, âliye kısmında ise İlm- Ahval-i Ruh, Ahlak dersleri okutmuştur. Sabit Efendi, yazdığı kitaplar arasında *Rehnüma-yı Muallimîn* adlı eseri önemli bir yer tutar. Bu eserde eğitim-öğretim yöntemi, bireysel yöntem ve toplu yöntem olmak üzere üç yöntem yer almaktadır.³⁵

Emrullah Efendi: Münif Mehmet Paşa'dan sonra Osmanlı eğitim sisteminin yenileştirilmesinde öncü rolü oynayan Emrullah Efendi Maarif Nâzırlığı döneminde ilköğretim kanununu çıkarmış, orta ve yüksek öğretimle ilgili birçok yönetmelik hazırlayarak yürürlüğe koymuştur. Türk eğitim tarihinde *Tuğba Ağacı* nazariyesi ile yer edinen Emrullah Efendi, Meşrutiyet'in ilk yıllarında maarif reformunun nerden başlanacağı tartışılırken bu nazariye ile maarif işine önce üniversiteden başlamak gerektiğini savunmuştur. Fakat bunu savunurken eğitimin temelini ilköğretim olduğunun da farkındadır. İlköğretim programlarına din bilgisi, ahlak bilgisi, medeni ve kanunî bilgi, memleket coğrafyası, memleket tarihi, fen bilgisi, köy iktisadı ve sağlığı derslerini koymuştur. O, 1886'da *Mecelle-i Muallimîn* adında bir öğretmen dergisi ile 1902'de *Muhitü'l-maârif* adlı ansiklopedik bir lügat ve 1911'de *Yeni*

³⁴ Koçer, *age*, 55-56.

³⁵ Cemil Öztürk, "Selim Sabit Efendi", *DİA*, C 36 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998): 429-430; Akyüz, *age*, 203-207.

Muhitü'lmaârif adında beş günlük gazete çıkarmıştır. Emrullah Efendi 1912'de *Darülfünun Nizamnamesi*'nin gerekçesini yazmıştır.³⁶

Mustafa Satı Bey: II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir süre Darülmuallimîn müdürlüğünü yapan Satı Bey'in eğitim tarihindeki önemi, dönemin okulların programlarına *Terbiye-i Bedeniye, Resim, Elişi, Musiki* derslerinin yer alması için gösterdiği çabadır. Osmanlı eğitiminin geri kalmışlığını İslamiyet'e bağlayanlara karşı çıkmıştır. Ona göre bir vadinin ekilmemiş olduğunu görünce onun ekilemez olduğuna hükmetmek ne kadar mantıksızsa İslam milletlerinin ilerlememiş olduğuna bakarak İslamiyet'in ilerlemeye engel olduğuna hükmetmek de o kadar mantıksızdır. Öğretmenlik mesleğine çok önem veren Satı Bey, herkesin bu mesleği yapabileceği zihniyetine karşı çıkmış, öğretmenliğin özel yeteneklere, bilgilere dayanan bir meslek olduğunu savunmuştur. Satı Bey, Emrullah Efendi'nin Tuba Ağacı nazariyesine karşı çıkmıştır. Nitelikli bir eğitimin öncelikle nitelikli bir ilköğretim sistemi kurmak ve geliştirmekle gerçekleştirilebileceğini savunmuştur.³⁷ Nitelikli eğitim sisteminin temeli de nitelikli öğretmendir.³⁸ Öğretmenleri ilk kez orduya benzeten odur. Öğretmenlerin bireysel etkinlikleri yanında toplu etkinliklerde bulunabileceğini önemle ortaya koymuştur.³⁹ Yayınlanmış başlıca eserleri: *Malumat-ı Ziraiye, İlm-i Hayvan, İlm-i Nebat, Eşya Dersleri, Zirai Tatbikat, Lahiyalarım ve Fenn-i Terbiye*'dir. En önemli eseri ise Türk eğitim tarihinde kabul edilen ilk eğitim-öğretim kitabı *Fenn-i Terbiye*'dir. Burada adını anılmayan birçok yeni eğitimci olmakla birlikte bunların arasında birkaç tanesinin eğitim alanında yaptıklarından bahsetmekle iktifa edilmiştir.

1.5.Osmanlılarda Eğitime Yönelik Yeni (Modern) Kitaplar

Osmanlılarda yeni eğitim kurumların açılmasıyla birlikte yeni kitaplar da kaleme alınmıştır. Osmanlı eğitimcileri, Batı'daki gelişmeleri dikkate alarak kendi çabaları sonucu bu eserleri meydana getirmişlerdir. Bu eserlerden birkaçı hakkında

³⁶ Ziya Kazıcı, "Emrullah Efendi", *DİA*, C 11 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998): 165-166; Ülken, 2013, 268-270; Akyüz, *age*, 300-301.

³⁷ Mustafa Satı Bey, *Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimleri (Fenn-i Terbiye Cilt 1-2) Türkiye'de İlk Modern Eğitim Kitabı*, hzl. Mustafa Gündüz (Ankara: Otorite Yayınları, 2012), 18.

³⁸ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri*, (Ankara: Ocak Yayınları,1996), 124.

³⁹ Akyüz, *age*, 302; Ülken, 2013, 245-253.

kısaca bilgi verildi. Osmanlı ilim hayatındaki yenileşme hareketlerinin ve bunun sonucunda modern psikoloji çalışmalarının iyi anlaşılması bunu gerekli kılmaktadır.

Hesab-el Küsur: Mufassal (ayrıntılı) bir şekilde hazırlanan bu aritmetik kitapta Gelenbevî, kendi liyakat ve kudretine dayanarak çok kolay ve faydalı yollar göstermek suretiyle konuyu zenginleştirmiştir. Beş bölümden oluşan kitabın ilk dört bölümü aritmetik kuralları ihtiva etmektedir. Tam sayılara ait işlemlerle, kesirler, orantılar ve bunlar üzerinde hazırlanmış birtakım problemler bu kısma dâhildir. Kitabın beşinci bölümü cebre ayrılmıştır. Bu kısımda cebrin faydası, bilinmeyeni bulma konusunda başvurulmuş kurallar, kat sayıları sayı olan denklemlerin çözüm şekilleri yer almaktadır.⁴⁰

Resimli Elifbâ-yı Osmanî: Türk eğitim tarihinde resimli ilk alfabe ve okuma kitabıdır. Hafız Refî tarafından kaleme alınan ve otuz bir adet gravür biçiminde hayvan resimlerini kapsayan bu eser, resmin alfabe ve okuma öğretimindeki önemiyle dikkat çekmektedir. Ayrıca çocukların hayvanlara olan ilgisini artırdığı için yenileşmenin önemli bir göstergesidir.

Rehber-i Tedris ve Terbiye: Darümuallimîn öğretmeni Musa Kazım tarafından yazılan bu eser iki bölümden oluşuyor. İlk bölümde usul-i tedris ve terbiyenin anlamı ve konuya hâkim olmanın zorluğu üzerinde duruluyor. İkinci bölümde ise akıl vicdan, muhakeme, hafıza, meslek, pedagoji tarihi... gibi konular ele alınmıştır.

Usul-i Tâlim ve Terbiye Dersler: Eğitimci ve öğretmen Ayşe Sıdika Hanım'ın eğitim-öğretime dair önemli bir eseridir. Yazar bu esrin ilk başında eğitimci ve öğretmenin özellikleri üzerinde durur. En sıradan bir iş için bile ehil bir kişi aranırken eğitimde elbette ehil kimseler yer almalıdır. Herkesin öğretmen olamayacağını savunur. Ona göre iyi bir eğitimcinin ilk şartı ahlaklı ve terbiyeli olmaktır. İkinci şart ise pedagoji bilgisi ile genel meslekî bilgilerdir. O, ezberlemenin öğrenme yöntemi olmadığını, gözlem ve deney yöntemlerinin eğitimde yer alması gerektiğini savunur.

Usul-i İptidâî Yahut Muallimlere Rehnümâ: Darümuallimîn öğretmenlerinden Abdullah Vehbi tarafından yazılan eserin amacı usul-i cedîd (yeni yöntemler) yöntemlerini öğretmektir. Öğretmenlerin öğrencileri yetiştirmedeki başarısızlıkların nedenlerini açıkladıktan sonra öğretmenin çocuklar gibi ders çalışması ve onlara dersi kolaylıkla anlatma yollarını düşünmesi gerektiğini savunur. Öğrenciler,

⁴⁰ Koçer, age, 24.

öğretmenleri taklit ettiklerinden dolayı öğretmenin tüm davranışlarının terbiyeli ve ahlakî olmalıdır.

İlm-i Terbiye-i Etfal: Darümuallimîn'de Usul-i Tedris dersini okutan Meclis-i Maarif üyesi ve Mekteb-i Mülkiye'de hocalık yapmış Aristokli Efendi'nin eseridir. Eserde öğretmenliğin başlıca şartlarının çocuklara sevgi, öğretim arzusu, halkın öğretmene karşı dikilen gözüne karşı ihtiyatlı davranmak, nezaket, bilgisini geliştirme ve okuma arzusu, şefkat, sabır, iyi ahlaklı olmak gibi özelliklerdir.

Muallimlere: Terbiyenin üçlü ayrımına göre yazılan eserde yazar, ülkenin ve Osmanlılığın geleceğin öğretmenlerin elinde olduğuna, milletin öğretmenlerin gayret ve çalışmasına bağlı olarak ya âli ya da zelil bir mevki tutacağına inanır. İlerleme ve yükselme için gerekli olanın çok sayıda öğretmen yetiştirmek ve öğretmenleri çok bilgili yapmaktan ziyade milletin hedefine göre çocukları yetiştirebilmeleri için onlara terbiye bilimini iyice anlatmaktır.⁴¹

Fenn-i Terbiye: Bu eser pedagoji alanında Türkiye'de ilk kitaptır. Skolastik öğretime, eski okul sistemine karşı çıkan, eski okul binaları yerine yeni öğretim ve okulun konması fikrini en çok savunan Satı Bey'e göre eğitim üç esaslıdır: 1) Beden, 2) Fikir, 3) Ahlak. Şu halde eğitimde önemli olan sağlığı koruma, psikoloji ve ahlak ilmidir. İki ciltten oluşan kitabın ilk cildinde Satı Bey, Batı'da eğitim alanında inkılâp yapmış milletlerin bu işi ilkokul eğitimine borçlu olduğunu söyler. Eserde okul binası, sınıflar, sıralar ve laboratuvar vb'nin boyutları ve pencere büyüklüklerine kadar her şey anlatılmaktadır. Çocuğun sınıfta oturuş durumu, ışığın gelişi gibi eğitimin ilk sağlık şartları en ince ayrıntısına kadar verilmekte. Eğitim-öğretim yöntemi konularında Fransızca yayınlardan faydalanmakla beraber onların pedagoji kitaplarında yer almayan birçok soruyu ilk defa Satı Bey ele almıştır bu eserde.⁴²

Usul-i Tedris ve Tederrüs: Melekzâde Fuat adında bir yazarın kaleminden çıkan bu eserde ilkin ilim ve marifetin önemi hakkında genel bilgiler verildikten sonra okulların havalandırılması, kişisel çaba, kalem, kağıt gibi ders araç ve gereçlerin önemi ve tarihsel gelişimi üzerinde durulmaktadır. Öğretmenin öğrencilere dersi sevdirmenin çok önemli olduğunu ve bunun için de ciddiyeti koruyarak güler yüzlü davranmaları gerektiğini savunulur. Çok konu işlemekten ziyade anlatılan

⁴¹ Akyüz, *age*, 212-214.

⁴² Satı Bey, *age*, 204; Ülken, 2013, 256-257; Akyüz, *age*, 212-214.

konunun anlaşılması için ders sonunda özetleme yapılması gerektiği anlatılmaktadır.⁴³

Osmanlılarda yeni eğitim görüşleri ve öğretim yöntemleri ile ilgili diğer kitaplar: *Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan*, *Rehnüma-yı Muallimîn*, *Elifbâ-yı Osmanî*, *Çocuk, Terbiyeye Dair*, *İlm-i Terbiye ve Tedris* vb. eserlerdir. Osmanlılarda modern psikolojiye dair kitaplara örnek ise *İlm-i Ahvâl-i Ruh*, *Psikoloji Yahud İlm-i Ahvâl-i Ruh*, *Gayetü'l Beyan fî Hakikati'l İnsan Yahud İlm-i Ahvâl-i Ruh*, *Psikoloji-İlm-i Ahvâl-i Ruh*⁴⁴ vb. kitaplar verilebilir. Psikolojiyle ilgili olan bu modern eserlerin içeriğine dair açıklamalara ileriki sayfalarda ayrı bir başlıkta yer verilecektir.

1.6.Psikolojinin Tarihsel Gelişimi

1.6.1.Psikoloji Biliminin Doğuşu

İnsanoğlu varoluşundan bu yana varlığını, gök cisimlerin hareketlerini ve bu cisimler arasındaki mutlak düzeni, maddenin özünü, kısacası kendisini çepeçevre saran olay ve olguları hep merak etmiş ve bu merakını değişik yollardan giderme çabası içine girmiştir. Bunun sonucunda farklı milletlerden filozofların çabasıyla birçok bilimi (matematik, fizik, astronomi, biyoloji, kimya, sosyoloji, psikoloji vb.) içinde barındıran felsefe ortaya çıkmıştır. İnsanlar, öğrenme ve bilme merakını felsefeyle gidermeye çalışmıştır. Nasıl ki bir binanın yapılışını mimar, şehirler ve köylerin toplanişı olan cemiyeti sosyolog, şuurlu varlıkları psikolog düşünüyorsa filozoflar da felsefe vasıtasıyla insanın varlık hakkındaki düşüncesi üzerine düşünür.⁴⁵ İlk önce felsefî düşünce mitolojiyle karışık olarak doğmuş ve daha sonra metafizik düşünce halinde gelişimini sürdürmüştür. Daha sonra felsefî düşünce sırasıyla mantık, epistemoloji ve fenomenoloji olarak devam etmiştir.⁴⁶

Felsefede önemli bir yer edinen bilgi, eskiden beri farklı kişilerce farklı biçimlerde tasnif edilmiştir. İlk filozoflar bilginin insanda doğuştan bulunduğunu öne sürmüş ve buna akılcılık ya da doğuştancılık adını vermişlerdir. Bu görüşü savunan filozoflara Eflatun, Descartes vb. örnek olarak gösterilebilir. Diğer bir kısım

⁴³ Akyüz, **age**, 214

⁴⁴Baha Tevfik, Ahmet Nebil, **Psikoloji: İlm-i Ahvâl-i Ruh**, (İstanbul: Sühulet Kütüphanesi, 1912).

⁴⁵ Hilmi Ziya Ülken, **Felsefeye Giriş Tabiat İlimleri Felsefe ve Metodolojisi**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1963), 23.

⁴⁶ Hilmi Ziya Ülken, **Bilgi ve Değer**, (Ankara: Kürsü Yayınları, 1974), 8-12.

filozoflar da bilginin yalnızca tecrübeden, duyulardan geldiğini savunmuşlardır. Bunlar bu bilgiye empirisme ya da basit realizm adını vermişlerdir. Eski Çağdan Demokrit, Orta Çağdan G. d'Occam ve R. Bacon, Yeni Çağda Kant, Locke, Hume gibi filozoflar tecrübeye dayalı bilginin birer savunucusu olmuşlardır. Yine Kant bilginin üç safhadan geçerek kurulduğunu göstermiştir: duyarlık, zihin, akıl.⁴⁷

Batı'daki bu tasniflerin yanında İslam dünyasında da bilginin farklı filozoflarca değişik biçimde tasnif edildiği görülmektedir. Kültürel manada ilk Arap filozofu olarak kabul edilen Kindî (öl.850) felsefî bilgiyi duyulara bağlı bilgi ve akılla idrak edilen bilgi olarak ikiye ayırır.⁴⁸ Ona göre bilginin hedefi “süje” ile “obje”nin birliğini kurmaktır. Yine Kindî'ye göre felsefî ilimler üçe ayrılır: matematik, tabiat ve rububiya (İlahiyat) ilimleri.⁴⁹ Fikirleri bazen Aristo, bazen Eflatun'a yaklaşan İbn-i Sina (980-1037) ise felsefî ilimleri üçe ayırır: teorik ilimler, alet ilimleri ve pratik ilimler. Bu her ilim dalını kendi içerisinde ayrıca sınıflandırmaktadır.⁵⁰ Bir diğer İslam filozofu Farabî (870-950) ise ilimleri beşe ayırır: belagat, mantık, tabii ilimler, metafizik ve medeni ilimler. Bilginin duyu, akıl ve nazar yoluyla edinildiğini dolayısıyla üç bilgi türünün olduğunu söyler.⁵¹ Gazali (1058-1111) de felsefî ilimleri matematik, mantık, tabiat, ilahiyat, siyaset ve ahlak olmak üzere altı başlık altında incelemiştir. Bilgiyi akılla ve duyularla edilen bilgi olmak üzere ikiye ayırır. Fakat duyularla edinilen bilgiye şüpheyile yaklaşmış, akıl vasıtasıyla edinilen bilgide kesinlik aranabileceğini savunmuştur.⁵² İbn-i Haldun (H.1332-1406) da ilimleri felsefî ve aklî olmak üzere ikiye ayırmıştır. Onun İslam felsefesine katkısının iki önemli tarafı var: 1) Greko-Arap felsefesi üzerine kapsayıcı tenkit ve mütalaaları, 2) İlk ve son defa İslam tarihi felsefesinin ilkelerini özgün ifadelerle formüle etmesidir.⁵³ İlim ve bilgi konusunda buna benzer tasnifler burada adını zikredilmeyen daha birçok aydın ve filozof tarafından yapılmıştır. Bu tasnifler, yeri geldiğinde felsefeden kopmaların meydana gelmesine ve dolayısıyla müstakil bilim dalların ortaya çıkmasına yol açmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde bilginin kökeni

⁴⁷ Ülken, 1963, 39-40, 72-73.

⁴⁸ Macit Fahri, **İslam Felsefesi Tarihi**, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000), 101-102.

⁴⁹ Hilmi Ziya Ülken, **İslam Felsefesi Tarihi**, (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 96-102.

⁵⁰ Bu konuyla ilgili bk. Ömer Mahir Alper, **İbn-i Sina**, (İstanbul: İsam Yayınları, 2008), 55; Mehmet Naci Bolay, **İbn-i Sina**, (İstanbul Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 43.

⁵¹ Ülken, 1957, 141-146.

⁵² Ülken, 1957, 30-32.

⁵³ Macit, **age**, 402.

problemine ilişkin birbirine zıt kutupta yer alan iki farklı felsefî görüş ön plana çıkmıştır: rasyonalizm ve empirizm.⁵⁴

Tarihte felsefe içinde olup daha sonra farklı milletlerden bilim insanı ve aydınların çabası sonucu değişik yüzyıllarda felsefeden ayrılarak müstakil bir disiplin haline gelen birçok bilim dalı vardır. XIX. yüzyıla gelindiğinde bunun hızlandığı ve yüzyılın başında ilk olarak sosyoloji, yüzyılın son çeyreğinde ise psikolojinin felsefeden ayrılıp müstakil birer disiplin olarak bilim dalı haline geldiği görülmektedir. Modern bilimin gereği olarak kabul edilen yaklaşımlar ve kullanılan teknikler, psikolojinin köklerini dayandırdığı eski felsefeden psikolojiyi ayırmış ve psikolojinin ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁵⁵ XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar filozoflar insan doğasını birtakım kurgulara, sezgilere ve kendi sınırlı kişisel tecrübelerine dayalı genellemeler yoluyla incelemişlerdir. Bellek, öğrenme, motivasyon, algı, rüyalar ve irrasyonel davranışlar gibi insan doğası hakkında bugün sorulan sorular, yüzyıllar önce filozoflar tarafından benzer şekilde merak edilmiş ve buna dair görüşler ileri sürülmüştür.⁵⁶

Psikolojinin müstakil bir disiplin haline gelmesinde Wilhelm Wundt (1882-1920)'un çabalarının önemli etkisi vardır. 1879'da Almanya'nın Leipzig şehrinde dünyanın ilk psikoloji laboratuvarını kurması bunun açık bir göstergesidir. Bu laboratuvarında birçok psikolog yetişmiş ve dünyanın çeşitli yerlerine dağılmışlardır. Wundt ayrıca deneysel raporlar içeren ilk psikoloji dergisi olan *Felsefe Çalışmaları*'ni yayımladı⁵⁷

1.6.2.İslam Dünyasında ve Avrupa'da Psikolojinin Gelişimi

Tarih boyunca insanoğlu; kendi duyuş ve anlayışını, düşünme sistemini davranışlarını ve bunlara benzer davranış ve düşünüşü hep merak etmiştir. Bu tür davranış ve düşünüşleri çeşitli açılardan inceleyen, araştıran ve bunun sonucunda kurallar, sistemler veya teoriler meydana getiren bilimse psikolojidir. Kökleri itibariyle en eski disiplinlerden biri olduğu kadar, en yeni disiplinlerden de birisi

⁵⁴ Yılmaz Özakpınar, **Psikoloji Tarihi**, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 38.

⁵⁵ Ayhan Köse, "Türkiye'de Psikoloji ve Din Psikolojisi" (Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 4.

⁵⁶ Duane P. Schultz, Sydney E. Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, çev. Yasemin Aslay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002), 27.

⁵⁷ **age**, 29.

olmuştur. Psikoloji; varlığını yüzyıllarca felsefe, ahlak, mantık ve fizyoloji kitapları içinde devam ettirmiş ve nihayet XIX. yüzyılın sonlarında müstakil bir disiplin olarak doğmuştur. Felsefenin etkisinde kaldığı için de bütün Ortaçağ ve Yeniçağda psikolojinin konusu, genel olarak ruh adı verilen mistik bir nesne olmuştur. Psikolojinin tarihi hem Batı’da hem de İslam toplumlarında insanlık tarihi kadar eskidir. “Şayet psikoloji felsefenin ruha hasredilmiş dalı olarak kalsaydı tarihi şüphesiz ki insan düşüncesinin ilk izleriyle birlikte başlardı.”⁵⁸ sözü psikolojinin uzun bir geçmişe sahip olduğu göstermektedir.

Avrupa’da psikolojinin gelişim tarihine bakıldığında, Antik Yunan filozoflarından Sokrates, Demokritos, Eflatun ve Aristo ile başlatıldığı görülmektedir. Yunan felsefesinde ateş, hava, toprak ve su elemanlarının yanında bunların birbirleriyle kaynaşma ve birleşmesini sağlamak için sevgi ve nefret gibi maddî olmayan prensiplerin ortaya konulmasıyla yeni bir düşünüş filizlenmiştir. İşte bu düşünüş ilim ve felsefede, ruh ve madde ikiliğini ilk defa meydana çıkarmıştır. Sokrat’la (M.Ö. 470–399) birlikte ruhun ve şuurun incelenmesi için bir yol açılmıştır. O, “kendini bil” ilkesiyle objektif şeylerden başka bir de sübjektif durumlar olduğunu ifade etmiştir. Demokritos (M.Ö. 460–370) da Sokrat gibi düşünmüş ve ruhun öznel durumları bulunduğunu, tıpkı başka maddeler gibi atomlardan oluştuğunu ileri sürmüştür. Demokritos duyularla edinilen algıların (bilgi), eşyadan çıkan buhar gibi parçacıkların duyu organlarına gelip dokunmasıyla oluştuğunu ifade etmiştir. Her duyumun nihayetinde dokunma duyusuna ulaşacağını düşünen Demokritos, materyalist bir psikoloji anlayışını da ortaya koymuştur.⁵⁹

Platon (M.Ö. 427-347)’a göre ruh “gerçek benlik” ve “zihin” anlamına gelmektedir. Ruh ölümsüz ve madde dışı bir şey olduğundan onun işlevi kişiyi duyu organlarının algıladığı dünyanın ötesine, idealar dünyasına, götürmektedir. Dolayısıyla insan doğru ve gerçeğe çevresini duyu organlarıyla algılayarak değil, ruhu veya zihni aracılığıyla ulaşabilecektir. Bu görüşlere karşın ilimler sınıflamasında psikolojiye *De Anima* adlı eserde yer veren Aristo (M.Ö. 384–322) biyoloji yoluyla psikolojiye girerken “Beden ruh içindir.” dedikten sonra ruhu bir hayat gücü olarak kabul etmiştir. Aristo; bilgilere duyum ve algıyla ulaşıldığı dolayısıyla psikoloji bilgilerine de duyum, algı ve deneyle varılacağı düşüncesini ilk

⁵⁸Maurice Reuchlin, **Psikoloji Tarihi**, çev. Selim Evrim (İstanbul: Anıl Yayınevi, 1964), 1.

⁵⁹ Köse, **agt**, 5-6.

defa savunan kişi olmuştur. Ruhunu işlevsel olarak ele alan Aristo ruhunun nasıl olduğuyla ilgilenmiştir. Bundan dolayıdır ki o, insanın çevresiyle olan davranışlarını araştırmıştır. Bu işlevlerden bazıları algılama, arzu, tepki gösterme ve düşünmedir.⁶⁰

Orta ve Yeni Çağa bakıldığında psikolojinin konuları felsefe içerisinde yine *ruh* adı altında ele alınmış ve geliştirilmiştir. Fen bilimlerinde kullanılan tekniklerin psikolojiye uygulanmasıyla modern psikoloji temellerinin atılmasına katkı sağlanmıştır. Baymur'a göre modern psikolojinin kökeni XV. yüzyıl ve XVII. yüzyılları arasındaki gelişmelere borçludur. Baymur bu durumu şöyle ifade eder:⁶¹

“Modern çağda gelişmeye başlayan psikolojinin kökleri, Yeni Çağdaki gelişmelere dayanmaktadır. XV. yüzyılda coğrafya alanındaki yeni buluşlarla birlikte bilim alanında meydana gelen büyük gelişmeler Yeniçağı doğuran etmenlerin belirleyicisi olmuştur. Kopernik (1473-1543), Galile (1564-1642) ve Kepler (1571-1630) gibi bilim adamlarının astronomi alanındaki keşifleri, Newton (1642-1727)'un fizik, Harvey (1578-1657)'in fizyoloji alanındaki buluşlarıyla Yeniçağdaki bilim anlayışının öncüleri olmuşlardır. Böylece yapılan çeşitli icat ve keşifler sayesinde insanlar doğayı bir ölçüde kontrolleri altına alabilmişlerdir. Bunun sonucu olarak pozitif bilimler gelişmiş, dolayısıyla insanlar için yaşama da kolaylaşmıştır. Fizik ve doğa bilimleri alanındaki bu buluşların psikolojiye doğrudan bir yararı olmamış; ancak psikologlar, pozitif bilimlerde kullanılan belli başlı araştırma metodlarına karşı ilgi duymuşlardır. Bu gelişmelerin neticesinde de pozitif bilimler gelişmiştir. Fizik ve doğa bilimleri alanındaki bu buluşların psikolojiye doğrudan bir yararı olmamışsa da bu pozitif bilimlerde kullanılan belli başlı araştırma metodlarına karşı büyük bir hayranlık duyulmuştur.”

Modern psikolojide kullanılan deney ve gözlem metodları Baymur'un bu düşüncelerini destekler şekildedir. XVII. yüzyıla gelindiğinde Descartes (1596-1650) ruhu maddi ve manevi olarak ele almış ve *düalizm* kavramını ileri sürmüştür. Duyuları güvenilir bulduğu için insanı bir makineye, hayvanları ise içgüdü ve refleksleriyle hareket eden makineye benzetmiştir. İnsanın kalp atışları, solunum gibi otomatik hareketleri mekanik biçimde ortaya çıkıyordu. Fakat hayvanlardan farklı olarak insanın ruhu vardı. Burada Descartes'in insanı makineye benzetmesi üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Söylendiğine göre kendisi bu konudaki görüşlerini saray bahçesindeki havuz başı heykellerini izlerken geliştirmiştir. Söz konusu bu heykellerin içlerindeki borulardan geçen su aracılığıyla heykelin çeşitli bölümleri hareket ediyor gibi algılandığından Descartes insan gövdesinin de benzer bir işleyişi olabileceğini düşünmüştür. Diğer bir ifadeyle ona göre insan gövdesindeki sınırlar,

⁶⁰ Frank J. Bruno, **Psikoloji Tarihine Giriş**, çev. Gül Sevdiren (İstanbul: Kıbele Yayınları, 1996), 13; Özakpınar, **age**, 25-26.

⁶¹ Feriha Baymur, **Genel Psikoloji**, (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1973), 286-287; Özakpınar, **age**, 288.

heykellerin içindeki borulardan geçen su gibi hayatî bir önemi olan bir öz taşımaktaydı.⁶²

Buna karşın Spinoza (1632-1677) ruh ve bedeni bir varlığın iki yanı olarak görmüştür. Onun bu yaklaşımı felsefede *monizm* adını almıştır. Yeni Çağda David Hume (1711-1776)'un fikirleri modern psikolojinin konusunu aydınlatır niteliktedir.⁶³ İlk defa ruhsal olayları psikolojinin konusu olarak ileri sürmüştür. Gottfried Leibniz (1646-1716) ruh ve bedeni düalist olarak ele almakla beraber bunlar arasında etkileşim olmadığını, sadece paralellik olduğunu ileri sürmüştür. O, ilk defa *bilinç dışı* kavramını ortaya atmış, dolayısıyla bilinçaltı kavramını dolaylı yoldan etkilemiştir.⁶⁴ XVIII. yüzyılda tabiat bilimlerindeki metot ve tekniklerin, deney ve gözlemin psikolojide uygulanabilirliği fikri uyanmıştır. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısında insanda psişik olayları pozitif bilimin teknik ve metotlarıyla inceleyen bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bunlar özellikle duyuşsal algılama üzerinde durmuşlardır. Wilhelm Wundt'un 1879'da ilk psikoloji laboratuvarını kurmasıyla psikoloji, felsefeden ayrılarak başlı başına bir bilim dalı olarak gelişme yoluna girmiş oldu. Wundt'tan önce Gustav Theodor Fechner (1801-1887), Ernst Heinrich Weber (1795-1878), Hermann von Helmholtz (1821-1894) vb. bilim adamları, psikolog olmasalar da eserlerinde psikolojiye dair konulara yer veren bazı fizik, fizyoloji ve matematik profesörleri yaptıkları çalışmalarla psikolojinin bağımsız bir bilim olmasına katkıda bulunmuşlardır.

Avrupa'da psikolojiye dair bu gelişmelere karşın Osmanlıda psikolojinin gelişimini anlamak, İslam filozof ve âlimlerinin psikolojiye bakış açılarını, beslendikleri yerli ve Batılı kültürel kaynakları bilmekten geçer. Bugünün psikoloji biliminin İslam dünyasındaki karşılığı olan *ilmü'n-nefs*, *ilm-i ahvâl-i ruh*⁶⁵ gerek dinî gerekse felsefî kaynaklardan beslenerek çok erken dönemlerden itibaren gelişmeye

⁶² Bruno, *age*, 26-30.

⁶³ Baymur, *age*, 287.

⁶⁴ Özakpınar, *age*, 30-32.

⁶⁵“ilm-i ruh, ilmü'n-nefs”: ruh ilmi. İnsanın normal düşünce ve davranışlarını inceleyen bilim dalı, ruhiyat, psikoloji. İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük III**, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005); Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995). Kur'an-ı Kerim'de insanın psikolojik varlığından bahsedilirken en çok “nefs” kavramı kullanılmakla beraber bazı yerlerde “ruh” sözcüğünü kullanılmıştır. Belki de bu yüzden İslam toplumunda psikolojik güçler ve olayların bilgisi için “İlmü'n-Nefs” deyimini kullanmak, günümüze kadar genel kabul gören bir adlandırma olmuştur. Bazen “Kitabu'r-Ruh ya da Kitabu'r-Ruh ve'n-Nefs veya Ahvalü'n-Nefs, İlm-i Ahval-i Ruh, İlm-i Ruh” gibi kitap başlıkları ya da bölümleri görmek mümkündür. Hayati Hökelekli, “İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C 19, S 3 (2006): 410.

başlamıştır.⁶⁶ İslam düşüncesinde insanın duyu, idrak, muhakeme, hafıza, hayal, davranışın biyolojisi, insanın gelişimi, motivasyon, kişilik, ruh sağlığı, bireyin grup içerisindeki davranışları ve düşünme etkinliklerini ilmî bir disiplin çerçevesinde açıklamaya yönelik teorik düzeydeki çalışmaların tarihi, İslam toplumunun felsefeyle tanıştığı VIII. yüzyıla kadar uzanır. Helenistik dönemin felsefe ve bilim geleneğini devralan Müslümanlar, Eflatun'un *Phaidon* ve *Timaions*, Aristo'nun *De Amia* adlı eserlerini Arapçaya tercüme etmeleriyle psikolojiyle tanışmışlardır.⁶⁷ Antik Yunan mirası olan bu psikoloji eserlerinin aynen kopya edildiğini söylemek doğru olmaz. Büyük ölçüde İslâmî inanç ve değerlerle uzlaştırılıp kaynaştırılarak geliştirilmiştir. Hökelekli'ye göre İslam dünyasında psikolojinin felsefî ve tasavvufî anlamda başlangıcı, Haris el-Muhasibi (781-857) ile başlar. Bunun en önemli sebebi ise "nefs" kelimesini eserlerinde salt psikolojik anlamda en tutarlı kullanımına yer vermiş olmasıdır. Bilinç halleri, akıl ve düşünme, arzu ve dürtülerin etkinliği, niyetli davranış... gibi konuları özgün bir yaklaşım ve Kur'anî kavramlar eşliğinde ele alan Haris El-Muhasibi'nin İslam dünyasında ilk defa insanı iç açıdan inceleme ve anlamının yolunu açtığı söylenebilir.⁶⁸

İlk İslam filozofu Kindî *Fi'l-kavl fi'n-nefs* ve *Kelam fi'n-nefs* adlı risalelerinde ruhun mahiyetini, meleke ve fonksiyonlarını, ölümden sonraki durumu ile ruhu arındırmanın yollarını ve yöntemlerini araştırmıştır. Kindî'nin *Risale fi mâhiyyti'n-nevm ve'r-r'uya* adlı eseri İslam dünyasında rüya psikolojisine dair ilk telif eserdir.⁶⁹ İslam dünyasında Aristo düşüncesinin en büyük temsilcisi kabul edilen Farabî, onun psikoloji görüşlerinin de en yakın takipçisi olmakla birlikte bazı konularda İslâmî inanç ve değerlerle bunları uzlaştırmaya çalışmıştır. İnsanın psikolojik güçlerinin düşünme, hayal ve duyumdan oluştuğunu kabul etmiş ve bunların fonksiyonlarını tanımlamıştır.⁷⁰

Bununla beraber ruh problemlerini bütün boyutlarıyla araştırıp İslam dünyasında psikolojiyi müstakil bir ilmi disiplin halinde temellendiren İbn-i Sina

⁶⁶Hökelekli, **agm**, 409.

⁶⁷ İlhan Kutluer, "İlmü'n-Nefs", **DİA**, C 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998): 148.

⁶⁸Bunun nedeni ise eserlerinde ilk defa "nefs" kelimesini salt psikolojik anlamda en tutarlı kullanımına yer vermiş olmasıdır. Eserlerinde derin psikolojik tahliller ve ruhsal haller ve süreçlerle ilgili kavramlaştırmalar dikkat çekicidir. Bilinç halleri, akıl ve düşünme, arzu ve dürtülerin etkinliği, niyetli davranış... gibi konuları özgün bir yaklaşım ve Kur'anî kavramlar eşliğinde ele almıştır. Gerçekle uyumlu bir hayat tarzı için kişinin kendisini iç açıdan anlamaya çalışmasını ısrarla vurgulaması, "iç gözlem"e dayalı bir bilgisel etkinliğin yolunu açmıştır. Hökelekli, **agm**, 410-412.

⁶⁹Kutluer, **agm**, 148.

⁷⁰ Hökelekli, **agm**, 413.

olmuştur. O, psikoloji ilmini fizik ve metafizik arasında orta bir yerde kabul eder. Bundan dolayı psikolojiyi üç kısımda inceler: 1) Tecrübî Psikoloji 2) Aklî Psikoloji 3) Tasavvufî Psikoloji.⁷¹ İbn-i Sina nefsi ise nebatî, hayvanî ve insanî olmak üzere üçe ayırır.⁷² Aristo geleneğine uyararak psikolojiyi doğa felsefesi içinde ele almakla birlikte insan nefsinin benlik bilincine sahip ruhani ve ölümsüz bir cevher olarak kabul etmesiyle Aristo'dan ayrılır. Ona göre ruhsal olaylarla bedensel olaylar arasında karşılıklı ilişki olduğu gibi farklı kişilerin ruhsal dünyaları arasında da iletişim ve etkileşim vardır. Telkin, hipnoz, nazar vb. olaylar işte bu ruhsal etkiye dayanmaktadır. Ona göre psikolojinin konusu nefsin varlığını, doğasını, güçlerini, niteliklerini ve hallerini ortaya koymaktır. O, idraki dış ve iç olmak üzere ikiye ayırır. Dış idrak beş duyardan ibarettir, iç idrak ise ortak duyu gücü, tasarlama gücü, tahayyül ve tefekkür gücü, vehim gücü, belleme ve hatırlama gücüdür.⁷³ İbn-i Sina'nın ruhla ilgili birkaç eseri olmakla beraber en kapsamlı ve yetkin düzeydeki eseri *Kitabü'n-Nefs*'tir. Filozof, tabii âlemin inorganik düzeyindeki madenlerin incelemesinden organik düzeyindeki bitki, hayvan ve insana geçerken ilmü'n-nefsin araya girmesinin uygun olduğunu düşünmektedir. Nebatî nefis beslenme, büyüme, üreme güçleriyle; hayvanî nefis (Bu nefis algılama ve hareket etme yetilerine sahiptir.) duyu güçleri, beyinde gerçekleşen psikolojik güçlerle ve nihayet insanî nefis akıl yetisiyle psikolojinin konusunu oluşturmaktadır.⁷⁴

Canlı varlıkların ve bilhassa insanın ruhî yapısını inceleyen bir diğer İslam âlimi de Gazzâlî olmuştur. Zira o, hemen hemen her kitabında ruh kavramını ve insanın ruhî halleri ve hastalıklarını konu edinerek derinlemesine araştırmış ve bu hastalıklara, huzursuzluklara çözüm yolları göstererek insanın huzur ve saadetini temine çalışmıştır. Gazzâlî, yaşadığı ruhî sarsıntı ve şüpheler sonucunda insanın iç dünyası ve ruhî tecrübeleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Böylece o, iç gözleme dayalı davranış tahlillerine aklî ve nazari düşüncelerden daha fazla önem vermiştir. Psikolojik olayların herkes için geçerli ortak sebep ve kanunlara bağlı olduğu görüşünü ortaya koyan Gazzâlî, eserlerinde yer alan her tür psikolojik tespit ve tahlili, dinî-ahlakî bir konunun anlaşılması amacına yönelik kılmıştır.⁷⁵

⁷¹ Bolay, *age*, 59-60.

⁷² Ali Durusoy, "İbn Sina", *DİA*, C 20, 325-326; Bolay, *age*, 60-61; Alper, *age*, 80-85.

⁷³ Alper, 2008, 79-81.

⁷⁴ Kutluer, *agm*, 148

⁷⁵ Servet Altuntaş, "Gazzali'de Tasavvuf Felsefesi" (Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 67; Hökelekli, *agm*, 415.

İslam dünyasında psikoloji üzerine Aristo'nun *De Anima* adlı eserine *Kitabu'n-Nefs* çalışmasıyla önemli bir yeri tutan diğer bir İslam filozofu İbn Rüşd (1126-1198)'dür. İbn Rüşd Aristocu bilim modelinde ele aldığı şekliyle psikoloji bilimini fizik, metafizik, ahlak, mantık ve İslamî kelimelerle ilişkili olarak ele alır. İbn Rüşd psikolojisinde kullanılan kavramların çoğu fizikten ödünç alınan ve zaman zaman yeniden tanımlanan, anlamları genişletilen ya da daraltılan kavramlardır. Bunlar: hareket, bilkuvve (düşünce halinde) ve bilfiil, dört sebep (maddi, sûrî, gaye ve fail), cevher, araz, yetkinlik, son yetkinlik gibi kavramlardır.⁷⁶

İbn Rüşd *Kitabu'n-Nefs*'in başında sorularla psikolojinin sınırlarını çizmeye çalışır. Bunlar; nefsin özünün, canlılığın, beslenmenin, büyümenin, üremenin, duyu algılamalarının, tahayyülün, akletmenin ve akletme sonunda oluşan ittisalın (bitişmenin) ne olduğuna dairdir. İbn Rüşd'e göre psikoloji; ele aldığı konunun şerefli ve önemli olması, bu ilimle elde edilen bilgilerin bir kısmı diğer ilimlerin ulaşmak ve öğrenmek istedikleri bilgilerin elde edilmesinde faydalı olması nedeniyle ortaya çıktığını söyler.⁷⁷ Dolayısıyla bütün ilimleri psikolojide temellendirir. Psikolojide kullanılacak metoda gelince bunun bürhânî (açıklayıcı-ispatlayıcı) metod ya da mutlak bürhân olması gerektiğini söyler.

İbn Rüşd canlıda bulunan güçleri ikiye ayırır. Birincisi kendisinde nefis bulunması sebebiyle bedene ait güçlerdir. İkincisi ise uyku-uyanıklık, gençlik-yaşlılık, ölüm-hayat, sıhhat-hastalık ve ömrün uzunluğu-kısalığı gibi bedende bulunması sebebiyle nefse atfedilen güçlerdir.⁷⁸ Bedene atfedilen güçler: 1) Beslenme gücü, 2) Duyu gücü, 3) Mütahayyile gücü, 4) Nâtık güç ve 5) İstek gücüdür. O, duyu gücünde beş duyuyu açıkladıktan sonra bunların üstünde yer alan idrak gücünü açıklar. Burada cüzi idrak gücünü: 1) Ortak duyu, 2) Tahayyül gücü, 3) Müfekkire gücü, 4) Hafıza gücü olmak üzere dörde ayırır. Ortak duyunun ayrı ayrı idrak ettiği duyuları bire indirgediğini söyler. Küllî idrak gücü olarak akli kabul eden İbn Rüşd bu kavramı, amelî ve nazarî akıl diye ikiye ayırır.⁷⁹ İbn Rüşd'ün canlılığın ilk güçleri konusundaki tasnifleri daha önceki İslam filozoflarından İbn-i Sina ve

⁷⁶Atilla Arıkan, **İbn Rüşd Psikolojisi Fizikten Metafiziğe İbn Rüşd'ün İnsan Tasavvuru**, (İstanbul: İzYayıncılık, 2006), 68-70.

⁷⁷ İbn Rüşd, **Kitabu'n-Nefs Psikoloji Şerhi**, çev. Atilla Arıkan, Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 2.

⁷⁸ Rüşd, **age**, 2-3.

⁷⁹ Rüşd, **age**, 81-117.

Kindî tarafından da yapılmakla beraber İbn Rüşd kendine özgü eklemelerle önceki İslam filozoflarından ayrılmaktadır.

Diğer bir İslam bilgini İbn-i Haldun, ünlü eseri *Mukaddime*'de birçok psikolojik görüş ve teoriye yer vermiştir. XIV. yüzyılda yazdığı *Mukaddimesi*'yle toplum bilimlerinin babası olarak kabul edilen İbn-i Haldun iklimin, coğrafyanın, ekonomik olayların, insanların ve milletlerin hayatları üzerindeki tesirini tespit etmiştir. Bu birikimiyle o, insan davranışlarının sebeplerini ve motivasyonlarını çok iyi belirlemiştir. İnsanın toplumsal eğitim ve yeteneklerine özel bir önem atfeden İbn-i Haldun, eserinde ana kavram olan asabiyet kavramıyla dile getirdiği kaynaşma, birleşme, dayanışma, üstünlük kurma ve böylece güçlü ve güvende olma isteğini bütün tarihî ve toplumsal olayların temelindeki psikolojik faktör olarak kabul etmiştir. Ayrıca İbn-i Haldun, toplumsal olayları açıklarken insanın psikolojik yapısına da değinmiştir. O, insanda kötü olan içgüdülerin varlığını kabul etmiştir. Psikolojik nedensellik ve bilinçdışı güdülenmeyi kabul eden İbn-i Haldun, psikolojik bir olgunun, genellikle daha önce var olan ve biri diğerini izleyen tasavvurlardan meydana geldiğini belirtir.⁸⁰

Ruh hakkında farklı düşünür ve filozoflar tarafından ortaya atılmış iddialar genelde teorikte kalmıştır. Hiçbir filozof ve bilgin onu gördüğünü, onun görünür yönlerini bildiğini ya da deneysel bilgisine sahip bulunduğunu iddia etmemiştir. Psikolojinin deneysel bir bilim olarak kurulmasına kadar geçen süreçte, biyolojinin hâkim olduğu bir psikoloji anlayışı kendini göstermiş, organizma üzerinde dolaşım, sindirim, dokunma gibi deneyler yapılmaya başlanmıştır. 1628 yılında İngiliz bilim adamı William Harvey (1578-1657), dolaşım olayını açıklayan deneylere başlamıştır. 1750 yılında Reaumur (1683-1757) ise sindirim üzerinde çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bu çalışmanın aynısını 1780'de Spallanzani (1729-1799) de yapmıştır. Organizma üzerinde yapılan bu tür çalışmalar, onun daha çok tanınmasına yardımcı olmuş ve organizmanın tepki ve davranışlarının ruh ile değil, daha başka olaylarla açıklanabileceği ortaya koymuştur.⁸¹

⁸⁰İbn Haldun, **Mukaddime**, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, C I-II, 1982), 468, 887; Beyhan Hayta, "İbn Haldun'da Kişilik Teorisi" (Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), 4.

⁸¹Lütfi Öztabağ, **Yeni Psikoloji**, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1974), 8.

1.7.Psikolojinin Osmanlıdaki Gelişimi

1.7.1.Osmanlı Klasik Dönemde Psikoloji

Osmanlı Klasik ilim geleneğinde *ilm-i ahvâl-i nefsin* müstakil bir disiplin olarak araştırılmasında birçok tanım, kavram ve meselenin metafizik disiplini, kelam ilmi ve ahlak teorisi çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Belirtilen konular, ilerleyen zaman dilimlerinde “ilmü’n-nefs” başlığı altında müstakil bir disiplin olarak incelenir. XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında, Avrupa’daki yeni gelişmelerin etkisiyle alana dair eserler modern psikolojinin konularını da içerecek şekilde telif edilir.

Osmanlı medrese eğitim sistemi, Nizâmîye medrese sistemini esas alarak teşekkül etmiş, ilmî metot olarak da Gazzâlî ve Fahrettin Râzî çizgisini benimseyerek gelişmiştir.⁸² Dolayısıyla psikoloji Osmanlı medreselerinde bu şahsiyetlerin çabalarıyla felsefe içinde tasavvufî bir çizgide varlığını sürdürmüştür. Fatih döneminin *Tehâfütü’l-felâsife* tartışmaları bağlamında Hocazade Muslihiddin Efendi (1434?-1488)’nin insan ruhu hakkındaki görüş ve tahlilleri felsefî bir çerçeveye sahiptir. Ali Kuşçu’nun *Tecrîdü’l-Akaid* adlı esere yazdığı şerhin *Ruhani Cevherler* başlıklı bölümün dördüncü faslında nefis ve nefsin melekeleri konusuna geniş yer ayrılmıştır.

Kanuni dönemi âlimlerinden Kınalızâde Ali Efendi (1511-1572)’nin ahlak kitabı (*Ahlâk-ı Alâî*) da İbn-i Sina psikolojisi modeline dayanmaktadır. Yine kitabın bütünlüğü içinde yer yer Tûsî’nin metodu takip edilmektedir. Bununla birlikte Kınalızâde, Tûsî’nin nefis konusunda verdiği bilgileri yeterli görmeyerek kendisi bu eksikliği gidermeye çalışır.⁸³ Osmanlılarda ahlâk ilmi, insanı tanımayı öncelediği için bu ilme dair eserlerin nefis ve kuvvetleri ile irtibatlı olarak ele alındığı görülmektedir. *Tehzibü’l-Ahlâk*, *Ahlâk-ı Nâsırî*, *Ahlâk-ı Celâlî*, *Ahlâk-ı Kirâm*, *Ahlâk-ı Alâî* gibi ahlâk ilmi geleneğini temsil eden bu eserlerde nefis, bu ilmin konusu olarak ele alınmıştır. Ahlakla ilgili bu eserlerden Kınalızâde’nin eserinden bahsetmek faydalı olacaktır. Yazarın nefis konusundaki görüşlerini ahlak felsefesini temellendirmek için kullandığını belirtmek gerekir.

⁸² Köse, agt, 69.

⁸³ Ayşe Sıdıka Oktay, **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlak-ı Alâî**, (İstanbul: İz yayıncılık, 2005), 137.

Kınalızâde Ahlak-ı Alâî'de, ahlakî davranışların kazanılabilmesi için nefsin ve onun kuvvetlerinin iyi bilinmesi gerektiğini söyler. Bu sayede insan, nefsinin ve kuvvetlerini tanıyıp kontrol edebilir ve varsa hastalıklarını tedavi ederek istenilen ahlakî davranışları kazanacağını ifade eder. Kınalızâde'nin nefs konusundaki kaynağı ise İbn-i Sina'dır. Nefs konusuyla olan ilgisi, İbn-i Sina gibi varlık probleminden kaynaklanan bir yaklaşımının sonucu değil, nefsi ahlak biliminin temeli olarak görmesidir. Kınalızâde'nin ele aldığı nefis kavramı insanî nefstir. Ona göre nefsi insanî, cisim ve cismanî olmayan basit bir cevherdir. O, nefis meselesini altı başlık altında incelemekle beraber bu görüşü İbn-i Sina'ya aittir. Bu altı başlıktan nefsin; basit bir cevher olduğu, cisim ve cismanî olmadığı, nefsin bizzat kendisini idrak ettiği, kendini idrak etmek için bir araca ihtiyacı olmadığı ve duyularla hisseden bir varlık olmadığı sonucu çıkar. Kınalızâde'nin nefsin kendi varlığı hakkındaki bilgisinin delile ihtiyaç göstermeyecek derecede açık ve kesin bir bilgi olduğu yönündeki bu görüşü Descartes'in görüşleri arasında benzerlik bulunmaktadır. İsmail Hakkı İzmirli'nin ifadesiyle Kınalızâde İbn-i Sina'da var olan ve Descartes'in *düşünüyorum o halde varım* düsturunun sadece bir üslup değişikliğidir.⁸⁴

Kınalızâde Eflatuncu gelenekten İslam düşünürlerine intikal eden yaygın anlayışa uygun olarak nefsin üçlü tasnifini yapmıştır. Bunlar: *bitkisel nefis*, *hayvanî nefis* ve *insanî nefstir*. Bitkisel nefis bütün canlılarda, hayvanî nefis insan ve hayvanda, insanî nefis ise sadece insanlara mahsustur. Bu üçlü ayırım ve görüş İbn-i Sina'da da vardır. Bitkisel nefsin güçlerini; *beslenme gücü*, *üreme gücü*, *büyüme gücü* ve *şekil veren güç* olmak üzere dörde ayırır. Bu temel güçlere bir de "hizmet edici güçler"i de ekler ki bunlar da çekim gücü, tutucu güç, hazmettirici güç ve uzaklaştırıcı güçtür. Kınalızâde burada kendisine münhasır *şekil veren güç* ile *hizmet edici güç* kavramlarıyla önceki İslam düşünürlerin bu konudaki ayırımlarından ayrılır. Hayvanî nefis güçlerini; *idrak gücü* ve *hareke ettirici güç* olmak üzere ikiye ayırır. Hareket ettirici gücü hislerine göre *zahiri his* ve *batınî his*, güce göre de *arzu gücü* ve *öfke gücü* olmak üzere ikiye ayırır. Zahirî hisleri beş duyu organıdır, batınî hisler ise *ortak duyu*, *hayal*, *vehim gücü*, *belleme gücü* *tasarrufta bulunma gücüdür*. İnsanî nefis güçlerini *bilme gücü*, *yapma gücü* olmak üzere ikiye ayırır. Bilme gücünü *ilmî akıl* ve *amelî akıl*, yapma gücünü ise *arzu gücü* ve *öfke gücü* olmak üzere ikiye ayırır.⁸⁵

⁸⁴Oktay, *age*, 138 -145'ten özet.

⁸⁵ Kınalızâde Ali Efendi'nin nefis konusundaki detaylı tasnifi için bk. Oktay, *age*, 166.

Aynı dönemin diğeri bir âlimi Taşköprizâde Ahmed Efendi (1495-1561) ise nefis bilgisini metafiziğin alt dalı olarak kabul etmektedir.⁸⁶ Burada verilen bilgilerden anlaşılıyor ki Osmanlı ilim geleneğinde psikoloji, “nefs” veya “ruh” adı altında XIX. yüzyıla kadar felsefi, tasavvufi ve metafizik kavramlar çerçevesinde ele alınmış ve geliştirilmiştir. Psikolojinin felsefe içinde varlığını hissettirmesine rağmen Osmanlı medreselerinde felsefe, belli dini konuların ağırlık kazanmasıyla ders müfredatından kaldırılarak adeta unutulmuştur.⁸⁷ Dolayısıyla XVI. yüzyıl ve sonrasında psikolojiye yönelik çalışmalarda bir duraklama olduğu söylenebilir.

1.7.2.Modernleşme Döneminde Osmanlı’da Psikoloji

Osmanlı devleti, özellikle XVIII. yüzyılda belirgin olarak kendini hissettiren Avrupa’nın bilim ve teknikteki gelişmelerin, kültür ve ekonomi alanlarındaki ilerlemelerin farkına varmış ve devletin bu alanlardaki eksikliklerini gidermek için girişimlere başlamıştır. Başta askerî eğitim kurumları olmak üzere eğitim ve kültürel alanda yerli ve yabancı aydınların vasıtasıyla ciddi reformlara girişmiş ve farklı türlerde sonuçlar elde etmiştir. Bu yenileşme hareketleri Tanzimat Dönemi’nde daha da hız kazanmış, devleti yönetenler bu konuda adeta seferber olmuşlardır. Devlet erkânının öncülüğünde bir taraftan öğrenciler yurtdışına eğitim kalitelerini arttırmaları için gönderilmiş, diğer taraftan yeni eğitim-öğretim kurumları açılmıştır. Bunun yanında yeni eğitim kurumlarında okutulacak dersler için tercüme faaliyetleri hız kazanmış, çeşitli dergi ve gazeteler, ilmî kitaplar yayımlanmış, ilmî cemiyetler⁸⁸ yayın hayatına başlamıştır.

Bu dönemde daha önceki dönemlerde olduğu gibi Batı’dan yalnız tekniğe ait eserlerin tercümesiyle kalınmamış, tam bir zihniyet değişmesini temsil eden sanat, felsefe ve bilim etrafında nakiller yapılmıştır.⁸⁹ Tanzimat’la birlikte devlet erkânının eğitimi önemli işlerinden biri olarak görmeleri dikkat çekicidir. “Terbiye-i âmmenin istikmâli her devlet ve hükümetin vezaif-i mühimmesindedir.”⁹⁰ ifadesiyle devlet,

⁸⁶Kutluer, **agm**, 148-149.

⁸⁷Kenan Yakupoğlu, “Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi”, (Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), 135-141.

⁸⁸ Encümen-i Daniş, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Mecmua-i Fünun vb. bu cemiyet ve dergilere örnek olarak verilebilir.

⁸⁹ Ülken, 1935, 355.

⁹⁰Mahmut Cevad, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, (İstanbul: Matbaa-i Amire,1921), 106.

eğitimi kendi asli görevi olarak görmüştür. Sanayi ve fenlerin kaynağı olacak mekteplerin icadı ve inşası ilk işlerden sayılmaktaydı. Dolayısıyla Sultan Abdülmecid'in memleketin uygun yerlerine kurulması gereken mekteplerin tanzim edilmesini ve halk eğitiminin çaresine bakılmasını emretmesi onun eğitime verdiği öneme işarettir.⁹¹

XVIII. yüzyılda başlayan eğitimde modernleşme hareketi Sultan II. Mahmut ve onun takipçisi Abdülmecid devrinde de devam etmiştir. Modernleşme yanlısı Sultan Abdülmecid zamanında modern eğitim kurumları açılmaya devam ederken ilk defa bir Darülfünun kurulması fikri ortaya çıkmış ve kuruluşu 1845'te düşünölmekle beraber maddi ve kültürel alt yapının⁹² bulunmamasından dolayı ancak on sekiz yıl sonra bu modern eğitim kurumu faaliyete geçebilmiştir.⁹³ Darülfünun 'un açılması Osmanlıda birçok modern dersin eğitim hayatına girmesine vesile olmuştur.

Diğer taraftan bu eğitim kurumunun açılmasıyla öğretim üyesi açığı meydana çıkmış, Maarif Nezareti bu açığı kapatmak için tahsillerini tamamlayıp bu yeni eğitim kurumuna tayin olunmak üzere 25 Mayıs 1857 tarihli talimatla⁹⁴ Avrupa'ya iki öğrenci⁹⁵ gönderilmesi kararını almıştır.⁹⁶

Bunlardan biri matematik diğeri ise tabiat bilgisi tahsil edeceklerdi.⁹⁷ Avrupa'ya eğitim için gönderilen öğrenciler, o sıralarda Batı'da felsefeden ayrılarak müstakil bir disiplin olarak bilim alanında yer edinmeye başlayan psikolojiyle tanışmışlardır. Dönüşlerinde bu yeni disiplinle ilgili kavram ve

⁹¹Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs", **Belleten**, C LIV, S 210 (1990): 701.

⁹² Bu alt yapı yoksunluğunun giderilmesi için bir kütüphane inşa edilmiş ve Paris'ten 3500 Frank karşılığında birçok kitap alınmıştır. Bu kitaplar o sıralarda Avrupa'da yaygın felsefi anlayış olan *hümanizm* ve *pozitivizm* ağırlıktaydı. Ekmeleddin İhsanoğlu, **Darülfünun, Osmanlıda Kültürel Modernleşmenin Odağı**, (İstanbul: IRCICA Yayınları, C 1, 2010), 14.

⁹³Ali Yıldırım, **Türk Üniversite Tarihi: Darülfünun Dönemi**, (Ankara: Öteki Matbaası, 1998), 65.

⁹⁴ Talimatın içeriği kısaca şöyledir: Gerek İstanbul'dan Paris'e tahsil için giden talebeye Fransızca, Gerekse Hristiyan tebaadan olup da Paris'te oturup Türk dilini öğrenmek isteyenler için açılan Mekteb-i Osmanî hocalarının okuttukları Türkçe dersinin programını, bir defa görölmek ve onaylamak üzere Meclis-i Maarif'e göndermeleri gerekir. Bu iki zat İstanbul'a dönünce Darülfünun'a hoca olacaklarından Paris'te ona göre öğrenim yapmaları ve bu kuruma muktedir bir halde yetişmeleri gerekir... Bu hocalar orada hem hocalık hem de biri matematik diğeri ise tabiat derslerin tahsilini alacaklar... Yıldırım, **age**, 61.

⁹⁵ Söz konusu talimatta Avrupa'ya gönderilecek iki öğrenci Hoca Tahsin ve Selim Sabit Efendi'dir. Aynur Erdoğan, "Türkiye'de Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusunun Sosyolojik Çözömlenmesi"(Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 82.

⁹⁶ "Avrupa'ya öğrenci gönderme uygulaması II. Mahmut dönemi bir milat olmuştur. 1830 yılından itibaren yoğun bir şekilde öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. İlk öğrenci gönderimi Paris'e olmuştur." **agt**, 46-47.

⁹⁷ Mehmet Ali Aynî, **Darülfünun (Üniversite) Tarihi**, hzl. Metin Hasırcı (İstanbul: Pınar Yayınları, 1995), 40; Yıldırım, **age**, 61.

terimleri bazen klasik bazense modern olmak üzere çift yönlü olarak *ilm-i ahvâl-i ruh*, *ilm-i ruh* veya *ilm-i nefis* adı altında psikolojik eserler kaleme almışlardır.

Osmanlının son dönemlerinde eğitim ve kültürel alanında yapılan bu yenileştirme hareketleri sonrasında medreselerde de istenilen düzeyde olmasa da modernleşme çalışmaları yapılmıştır. Bunun bir göstergesi olarak medrese müfredatına felsefe dersi konulmuş; fakat amaçlanan hedeflere o zaman için ulaşıp ulaşılmadığı bilinmemektedir. Felsefe derslerinin medrese müfredatına konulması, daha önceden bu eğitim kurumunun müfredatında felsefe dersinin olmadığı anlamına gelmemektedir.⁹⁸ Osmanlı klasik dönemde medreselerde felsefe dersleri vardı; fakat diğer ilimlerde olduğu gibi bu alanda pek ileriye gidilememiştir. Hilmi Ziya Ülken'e göre Osmanlı ilim alanındaki kapalılık felsefede de kapalılığı doğurmuştur. Osmanlılarda felsefe, skolastik içine girmiş, ulema sınıfı Ortaçağ İslam filozoflarının eserlerini şerh etmekten ileri gidememiştir. İlim felsefesi eğilimi zayıflamış, onun yerine formel mantıkta kılı kırk yaran pek çok eser yazılmış, Muhiddin Arabî ve Mevlana şerhleri düşünce hayatında birinci derecede rol oynamıştır. Tabiat felsefesi ve Aristotelesçiliğe karşı şiddetli hücumlarıyla tanınan Gazali kelamı tutulmuş, Gazali'nin bazı eserleri Türkçeye çevrilmiştir.⁹⁹ Felsefe derslerinin medrese ve daha sonra diğer yüksek okullara girmesi, bu alana yönelik telif, tercüme ve uyarlamaların yapılması modernleşme adına önemli bir gelişmedir. Felsefeye dair bu çabaların o dönem için yeterli olup olmadığı bilinmiyorsa da bu girişimlerin önemli olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte felsefeye yönelik ihtiyaç artmış, çok sayıda tercüme-telif eserler kaleme alınmıştır. İsmail Kara, Mehmet Ali Aynî Bey'in II. Meşrutiyet'in ilanından hayli zaman sonra felsefe grubu ders kitapları için yaptığı tasvir, bu ihtiyacın ne kadar önemsenen bir ihtiyaç olduğu ve XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu sahada tercüme-uyarlama eserler telif edilmekle beraber işin ne kadar başlarında bulunduğu konusunda bilgiler verdiğiinden bahseder. Mehmet Ali Aynî Bey konuyla ilgili durumu şu cümlelerle ifade eder:¹⁰⁰

“Meşrutiyet-i idarenin ikinci defa ilanından sonra Kanun-ı Esasi'nin bahsettiği hürriyet-i matbuattan bi'l-istifade bizde de felsefeye müteallik biraz kitap yazıldı. Tabî bunların

⁹⁸ Osmanlı klasik dönemde medrese müfredatında felsefe dersinin olduğuna yönelik bk. Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim Riyazi Bilimler**, (İstanbul: İz Yayıncılık, C 1, 1997), 163-183.

⁹⁹ Ülken, 2013, 38.

¹⁰⁰ İsmail Kara, **Bir Felsefe Dili Kurmak Modern Felsefe ve bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi**, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 25.

hemen hepsi Fransızcadan tercüme edildi. Fakat bir felsefe kitabını lisanımıza tercüme etmek ne kadar müşkül olduğunu bununla uğraşanlar bilir. Bunun başlıca sebebi, medreselerimizde okutulmakta olan Mantık ve Hikmet kitapları müstesna olmak şartıyla felsefenin mekâtib-i sultaniye ve âliyede yeni tedvine başlamış olmasıdır.”

Osmanlı son döneminde felsefeye dair çalışmaların ve Kara'nın ifadelerinin aksine dönemin düşünce hayatına olumsuz bakan Akgün, 1839-1920 yılları arasında Türk fikir dünyasında sistemli felsefî fikirlerin ortaya atıldığını ve bir görüş olarak açık bir şekilde dönemin aydınları tarafından savunulduğunu söylemenin mümkün olmadığını ifade eder. Bunun nedeni ise bu dönemden önce Osmanlı eğitim-öğretim kurumlarında felsefeye gereken önemin verilmemiş olması, dolayısıyla bu alanla ilgili eser ve makalelerin kaleme alınmamasıdır. Akgün, Batı'da bilim ve teknik alanındaki gelişme ve ilerlemeler karşısında Tanzimat'tan önceki dönemin felsefeye ilgili havasını ve dönemin insanının felsefeye dair bakışını şu cümlelerle ifade etmiştir:¹⁰¹

“Bu düşünce(felsefe) alanına karşı böyle bir tavır almanın ve takınmanın temelinde düşünce tarihimizde etkili ve önemli bir yere sahip olan kişi veya kişilerin etkisi olduğu gibi farklı bir medeniyet ve kültüre sahip olan toplumlarla karşılaşmış olmanın da etkisi bulunmaktadır. Bu sebeple felsefî düşünüş tarzına pek itibar etmeyen ve düşünce derinlikleri üzerinde durmanın insanlık açısından yararları olduğunu fark edemeyen ülkelerin insanı, bu farklı medeniyet ve kültüre sahip olan ülkelerdeki gelişme ve ilerlemelerle karşılaşınca bu ülkelerin fikir, bilim ve teknik yönlerinden kendi ülkesinden daha üstün ve daha ileride olduğunu görünce ister istemez bunlardan etkilenir ve bu gelişmeleri heyecanla, hayretle, şaşkınlıkla, tereddütle izler. Böylece geri kalmış bu ülkenin insanı bu gelişmeler karşısında kabul etme veya kabul etmeme gibi karmaşık duygular arasında bocalar.”

Akgün'ün Tanzimat öncesi dönemde felsefeye yönelik bu ifadelerine Ülken de bir dereceye kadar destekleyici ifadelerde bulunur. Ülken'e göre Tanzimat'tan önce Türkiye'de sosyal ilimlerin seviyesi çok düşüktü. İktisat, modern hukuk, istatistik, etnografya, sosyoloji, tecrübî psikoloji vb. Türkiye için yabancı isimlerdi. Genel olarak felsefî düşünce Ortaçağ İslam felsefesinin Gazali-İbn Rüşd tartışmasının bıraktığı yerde duruyordu.

Türk fikir dünyasının Batı fikir dünyasından en açık şekilde etkilenmesi, Tanzimat sonrası olduğu dikkate alındığında bu dönemde felsefî alana yönelik önemli eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Batı'dan ilk felsefî tercümeyi 1859 yılında Voltaire, Fenelon ve Fontenelle'den *Muhaverat-ı Hikemiye* (Felsefî Konuşmalar)'yi Münif Paşa yapmıştır. Bundan kısa bir süre sonra ise Ziya Paşa, Rousseau'dan *Emil ve İtirafı*'ı; Memduh Süleyman, Eduard Hartman'dan

¹⁰¹Mehmet Akgün, “1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefî Akımlar”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XL (1999): 475.

Darvinizm'i; Baha Tevfik ve Ahmet Nebil *Nietzche: Hayatı ve Eserleri*'ni, *Madde ve Kuvvet*'i çevirmiştir. Bundan sonra çeviri faaliyetleri hız kazanmıştır. 1860'larda Münif Paşa tarafından Cemiyet-i İlmiye'nin yayın organı olarak çıkan *Mecmua-ı Fünun* dergisinin birkaç yazarı bu dergide felsefî içerikli yazılar kaleme almışlardır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla felsefe alanına yönelik çok sayıda eser ve makalelerin ele alındığı görülmektedir. Felsefeye dair eserlerin kaleme alınması aydınları; sosyoloji, iktisat, psikoloji vb. alanlarda da eser vermeye yöneltmiş ve bu alanlarda eserler meydana getirilmiştir. Osmanlılarda sosyal alanlardan psikolojiye dair eserlerin XIX. yüzyılın sonlarında kaleme alınması Batı'daki gelişmelere paralellik göstermektedir. Osmanlı son döneminde psikolojiye yönelik eserler birdenbire ortaya çıkmamış, belli bir birikimin sonucu meydana gelmiştir. Osmanlı son döneminde modern psikolojiye yönelik eserlerin gelişimini anlamak için Avrupa'nın XIX. yüzyılda psikoloji alanındaki çalışmalarına kısaca bakmakta fayda vardır.

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde psikoloji, Batılı bilim adamlarının, özellikle Wilhelm Wundt'un çabası sonucu felsefeden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁰² Burada Osmanlılarda psikoloji alanında ciddi çalışmaları olan ve felsefe dersleri adı altında dönemin okullarında psikoloji dersleri veren Mustafa Şekip'in konuyla ilgili görüşünü vermek faydalı olacaktır. Mustafa Şekip'e göre psikolojinin felsefeden ayrılıp bağımsız bir disiplin haline gelmesi bilenenin aksine XIX. yüzyılın ilk çeyreğine rastlar. Immanuel Kant'ın psikolojiye yönelik çabaları, *psikoloji* tabirini kabul edip kullanması da bunda büyük etken olmuştur. Dışarıda gerçek bir dünya olduğunu ve duyularla edinilen bilgilerle dünyanın tanındığını savunan XVII. yüzyılın ampirik filozofu John Locke (1632-1704), modern psikolojide ele alınan *fikirlerin çağrışımı* terimini ilk defa kullanmıştır. Locke'un bilimsel olarak ileride müstakil bir yer edinecek olan psikolojinin incelemelerine XVII. yüzyılda ışık tutması, Mustafa Şekip'in görüşünde haklılığı ortaya koymaktadır¹⁰³ XVIII. yüzyılda Berkeley, Locke'un "çağrışım" kavramını genişletmiş, tek gerçeğim duyularla elde edildiğini ileri sürmüştür. David Hume da psikolojiye dair görüşlerinde bu iki filozofun takipçisi olmuştur. Kant (1724-1804)'ın algının; parçaların bağlantısıyla

¹⁰² Reuchlin, *age*, 13-14.

¹⁰³“ Psikolojinin felsefeden ayrılarak başlı başına mütalaa edilmesi Christian Wolff ile başlar. 1823'te neşrettiği "Psychologica empirica" ve 1843'te neşrettiği "Psychologia rationalis" adlı eserlerinde bu başlangıcın ilk adımları görülür. XVII. yüzyılda düşünceye ve bilhassa fikirlerin teşekkülüne dair birçok çalışmaların görülmesine rağmen psikoloji tabiri çok nadir kullanılmıştır.” Mutafa Şekip Tunç, **Psikolojiye Giriş**, (İstanbul: İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1949), 55; Özakpınar, *age*, 33.

oluşmadığına, birlik ve bütünlük niteliği olduğuna dair fikri Gestalt psikolojisinin görüşlerine temel olacak niteliktedir. Herbart Spencer (1776-1841) bir fikrin başka bir fikrin bilince girmesine ne derece yardım edebileceğinin hesaplanabileceğinden söz etmesi, psikolojik olayların nicel olarak incelenebileceği yolunda deneysel psikolojik araştırmalara olumlu etki yapmıştır.¹⁰⁴ Aralık 1879'te Leipzig'de Wundt'un öncülüğünde dünyanın ilk deneysel psikoloji laboratuvarının kurulmasıyla da psikoloji, başlı başına bir disiplin haline gelmiştir.¹⁰⁵

Avrupa'da filozof ve bilim adamları öncülüğünde psikoloji sahasında bütün bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı aydınlarının bunlardan habersiz olduğunu söylemek haksızlık olur. Avrupa'da psikolojinin XIX. yüzyılın son çeyreğinde felsefeden ayrılarak bağımsız bir bilim haline gelmeden önceki sürecine benzer bir süreci, Osmanlı psikoloji tarihi gelişiminde de görmek mümkündür. Nitekim ilk "psikolojik" yazı ve düşünceler, Osmanlı aydınlarınca benimsenen değişik felsefi ve politik akımlar içerisinde dağınık bir şekilde bulunmaktadır.¹⁰⁶ Aynı döneme rastlayan tarihlerde Osmanlı aydınları içinde, özellikle yurtdışına öğrenim için gidenler¹⁰⁷ arasında modern psikolojiye dair telif ve tercüme eserlerin ele alındığı görülmektedir. Önceki yüzyıllarda başlayan tercüme faaliyetleri¹⁰⁸ Tanzimat'ın getirdiği müspet ortamın da yardımıyla dönemin aydınlarınca değerlendirilmiş ve felsefe, tarih, edebiyat, matematik, iktisat, sosyoloji vb. alanlarda birçok tercüme faaliyeti görülmüştür. Psikoloji sahasında da düzenli olmamakla beraber bazı tercüme¹⁰⁹ yapılmaya başlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik ve politik hayatta Tanzimat'la birlikte başladığı kabul edilen Batı etkisi sosyal bilimler alanında da görülmektedir. Toplum ve bireyi konu alan çeşitli bilim dalları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren açık bir şekilde Osmanlı aydınları arasında temsilciler bularak yayılmaya başlanmıştır.

¹⁰⁴ Özakpınar, *age*, 36-37.

¹⁰⁵ Schultz, Schultz, *age*, 29.

¹⁰⁶ Nuri Bilgin, *Başlangıcından Günümüze Türk Psikoloji Bibliyografyası*, (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 14.

¹⁰⁷ 1864-1876 yılları arasında sadece Fransa'ya gönderilen öğrencilerin sayısı, 55'i Müslüman, 38'i Gayr-i Müslim olmak üzere 93 kişidir. Adnan Şişman, *Tanzimat döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004), 72.

¹⁰⁸ Tanzimat Döneminde tercüme faaliyetiyle ilgili daha geniş bilgi için bk. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, (İstanbul: Vakıf Yayınları, 1935), 360-381; Akgün, 1999, 476-480.

¹⁰⁹ "Cumhuriyet öncesi dönemde psikoloji alanında çevirileri yapılan ve referans alınan Batılı yazarlar arasında belli başlıcaları: Gustave le Bonn, W. James, J. Dewey, Th. Ribot, Bergson, A. Binet, Ebbinghaus, Fouille, Büchner, Bourget, E. Boutroux, Boirac, Höfdding vb. sayılabilir. İsmi zikrettiğimiz bu yazarların çoğu psikolog değildir. İnsan ve toplum sorunları konusunda psikoloji bilgilerini kullanan birer fikir veya felsefecidirler." Bilgin, *age*, 17.

Özellikle I. Meşrutiyet Dönemi'nde aydınlar arasında bazıları bizzat psikoloji telif ve tercüme yazılarıyla, diğer bazıları ise psikolojik konuların da yer aldığı felsefi, edebî ve politik yazılarıyla dikkati çekmektedir.¹¹⁰

XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı aydınları arasında psikolojiye dair bazı eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Bunlardan Yusuf Kemal (1848-?)'in *Gayet'ül Beyan Fî Hakikati'l İnsan Yahud İlm-i Ahvâl-i Ruh*, Hoca Tahsin (1811-1881)'in *Psiholoji yahut İlm-i Ahvâl-i Ruh* ve Ali İrfan Eğribozi (1869-?)'nin *İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı eserleri çok iddialı sayılmasa da anlamlı eserlerdir. Psikolojiye dair ilk tercüme Fransızcadan *Ruh (Psychologie)* adıyla tercüme eden Hoca Tahsin Efendi'dir. Baha Tevfik (1884-1914) *Psikoloji-İlm-i Ahvâl-i Ruh*, Abdullah Cevdet (1869-1932) *Fenn-i Ruh* adıyla telif-tercüme karışık eserler meydana getirdiler. Mehmet Şemsettin Günaltay (1883-1961) *Felsefe-i Ula: İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri* adlı eserinde ruh kavramını ilmî ve felsefî teoriler ışığında incelemiştir. Babanzâde Ahmed Naim (1873-1934)'in George Fonsgrive'den tercüme ettiği *Mebadi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs*, Mehmed Emin Erişirgil (1891-1965)'in Emile Boirac'tan tercüme ettiği *Felsefe yahut Hikmet-i Nazariye: İlm-i Ahvâl-i Ruh* gibi eserler Batı'da gelişen modern psikolojiyle kurulan sağlıklı temasların ilk örneklerindedir.¹¹¹ Sırrı Girid Paşa (1844-1895), Muallim Rıfat Bey ve sonraki yıllarda Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1913) ile Mehmet Ali Ayni (1869-1945) felsefe esaslı ve skolastik izler taşıyan kitaplar yazmışlardır.

Bunların yanında bugün çoğunu sadece edebi kişilikleri ve yazılarıyla tanınan pek çok Osmanlı aydını, yazılarında psikoloji konularına da değinmişlerdir. Örneğin; gazeteci ve romancı olan Ahmet Mithat Efendi (1884-1912)'in ruh ve bilincin anlamları üzerinde durduğu *Nevm ve Halât-ı Nevm* ve O. Compayre'den *Çocuk, Melekât-ı Uzviyye ve Ruhîyesi* çevirisi adlı eserlerine rastlanmaktadır. Servet-i Fünun hareketinin felsefecilerinden Ahmet Şuayip (1876-1910) de yazılarında Bergson, Ribot, Gustave Le Bonn gibi Batılı düşünürlerden söz etmekte, kavimler ve ırklar psikolojisine yaptığı eleştirileriyle tanınmaktadır.¹¹² Burada adı zikredilen eserlerin felsefî ve teolojik nitelikli “ruh” kavramından tam olarak kurtulamadığı görülmektedir. Nitekim Ali İrfan Eğribozi adı geçen eserin önsözünde ruhtan

¹¹⁰ Bilgin, *age*, 14.

¹¹¹ Ülken, 1935, 367-368; Kutluer, *agm*, 150-151.

¹¹² Bilgin, *age*, 14-15'ten özet.

bahsetmenin caiz olup olmadığını tartışmaktadır. Bununla beraber psikoloji ilmine dair bu girişimlerin yaşanması yadsınamayacak bir gerçektir.

Modern anlamda psikolojinin Osmanlıdaki gelişimini kestirmek güç olmakla beraber 1869'de ikinci defa yeniden açılan Darülfünun'un hocalarından ve Batılılaşma hareketinin ilk önderlerinden Hoca Tahsin, psikolojinin Türkiye'deki öncüsü olarak kabul edilmektedir. *Psiholoji Yahud İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı eseri ise Batı tarzı ilk psikoloji kitabı olarak kabul edilmektedir.¹¹³ Aynı dönemde 1876 yılında yayınlanan Yusuf Kemal'in *Gayetü'l Beyan Fî Hakikati'l İnsan Yahut İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı eseri Osmanlıda ilk psikoloji kitabı olarak kabul görmeye birlikte Tahsin Efendi'nin eseri modern psikolojinin Osmanlıdaki ilk örneği olarak kabul edilir.¹¹⁴ Bu ve bunlara benzer eserler, Avrupa'da psikolojinin resmî bir bilim olarak kurulduğu ve alana yönelik ilk kitapların yazıldığı dönemde Batı ve Doğu dillerine hâkim Osmanlı aydınları tarafından incelenen pek çok çalışmaya binaen, kendi ilmî miraslarının konu ve kavramları çerçevesinde meydana getirilmişlerdir. Yine Sırrı Giridî Paşa, Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi vb. aydın ve düşünürler de felsefe ağırlıklı psikolojik eserler yazmışlardır. Bununla birlikte bu alanda neden Avrupa'daki gibi bir ilerlemenin ve gelişmenin husule gelmediği sorusu ise sadece modern psikolojiyi değil, daha geniş bir ilmî alanı bağlamaktadır. Dolayısıyla bu soru, irdelenmesi gereken çok geniş bir arka planı gerekli kılmaktadır.

Osmanlı son döneminde psikolojiye dair bu çalışma, gelişme ve çabaların aşikâr olmasına rağmen Türkiye'de psikolojinin başlangıcına ilişkin resmî tarih anlayışı, Dr. Georg Anschütz'ün 1915 yılında Almanya'nın eğitim yardımı programı çerçevesinde Darülfünun'a gelişini esas alınmaktadır.¹¹⁵ Sertan Batur'a göre

¹¹³ Türkiye'de Batı tarzında ilk psikoloji kitabı Hoca Tahsin'e aittir. Aynı dönemde Sırrı Paşa'nın *Ruh*, Galatasaray Lisesi ahlak öğretmeni Rıfat'ın *İlm-i Ahvâl-i Ruh ve Usul-i Tefekkür* adlı psikolojik eserleri daha çok skolastik izler taşımaktadır. Ülken, **age**, 2013, 347.

¹¹⁴ Bu konuda İlhan Tekeli ve Selim İlkin ile Sertan Batur ise psikoloji konusunda ilk kitabın 1869'da Darülfünun ikinci kez kurulmaya çalışıldığı sırada yazıldığını söylerler. Hoca Tahsin Efendi'nin Darülfünun'da verdiği derslerden oluşan *İlm-i Ahvâl-i Ruh* (1893) adlı eseri ilk yayın olarak kabul ederler. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 188; Sertan Batur, "Türkiye'de Psikoloji Tarihi Yazımı Üzerine", **Toplum ve Bilim**, S 98 (2003): 259. Fakat, Sertan Batur konuyla ilgili başka bir eserinde de ilk psikoloji kitabının, Yusuf Kemal'in 1876 yılında yayınlanan *Gayetü'l Beyan Fî Hakikatü'l İnsan Yahut İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı eseri olduğunu belirtir. Sertan Batur, "Türkiye'de Psikolojinin Kurumsallaşmasında Toplumsal ve Politik Belirleyenler", **Toplum ve Bilim**, S 107 (2006): 220.

¹¹⁵ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümünün web sitesi ziyaret edildiğinde bölümü tanıtan kısa yazının şu cümleyle başladığı görülür: "Türkiye'de ilk psikoloji eğitimi İstanbul Üniversitesinde 1915 yılında G. Anschütz ile başlamıştır." (bk. Psikoloji Bölümü, İstanbul Üniversitesi Web Sitesi içinde, <http://www.istanbul.edu.tr/edebiyat/edebiyatp3b3.htm>. [19.11.2015].

Türkiye’de psikolojinin başlangıcının Anschütz’ün İstanbul’a gelişi kabul edilmesi gerektiği iddiası, aslında bugünün Türkiye’sinin psikoloji dünyasına egemen olan paradigmadan doğmaktadır. Bu anlayışa göre psikoloji deneysel psikoloji ile eşitlenmekte, deneysel olmayan psikoloji tümüyle tartışma dışı bırakılmaktadır.¹¹⁶ Anschütz’ün İstanbul’daki faaliyeti deneysel psikolojinin ve bir deneysel psikoloji laboratuvarının Türkiye’ye ilk girişi olarak kabul edilebilirse de Türkiye’de psikolojinin kuruluşu olarak değerlendirilebilir nitelikte değildir.¹¹⁷

Bununla birlikte Batur’un dediği gibi Osmanlı devletinin modern anlamda psikolojiye kapılarını açması çok daha öncelere dayanır. Psikolojinin ülkeye girişi bir olay değil bir süreç olarak ele alınırsa bu sürecin başlangıcı da geleneksel olarak iddia edildiği gibi 1915 yılı değil, Maârif-i Umumiye Nizamnâme’sinin yayınlandığı 1869 yılı kabul edilmelidir.¹¹⁸ Sertan Batur gibi Aydan Gülerce de Türkiye’de psikoloji tarihinin uzun bir geçmişinin; fakat kısa bir tarihinin olduğuna atıfta bulunmuştur. Türk psikoloji tarihinin XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar götürülmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹¹⁹ Türkiye’deki psikoloji tarihini eleştirel olarak ele alan Gülerce: “Türk toplumunda Amerikan psikolojisinin celbi ve normalizasyonu o denli kuvvetlidir ki Türk psikologlar bir Türk üniversitesinde Batılı bir deneysel psikoloji kürsüsünün kuruluşunun öncesindeki uzun tarihsel süreç hakkında sistematik bir inceleme yapma ve hatta düşünme gereği bile duymazlar.”¹²⁰ diyerek Türk psikoloji tarihinin daha eskilere gittiğine ve bu konuda araştırmacıların pasif ve vurdumduymaz olduğuna işaret etmektedir. Yazar ayrıca Osmanlıda modern psikolojiye dair ilk yayınları ismen belirterek bunların, Wundt’un *Fizyolojik Psikolojinin İlkeleri* adlı eserini yazdığı 1874 ve Leipzig Üniversitesi’nde ilk psikoloji laboratuvarını kurduğu 1879 tarihlerine tekabül ettiklerine dikkat çekmiştir.

¹¹⁶ “Türkiye’de psikolojinin başlangıcının 1915 yılı ve kurucu olarak Anschütz’ün kabul edilmesinin arkasında kendine bir gelenek yaratma çabasının izleri vardır ki bu da köken mitosunun açık bir göstergesidir.” Sertan Batur, “Psikoloji Tarihinde Köken Mitosu ve George Anschütz’ün Hikâyesi”, **Toplum ve Bilim**, S 102 (2005): 184.

¹¹⁷ Batur, S 98, 258-259’dan özet.

¹¹⁸ Batur, S 102, 185.

¹¹⁹ Aydan Gülerce, “History of Psychology in Turkey as a Sign of Diverse Modernization and Global Psychologization”, **Internationalizing the History of Psychology** ed. Adrian C. Brock (New York: New York University Press, 2006), 76.

¹²⁰ agm, 76-78.

Yapılan araştırma ve taranan kaynaklar sonucunda Osmanlı Devleti'nde Maairif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin¹²¹ 81.maddesiyle¹²² ilk defa psikolojinin Darülfünun müfredatına girdiği görülmektedir.¹²³ Darülfünun'un ikinci açılışının gecikmesi üzerine Hoca Tahsin Efendi öğrencilerin cerrde¹²⁴ olmasından dolayı Ramazan ayını boş geçirmemek için teravîh namazından sonra halka açık gece dersleri verilmesini planlamıştır. Bu planda, hangi hocanın hangi dersi vereceği konusunda Tahsin Efendi'nin çalışmasına bakıldığında Aziz Efendi'nin *Emzice-i Ekâlim* dersi ilk modern psikoloji dersine işaret eder.¹²⁵ Yine 1908 devriminden sonra da Babanzade Ahmed Naim Bey'in *İlmü'n Nefs* adıyla biraz teoloji ağırlıklı psikoloji dersleri verdiği bilinmektedir. Batur'a göre Osmanlıda psikolojiye ilişkin ilk yayının tarihi belli değildir. Açık olan bir şey varsa bu da bu ilk yayının 1915'ten önce yapılmış olmasıdır. Bilgin de Türkiye'de psikoloji tarihi üzerindeki bibliyografya çalışmasında 9'u çeviri olmak üzere 27 psikolojik eser saymaktadır. Bu eserlerin en eskisi Yusuf Kemal'in 1876'da yayınlanan *Gayetü'l Beyan Fî Hakikati'l İnsan Yahut İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı eseridir. Türkiye'de psikolojiyle ilgili eski yazıyla yazılmış yayınlara yönelik geniş bir çalışma ve araştırma yapılmadığından bu sosyal disipline dair daha eski bir eserin bulunup bulunmadığı bilinmemektedir.

1.8.Osmanlı Son Döneminde Bazı Psikoloji Eserleri

Tanzimat'la birlikte sosyal alanlarda modernleşme adına başlayan yenileşme çabaları kısa sürede bu alana yönelik hem telif hem de tercüme eserlerin meydana getirilmesine vesile olmuştur. Dönemin aydınları ve eğitimcileri iktisat, tarih,

¹²¹ Emre Dölen, Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin Darülfünun'a ilişkin kısımlarının hiçbir zaman uygulanmadığını söyler. Nizamname'nin yürürlüğe girmesinden sonra yapılan ikinci ve üçüncü girişimlerin de Nizamname'nin hükümleri uygulanmadığını ve bu girişimlerin sadece proje olarak kaldığını ifade eder. Emre Dölen, **Osmanlı Döneminde Darülfünûn 1863-1922 (Türkiye Üniversite Tarihi 1)**, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009),79-80.

¹²² 81.Madde: Hikmet ve Edebiyat Şubesinde ilm-i terkib-i vücud-ı insani ve ilm-i ahval-i nefis ve mantık ve maani ve beyan ve ilm-i kelam ve ilm-i ahlak ve hukuk-ı tabiiye ve ilm-i tarih ve mükemmel Arabî ve Fârisî ve Türkî ve Fransızca ve Yunan ve Latin lisanlarıyla bilimum ümmehat-ı elsine kavaidinin tatbik ve mukayesesine dair sarfı umumi ve ilm-i aruz ve tarih-i umumi ve ilm-i asarîatika ve ilm-i meskukat dersleri talim olunacaktır. Bu maddeyle ilgili daha fazla bilgi için bk. Aynî, **age**, 53; Yıldırım, **age**, 79; İhsanoğlu, 1990, 716; Koçer, **age**, 104; Dölen, **age**, 87.

¹²³ Bilgin, **age**, s.14-15.

¹²⁴ Cerre çıkmak: Medreseli talebelerin, halkın üç aylarda (Recep, Şaban ve Ramazan) daha çok ibadet etmelerine vesile olmak ve halkı dini konularda bilgilendirmektir. Halk, bu hizmetler karşılığında talebelere sadaka ve zekatını verirdi. Talebelerin bu şekilde geçimlerini sağlamasını cerre çıkmak denilmektedir.

¹²⁵ Batur, S 98, 259; Batur, S 102, 185; İhsanoğlu, 1990, 719-720; Yıldırım, **age**, 94.

sosyoloji, psikoloji vb. alanlarda verdikleri eserlerle Osmanlı ilim hayatına önemli yenilikler getirmişlerdir. Sosyal disiplinlerden psikoloji üzerine azımsanmayacak sayıda telif ve tercüme eser ve makaleler ele alınmıştır. Bu eserlerde psikolojik kavram ve terimler hem klasik hem de modern biçimde ele alınmıştır. Bu eserlerden bazıları hakkında aşağıda tanıtıcı mahiyette bilgiler verilmiştir.

Gayet-ül Beyan Fî Hakikati'l İnsan Yahud İlm-i Ahvâl-i Ruh: Felsefi psikolojiye dair olan eserde felsefenin konusu, diğer ilimlerle ilişkisi, vicdan, ruhî güçler, duyumlar, idrak güçleri, fikirler ve tasavvurlar, fikir ve tasavvurun kaynağı, etken güç, iradî hareket, özgürlük ve kanıtlanması, ruhanî varlığın birliği ve soyut oluşu, ruh-beden ayrımı ve aralarındaki ilişkiler, ruhun ölümsüzlüğü gibi konular yer almaktadır. Yine müellifin insan ruhunun tüm ilimlerin esasında olduğu ve dolayısıyla diğer tüm ilimlerin anlaşılabilmesi için insan ruhunun ahvâl ve keyfiyatının daha iyi incelenmesi gerektiğine dair beyanı, Batı'da psikolojinin ortaya çıkış serüveniyle benzerlik arz etmektedir.¹²⁶

Psiholoji Yahud İlm-i Ahvâl-i Ruh: Psikolojiye dair olan eserde bir ilim olarak psikolojinin mahiyeti, felsefe ve mantıkla ilişkisi, duyu, idrak, nefsi natıkanın fonksiyonları ve durumları, düşünme ve bilginin oluşumu, dil ve düşünce, düşünülmüş küllîler ve soyut kavramalar gibi konular ele alınmaktadır. Hoca Tahsin psikoloji bilimini ruh ve onun kuvvetlerinin fiillerinden ve bunların sonuçlarının gerçek sebeplerinden bahseden bir ilim olarak algılar.¹²⁷

İlm-i Ahvâl-i Ruh ve Usul-i Tefekkür: Bir giriş ve iki bölümden oluşan eserin ilk kırk sayfası psikolojiye, sonraki otuz iki sayfası ise mantığa aittir. Girişinde felsefenin tanımı ve bölümleri ortaya konularak psikolojinin felsefe içerisindeki yeri tespit edilmeye çalışılmaktadır. İlk bölümde nefis, ruh, akıl, aklın güçleri, ihtiyaç, tefekkür ve melekeleri ele alınmakta; ikinci bölümde ise mantık ve münazara adabına ilişkin bir kısım bilgiler verilmektedir. Nefis ve kuvâsını (kuvvetler) klasik nefis

¹²⁶Yusuf Kemal, *Gâyetü'l-Beyan Fî Hakikati'l-İnsan yahud İlm-i Ahvâl-i Ruh*, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1878); Turan, *agt*, 58.; Ömer Mahir Alper, *Açıklamalı Felsefe Eserleri Bibliyografyası*, (İstanbul: Kitabevi, 2004), 29-30.

¹²⁷Hoca Tahsin, *Psiholoji yahud İlm-i Ahvâl-i Ruh*, (İstanbul: (Artin Asaduryan) Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1893); Alper, 2004, 52; Nihat Köse, "Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi Bazı Telif Psikoloji Kitapları Üzerine Bir İnceleme" (Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 56.

görüşüyle irtibatlı olarak sunması, ruh hakkındaki ve insana nasihat amaçlı âyetlere yer vermesi eserin psikolojiyi teolojik olarak ele aldığını göstermektedir.¹²⁸

İlm-i Ahvâl-i Ruh: Psikolojiye dair olan eser, üç bölümden oluşmaktadır. Burada klasik felsefi birikime dayalı olarak ruh ve ruhun güçlerini konu edinmektedir. Bu çerçevede ruhun idrak vasıtaları, içgüdü ve aklî melekeler, duyu, duyum, algı, akıl, aklın güçleri, ilim, ilmin bölümleri, ahlak ve mahiyeti, vicdan, güzel ahlak ve mutluluk gibi konulara yer verilmektedir. Eserde ruh ve nefisle ilgili birçok âyet ve hadis yer almaktadır.¹²⁹

Fenn-i Ruh (Dimağ ve Ruh, Tefekkür, Vicdan, Dimağ ve Tefekkür):¹³⁰ Dimağ ve ruh, tefekkür, vicdan, tefekkür ve dimağ olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Eserin son bölümü, Dr. Ch. Letourneau'nun "*Science et Materialisme*" başlıklı kitabında yer alan Dr. Karl'a ait bir mektubun çevirisidir. Materyalist bir bakış açısıyla konuların ele alındığı eserde bir kısım spiritüalistik görüşler ve uygulamalar eleştirilmektedir.¹³¹

Mebadi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs: Psikolojiye dair olan eserin başında felsefenin tanımı, konusu, bölümleri; girişinde ise psikolojinin konusu, yöntemi ve psikolojik hadiselerin bölümleri ele alınmaktadır. Genel olarak eserde hissi fiiller, hareket ve içgüdü, infialler, duyumlar ve idrak, lezzet ve elem, eğilimler ve arzular, hayal ve ortak duyu, çağrışımlar, uyku, rüya, hayvanların zihni gibi konular yer almaktadır.¹³²

Felsefe-Hikmet: Birinci Kitap: İlmü'n-Nefs: Eser, esasen psikolojiye dair olmakla birlikte konular felsefi birikimle karışık bir tarzda ele alınmıştır. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Müstakil bir çalışma niteliğine sahip ve bir hayli geniş olan girişte felsefenin tanımı, konusu, gayesi, bölümleri, bilgi ve bilginin bölümleri ve

¹²⁸Kilisli Muallim Rifat, **İlm-i Ahvâl-i Ruh ve Usul-i Tefekkür**, (İstanbul: Mekteb-i Sanayi' Matbaası, 1894); Turan, **agt**, 87; Alper, 2004, 55; Rifat Bin Mehmed Emin, **İlm-i Ahvâl-i Ruh ve Usul-i Tefekkür**, sad. ve hzl. Tarık Tuna Gözütok (Konya: Çizgi Kitapevi, 2014), 10.

¹²⁹ Ali İrfan Eğribozi, **İlm-i Ahvâl-i Ruh**, (İstanbul: Ruşen Matbaası, 1910); Alper, 2004, 73-74; Nihat Köse, **agt**, 24.

¹³⁰ Abdullah Cevdet, Louis Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserinin "Beyin ve Ruh, Beyin ve Düşünce" adlı bölümlerinden yararlanarak bu eseri meydana getirmiştir.

¹³¹ Louis Büchner, **Fenn-i Ruh (Dimağ ve Ruh, Tefekkür, Vicdan, Dimağ ve Tefekkür)**, çev. Abdullah Cevdet (İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1911); Alper, 2004, 51.

¹³² Georges L. Forsegrive, **Mebadi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs**, çev. Babanzade Ahmet Naim (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1914); Alper, 2004, 97.

felsefenin diğer ilimler içerisindeki yeri gibi konular işlenmektedir. İkinci bölümde ise psikolojinin tanımı, taksimi, fizyoloji ile olan ilişkisi gibi konular yer almaktadır.¹³³

Burada içeriği hakkında kısaca bahsedilen psikolojiye dair eserlerin psikolojiyi, klasik nefis ve kuvvetleri çerçevesinde ele aldıkları; fakat bunun yanında Batı’da gelişen modern psikoloji disiplininin yararlandıkları söylenebilir. Bu konuda *Darülmüallimîn*’in *âliye* kısmında *İlm-i Ahvâl-i Ruh* dersi veren Selim Sâbit Efendi’nin derslerinde İslâm ve Batı kaynaklarından istifade etmesi, kavramlar ve tanımları bu iki kültür kaynaklarına dayanarak açıklaması yukarıdaki görüşü destekler niteliktedir. Öğrencisi Kilisli Rıfat Efendi, Selim Sâbit Efendi’nin derslerde istifade ettiği İslâm düşünürleri ve eserlerini şu şekilde anlatmıştır: “Merhumun medrese[d]e iyi bir tahsil görmüş olduğu takrirlerinden anlaşılıyordu. Mesela, Ahvâl-i Ruh dersinde İmam Gazali’nin âsârından, İbn Rüşd’ün âsârından, Fahreddin Râzî’nin Tefsir-i Kebîr’inden, Seyyid Şerif’in Şerhu’l Mevâfi’ından bazı fıkralar nakleddi.”¹³⁴ Sabit Efendi’nin diğer bir öğrencisi Muallim Cevdet ise hocasının mütalaa ettiği Batılı yazar ve eserlerini şu şekilde zikretmiştir:¹³⁵

“Galatasaray mezunlarından merhum Ziya ve Şükrü Beyler, *Darülmüallimîn*’de Frenkçemi tevsî’e son derece gayret ibraz eyledikleri için Selim Sâbit Efendi’nin Psikoloji ve Usûl-i Tedris derslerindeki mehzarlarından istifade benim için kolaylaşmıştı. Filvâki bu ziyaretimi takip eden diğer ziyaretlerimde de sarıhan öğrendim ki, rahmetlik Compayré ile Maryon ve Rabier’i mütalaa ediyordu; talebeye hülâsa yazdırmayı sevdiği için o hülâsaları da nereden aldığımı öğrendim: O. Compayré’nin Psikoloji-i Tatbikî’sinin resümelerinden ... eserlerin adresini almış ve Paris’e ısmarlayıp getirtmiştim.”

Selim Sabit Efendi’nin iki öğrencisinin bu görüşleri, Osmanlı son döneminde psikoloji dersinin kaynaklarının sadece İslâmî olmadığını, bunun yanında Batılı bilginlerden de istifade edildiğini, Osmanlı aydını, düşünürü ve müelliflerinin Batı’daki psikoloji gelişmelerden haberdar olduğunu göstermektedir. Yine Baha Tevfik, arkadaşı Ahmet Nebil ile birlikte ele aldığı *Psikoloji- İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı eserin iç kapak kısmına, bu eserini yazarken Ribot, Worms, Fouille, Boirac vb. psikolojiyle yakından ilgilenen Batılı aydınlardan istifade ettiğini belirtmesi de yukarıdaki görüşü desteklemektedir.

¹³³ Muhammet Kızılgöçer, “İzmirli İsmail Hakkî’nin İlmü’n-Nefs’inde Modern Psikoloji Tarihi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Rize: C 13, S 3 (2013): 162; Alper, 2004, 66.

¹³⁴ Kilisli Muallim Rıfat, “Mektep Hatıraları”, **Muallimler Mecmuası**, (1925): 1304.

¹³⁵ M. Muallim Cevdet, “Selim Sâbit Merhum Hakkında”, hzl. Cemil Öztürk, **Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu Vize, 28 Nisan 2000: Türkiye’nin İlk Pedagogu Vize’li Selim Sabit Efendi**, (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2000), 84’ten aktaran Turan, **agt**, 13.

1.9.Araştırmanın Amacı

Osmanlı son döneminde yazılan psikolojik eserler üzerine sınırlı da olsa bazı çalışmalar vardır.¹³⁶ Bu durum Türkiye’de psikolojinin Avrupa’da ortaya çıkmasına paralel bir dönemde gelişmeye başladığını göstermektedir. Türkiye’de uygulamalı psikoloji çalışmaları büyük ölçüde 1915 yılı sonrasında Darülfünûn’da yapılan ıslahat neticesinde Almanya’dan getirilen bilim insanlarının çalışmalarıyla başlamıştır. Ancak literatüre bakıldığında 1915 öncesinde de hatırı sayılır bir birikimden söz etmek mümkündür. Fakat bu birikim üzerine bugüne kadar derli toplu bir araştırmadan söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla bu dönemde ortaya konulan çalışmalar gerek telif, gerek tercüme, gerekse ikisinin karışımı çalışmalar halinde hayli dağınık bir vaziyet göstermektedir. Ayrıca bu dağınıklığa makaleler, psikoloji ilmi dışındaki alanlar içinde yapılan çalışmalar da eklendiğinde hayli karışık bir durumdan söz edilebilir.

Osmanlı son dönemi psikoloji çalışmalarını bir bütün halinde değerlendirmek bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Ancak bu çalışmaların bir araya getirilmesi, orijinalliklerinin tespit edilmesi, Avrupa’da ortaya konulanlar ile karşılaştırılması çok daha geniş ve kolektif bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Bu sebeple, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı beşerî bilimleri arasında önemli bir yer işgal etmeye başlayan ilm-i nefis, ilm-i ahvâl-i ruh vb. isimlerle anılan ve okul programlarına da giren ilmin araştırılması önemli görülmektedir. Bu tür bir araştırma Türkiye’de psikolojinin tarihi gelişimi hakkında önemli bilgi ve değerlendirmeler ortaya koyabilecektir.

Buradan hareketle bu araştırmanın amacı şöyle belirlenmiştir: Psikolojinin Avrupa’da müstakil bir bilim dalı olarak benimsenmesi sonrasında, Osmanlı ilim dünyasında psikoloji bilimi üzerine kaleme alınan tercüme ve telif faaliyetleri hakkında kısa bilgi verdikten sonra, bu çalışmalardan iki örnek eseri biçim ve içerik bakımından tahlil etmektir. İki eserin içerik bakımından karşılaştırılması yapılırken ele aldıkları psikolojik kavramları bugünün psikoloji eserlerindeki aynı kavramlarla karşılaştırılmaları da yapılacaktır. Bunun yanı sıra, ilgili bilim dalının ortaya

¹³⁶Şeyma Turan’ın *Osmanlılarda İlk Modern Psikoloji Kitapları*, Nihat Köse’nin *Türkiye’de Cumhuriyet Öncesi Bazı Telif Psikoloji Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, Ayhan Köse’nin *Türkiye’de Psikoloji ve Din Psikolojisi* tezleri, Sertan Batur’un *Türkiye’de Psikoloji Tarihi Tarih Yazımı, Psikoloji Tarihinde Köken Mitosu ve Georg Anschütz’ün Hikâyesi, Türkiye’de Psikolojinin Kurumsallaşmasında Toplumsal ve Politik Belirleyenler* adlı makaleleri buna örnek olarak verilebilir.

çıkmasındaki kültürel ortam, eserlerin yazarları ve modern psikolojiye katkıları hakkında da bilgiler verilecektir.

Bu araştırmada Osmanlı son döneminde yazılan telif bir psikoloji eseri ile aynı dönemde, Fransa’da yazılan ve Türkçeye tercüme edilen bir kitabın biçim ve içerik karşılaştırması yapılacaktır. Bu eserlerden birincisi, Baha Tevfik ve arkadaşı Ahmet Nebil tarafından 1912’de kaleme alınan *Psikoloji-İlm-i Ahval-i Ruh* adlı kitaptır. Diğeri ise Fransız bilim adamı Emile Boirac’ın felsefe içerisinde ele aldığı ve Türkçeye *Felsefe Yahut Hikmet-i Nazariye Birinci Kitap: İlm-i Ahval-i Ruh* olarak çevrilen kitaptır.

1.10.Araştırmanın Önemi

Psikoloji bugün var olan bilimsel disiplinlerin en eskilerinden biridir. İnsanlar eskiden beri kendi davranışlarından ve insan doğasına ait kurgulardan etkilenmiş, bunlarla ilgili pek çok felsefi ve teolojik görüşler ortaya koymuştur. Ancak psikolojinin en eski disiplinlerden birisi olduğu kadar en yenilerden de birisi olduğunu da unutmamalıdır. Bu çelişkiyi XIX. yüzyıl psikologlarından Hermann Ebbinghaus kısaca:“Psikoloji uzun bir geçmişe; fakat kısa bir tarihe sahiptir.” şeklinde ifade etmiştir.¹³⁷ Ancak yüzyıl kadar tutan bir zamandan beri bilimsel bir psikolojinin imkânı sezilmiş bulunuyor. Fakat bu yeni bilim, dalı organizmanın çevrenin çeşitli şartlarına karşı gösterdiği tepkilerin gözlem ve deney yoluyla incelenmesinden ibarettir.¹³⁸ XIX. yüzyılda başta Fransa olmak üzere Amerika ve Almanya’da psikolojiyle ilgili çalışmalar artmıştır. Avrupa düşüncesinin *pozitivizm*, *empirisizm* ve *materyalizm* akımlarıyla yoğrulduğu bir dönemde psikoloji daha çok deneysel bir bilim olarak bağımsızlığını ilan etmiştir.

XIX. yüzyıl son çeyreğinde Avrupa’da modern anlamda özerkliğini ilan eden psikoloji kısa sürede Osmanlı ilim hayatında yer edinmeye başlamıştır. Her alanda Batı ile ilişkilerini ilerletmiş olan Osmanlı aydınları arasındabu yeni bilimin nasıl yansıdığı merak konusudur. Bunu anlamak için Osmanlı ilim hayatındaki gelişmelere bakmak gerekir. Bilim tarihçilerine göre Osmanlıların Batı ile ilişkisi birkaç vasıta

¹³⁷Schultz, Schultz, *age*, 27-28.

¹³⁸ Reuchlin, *age*, 1-2.

ile gerçekleşmiştir.¹³⁹ İstenilen gelişme ve ilerlemelere ulaşmak için evvela bu ilimlere uygun okullar, bu ilimleri okutacak öğretmenler ve bu ilimlere dair kitaplar gerekmektedir. Osmanlılarda bu süreç özellikle teknik eğitim ve tıp için çok daha evvel başlamıştı; fakat genel olarak fen bilimleri ve sosyal bilimler denilebilecek alanlarda XIX. yüzyılın ortasından itibaren Darülfünun çerçevesinde söz konusu olmuştur. Nihayetinde XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Osmanlı aydınları tarafından eğitim reformunun ayrılmaz bir bileşeni olarak görülen pedagoji ve onun tamamlayıcısı olarak düşünülen psikoloji, II. Meşrutiyet döneminde daha da gelişmeye başlamıştır. Darülfünun yöneticisi olan Hoca Tahsin Efendi gibi kimi modernleşme yanlısı aydın ve düşünürler, psikoloji biliminde özgün eserler vermenin yanında ders, konferans, makale yazmak gibi eylemlerle bu bilimi Osmanlı toplumuna tanıtmaya çabalamışlardır.¹⁴⁰

Psikoloji, felsefeden ayrılarak bilim dünyasında müstakil bir yer edinmeye başlamasıyla Batı dışı toplumlarda da karşılığını bulan “yeni” bir bilim olarak kabul edildi. Bu bilim dalının on dokuzuncu yüzyılda yeni bir karakterde ortaya çıkmasıyla birlikte geleneksel psikoloji birikimi göz ardı edilmiştir. Araştırmanın literatür kısmında da değinildiği üzere, özellikle İslâm dünyasının farklı dönem ve yerlerinde psikoloji ilmine yönelik geniş bir birikimden bahsedilebilir.

Bu araştırma ile modern psikolojinin Avrupa’da ortaya çıkmasıyla yaklaşık aynı dönemde Osmanlı dünyasında da bu konuda çalışmaların yapılmaya başladığı gerçeğine işaret edilecektir. Zira Batı’da psikoloji özgün bir bilim alanı olarak ortaya çıkarken, Osmanlı dünyasında da benzer hareketlilikler görülür. Araştırmada bu duruma değinilmektedir. Bunun yanında araştırma, aynı dönemin ürünü iki psikoloji kitabının kullandıkları kavramlar bakımından benzer ve farklı yönleri karşılaştırılarak modern psikolojiye benzerlikleri ve katkıları incelenmektedir. Bu karşılaştırma, Osmanlı son dönemi psikoloji çalışmaları hakkında özgün bilgiler vermektedir. Literatür taraması sonucu daha önce böyle bir çalışmanın yapılmamış olması araştırmanın önemine işaret eder.

¹³⁹Birinci vasıta, Avrupa dillerinden doğrudan doğruya veya başka dillerin yardımıyla yapılan tercüme; ikincisi, Osmanlı elçilerinin Avrupa’ya yaptıkları resmî ziyaretler sırasındaki şahsi müşahedeleri; üçüncüsü ise 18. asrın sonları ve 19. asrın başlarında kurulan yeni eğitim kurumlarıdır. Ekmeleddin İhsanoğlu, **Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı, 150. Yılında Tanzimat**, hzl. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C VII, S 142, 1992), 339.

¹⁴⁰Batur, S 107, 221.

1.11.Sınırlılıklar

Bilimsel araştırmalar, araştırılan konunun niteliği veya araştırmacısından kaynaklanan bazı zorunluluklar yzünden sınırlandırılmaya muhtaçtır. Sınırlılıklar araştırmacının kendi bilgi, beceri ve olanaklarından gelebileceği gibi problem alanı, araştırma amaçları, yöntem ve diğer zorunluluklardan da kaynaklanabilir. Araştırmaya son dönem Osmanlı Psikoloji çalışmaları konusunda temsil kabiliyeti yüksek iki temel eser alınmıştır. Bu çalışma, kapsamından ve bazı imkân ve pratiklerden dolayı şu şekilde sınırlandırılmıştır:

1. Ahmet Nebil, *Psikoloji-İlm-i Ahvâl-i Ruh*, İstanbul: Suhulet Matbaası, (H.1328/M.1912), 203 s.

2.Emile Boirac, *Felsefe yahut Hikmet-i Nazariye Birinci Kitap: İlm-i Ahvâl-i Ruh*, İstanbul: Araks Matbaası, (H.1330/M.1914), 311 s.

1.12.Yöntem

Genel olarak bir amaca veya hedefe ulaşmak için izlenen yol, takip edilen sistem, bilimsel gerçekleri ortaya koyma biçimi veya bir konuyu öğrenmek için seçilen düzenli yola yöntem denir. Bilimsel çalışmalarda ise belli bir sonuca ulaşmak için bir plan çerçevesinde izlenen metoda yöntem denilmektedir. Araştırmanın amacına uygun ve düzenli olarak verilerin toplanması ve çözümlenebilmesi için gerekli koşulların düzenlenmesi kaçınılmazdır. Bu koşulların düzenlenmesinde iki yaklaşım takip edilmektedir: *tarama* ve *deneme* modeli yaklaşımı. Tarama modeli, geçmişte ya da halen var olan bir durumu olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma modelidir. Araştırmaya konu olan durum, olay, birey ya da nesne kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Geriye dönük araştırmalarla çeşitli alanlardaki tarihsel, betimsel, kitaplık vb. adlarla anılan araştırmaların hepsi temelde birer tarama araştırmasıdır.¹⁴¹

Bu çalışmada takip edilen yöntem, belgesel tarama veya başka bir deyişle dokümanter tarih çalışmasıdır. Var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplamaya belgesel tarama denir. Belgesel tarama, genel tarama ve içerik çözümlenmesi olarak ikiye

¹⁴¹ Niyazi Karasar, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, (Ankara: Nobel Yayınları, 2007), 76-77.

ayrılmaktadır. Araştırma veya çalışmanın niteliğine göre belgeler; geçmişteki olguların bıraktığı resim, film, ses ve resim kayıtlı bantlar, araç-gereç, bina, heykel vb. kalıntılar olduğu gibi bu olgular hakkında sonradan yazılmış ve çizilmiş her türlü mektup, rapor, kitap, ansiklopedi, resmî ve özel yazı ve istatistikler, tutanak gibi kayıtlar da birer belge olabilir.¹⁴² Ancak bunun aksini düşünen kimi bilim adamlarına göre belgesel tarama yalnızca yazılı belgelerle sınırlıdır ve bu yüzden de kitaplık araştırması adını almalıdır. Bazılarına göre de belgesel tarama, doküman metodudur.¹⁴³ Belgesel taramanın temel koşulu konuya ilişkin belgelerin bulunması, incelenmesi ve belli bir durum veya görüşleri açığa çıkartacak bir senteze varılabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılabilmesidir. Bu amaçla yapılacak ilk iş amaca uygun bir yayın taramasını yapmaktır. Belgesel tarama, belli bir amaca yönelik olarak kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsar.

Geçmişte meydana gelmiş olay ve olguların araştırılmasında ya da bir problemin geçmişle olan ilişkisinin celenmesinde kullanılan yöntem *tarihsel yöntem*, böyle bir araştırmaya da *tarihî survey* (araştırma) denir. Tarihi yöntem; gerçeği bulmak, başka bir deyişle, bilgi üretmek için geçmişin sorgulayıcı bir gözle incelenmesi, analiz, sentez ve rapor edilmesi sürecidir. Tarihsel araştırma, ne idi? sorusuna cevap aramaya yöneliktir.¹⁴⁴

Tarihi araştırmalarda kullanılacak verilere temel oluşturacak malzeme, çok çeşitli olmasına rağmen, *dokümanlar* (kitaplıklar) ve *kalıntılar* diye iki genel gruba ayrılır. Genelde dokümanlar yazılı ve çoğu basılı olan kitap, dergi, gazete ve ansiklopedilerdir. Kalıntılar ise doğal ve coğrafi kaynaklardır. Dokümanlar yeni kuşağa geçmesi, muhafaza edilmesi amacı ile hazırlanmış iken; kalıntılar zamanın gerektirdiği doğal kaynaklardır. Genel anlamda, dokümanlar insanlar tarafından fizikî objeler üzerinde bırakılmış izlenimlerdir. Yazı, resim, heykel gibi insan etkinliğini gösteren herhangi bir fizikî kaynak dokümandır.

Bu çalışmada takip edilen yöntemle yönelik teorik bilgiden sonra çalışmanın, eserlere dair hazırlık aşaması hakkında şunlar söyleyebilir: Tez çalışması sırasında önce incelenecek eserler konusunda tasnif ve anlamaya, daha sonra analiz etmeye

¹⁴² Rauf Arıkan, **Araştırma Teknikleri ve Rapor Yazma**, (Ankara: Gazi Kitapevi, 2000), 95.

¹⁴³ Karasar, **age**, 183.

¹⁴⁴Saim Kaptan, **Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri**, (Ankara: Tekişik web ofset, 1998), 53.

yönelik bir yol izlendi. Öncelikle Cumhuriyet öncesi psikoloji kitap ve makaleleri hakkında bibliyografyalardan hareketle 1869-1915 yılları arasındaki psikolojiye dair kitapların (*İlm-i Ruh, İlm-i Ahvâl-i Ruh, İlmü'n-nefs, Rûhiyyât, Psikoloji*) basım tarihlerine göre bir listesi çıkarıldı. Bu liste, *Açıklamalı Felsefe Eserleri Bibliyografyası*, özellikle Bilgin'in *Başlangıçtan Günümüze Türk Psikoloji Bibliyografyası* ve *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*¹⁴⁵ gibi kaynaklarla Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve Süleymaniye Kütüphanesi olmak üzere birçok kütüphanenin veri tabanından yararlanılarak meydana getirildi.

Bu ön araştırmadan sonra çalışmaya alınacak eserlerin 1900 yılı öncesine mi yoksa 1900 yılı sonrasına mı ait olacak şeklinde bir ikileme düştü. Literatür taraması ve araştırmalar sonucu 1900 yılı sonrası eserlerden iki tanesinin araştırmaya alınmasına karar verildi. Araştırmaya başlanmadan önce Osmanlı son döneminde Arap alfabesiyle yazılan iki telif eserin içerik ve biçim bakımından araştırılması amaçlanmıştı. Araştırmalar sonucu bu konuda çalışmaların yapılmış olması araştırmacıyı aynı çerçevede içinde farklı bir konuya yönlendirmiştir. Bunun sonucunda, Osmanlı son döneminde yakın yıllarda kaleme alınan telif ve tercüme psikolojik eserlerin içerik ve biçim açısından karşılaştırılmasına dair bir çalışmaya rastlanmadığı için bu konuda bir çalışma yapılmaya karar verildi. Çalışmanın özgün olması ve daha önce de böyle çalışmanın olmaması, bu çalışmanın alana katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Araştırma iki aşamalı bir yaklaşımla yapılmıştır. Birincisi araştırmaya dâhil edilecek telif ve tercüme kaç kitabın inceleneceği, ikincisi ise yayımlanma yılları birbirine yakın olan hangi kitapların çalışmaya alınacağıdır. Literatür taraması sonucu kaleme alınmış yılı birbirine yakın olan ve 1910-1915 yılları arası yayımlanan iki eserin çalışmaya alınması kararına varılmıştır. Bundan sonra son dönemde birçok telif eser kaleme alındığından, telif eserin hangisi olacağına karar vermek için bazı kriterler geliştirilmiştir. Bunlar; eserin tercüme eserle yakın yıllarda kaleme alınmış ve alanında yazılmış ilk eserlerden olması, yazarın Osmanlı düşünce hayatında önemli izler bırakan, Osmanlı eğitim kurumlarında eğitim-öğretim hizmeti veren kişi

¹⁴⁵Seyfettin Özege, **Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası Elektronik Programı**, Nüvis Beşeri Araştırmalar ve Yayıncılık Ltd. Şti. (hızl.), 2001.

olması ve eserin dönemin idadî ve yüksek öğrenim kurumlarında psikoloji dersi için kaynak kitap olarak düşünülerek yazılmış olmasıdır.

Yapılan literatür taraması sonunda bu araştırmada çalışmaya dahil edilen *Psikoloji İlm-i Ahval-i Ruh* adlı telif eser yukarıdaki kriterler göz önüne alınarak seçilmiştir. Ahmed Nebil ile Baha Tevfik'in bu kitabı psikoloji derslerinde okutulmak için Darülfünûn ve idadî müfredatı göz önünde bulundurularak yazılmış olması, Baha Tevfik'in Osmanlı düşünce hayatında önemli izler bırakmış olması yukarıdaki kriterleri karşıladığından bu telif eserin araştırmaya alınmasına karar verilmiştir.

Araştırmaya dâhil edilecek eserlerin seçiminden sonra ilk olarak bu eserlerin yazarlarının ilmî yönlerinin öğrenilmesi için bu kişiler hakkında bilgiler toplanmıştır. Bunun için Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'le ilgili ilmî ve meslekî malumata, İstanbul'da bulunan İSAM'daki eski ve yeni harfli eserlerden¹⁴⁶ faydalanılmıştır. Müellifler hakkında başka kişilerin yazdıklarının yanı sıra kendilerinin yazmış olduğu başka eserlerden de onların ilmî ve mesleki hayatlarına dair çıkarımlar yapılmıştır. Emile Boirac'ın biyografisi için İstanbul kütüphanelerindeki felsefe ve psikoloji ansiklopedileri detaylı bir şekilde tarandı; fakat bununla ilgili herhangi bir biyografiye rastlanmadı. Bunun sonucu olarak başta Galatasaray Üniversitesi olmak üzere birçok üniversitenin Fransızca, felsefe ve psikoloji bölümü öğretim üyelerinden yaklaşık elli kişiye konuyla ilgili elektronik posta yollandı. Fakat bu bilim insanının biyografisine ulaşılmadı. Dolayısıyla burada Boirac'la ilgili verilen bilgiler internet, parapsikoloji sözlüğü ve bazı makalelerden toplanarak bir araya getirilmiştir.

Yazarların ilmî ve meslekî hayatları araştırılıp gerekli bilgiler derlendikten sonra kitaplarının incelenmesine geçilmiştir. Hem Baha Tevfik'in Ahmet Nebil'le birlikte ele aldığı telif eseri hem de Boirac'tan tercüme edilen kitap İSAM'da bulunan nüshalarından temin edilmiştir. Eserler eski harfli basma kitaplar olduğu için transkripsiyonları yapılarak Latin alfabesine çevrilmiştir. Metinlerin değerlendirilmesinde ve tanıtılmasında iki yol takip edildi: Kitaplar hakkında tanıtıcı bilgilerin verildiği *biçim değerlendirme* kısmından sonra *içerik değerlendirme* kısmına yer verildi. Eserlerin biçim açısından değerlendirilmesinde daha çok eserin

¹⁴⁶ Bu eserlerden bazıları şunlardır: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Son Asır Türk Şairleri Ansiklopedisi.*

kaç bölümden oluştuğu, basım yeri ve yıl bilgisi, sayfa sayısı, sayfa yapısı, yazım ve noktalama vb. özellikleri incelenmiştir. İçerik açısından değerlendirmede ise eserlerin psikoloji konu ve terimlerini ele alış biçimi, bugünkü psikoloji kitaplarıyla benzerlik ve farklılıkları, psikoloji kuram ve kavramlarına yaptıkları katkılar dikkate alınmıştır.

Yine biçim açısından incelemede kitapların daha çok fiziki özellikleri vurgulanmış, ünite ve konu dizilişlerine dikkat çekilerek modern ders kitaplarına olan benzerlik ve farklılıkları belirtilmiştir. İçerik açıdan incelemede ise yazarların psikolojik kavramları tanımlama ve açıklama biçimleri, bu kavramların o gün Türkçesiyle nasıl ifade edildikleri ele alındı. Daha sonra yazarların kendi bilgi ve tecrübeleriyle ortaya koydukları birtakım tezlerin bugünün modern psikoloji kitaplarındaki bulgulara denk düşen yönleri açıklanmaya çalışıldı. Böylece eserlerin biçimsel içeriklerinin incelenmesiyle dönemin eserlerinin fiziksel özelliklerine dikkat çekilerek bu konuda bilgi verilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan eserlerin içerik açısından değerlendirilmesinde dönemin Türkiye’inde modern psikoloji konu ve kavramların düşünürler tarafından nasıl algılandığına dikkat çekilmiştir. Düşünürlerin bu alana ne gibi katkıların olduğunu gün ışığına çıkarmak Türk psikoloji tarihi açısından önemlidir. Osmanlı psikoloji literatürünün modern psikolojiden nasıl etkilendiğini ortaya koymak Türk psikoloji tarihine katkı sağlayacağından bu konuda gereken hassasiyet gösterilmeye çalışılmıştır.

Eserleri biçim açısından tanıtım kısmında ayrıntılı bir değerlendirmeden ziyade kısa açıklamalara yer verildi. Eserlere dair biçimsel değerlendirmelerin yer aldığı kaynaklardan biri, Nuri Bilgin’in *Başlangıçtan Günümüze Türk Psikoloji Bibliyografyası* adlı eseridir. Bilgin’in bu eserinde Türkiye’deki ilk psikoloji kitaplarının künyeleri ve bazılarının içeriklerine dair bilgilere yer almaktadır. Yazar, Türkiye’de psikolojinin gelişiminin I. Meşrutiyet’ten sonra aydınlar tarafından bizzat psikolojiye dair telif eser ve çeviri yazılarla gerçekleşmeye başladığını söyler. Fakat müstakil bir alan olduğunu söylemenin zor olduğunu da belirterek, kitaplar ve müellifler hakkında genel bir değerlendirme sunmuştur.¹⁴⁷

Söz konusu kitapların künyeleri ve içeriklerine dair kısa bilgilerin yer aldığı bir diğer çalışma ise Ömer Mahir Alper tarafından hazırlanan *Açıklamalı Felsefe Eserleri Bibliyografyası*’dır. Bu eser, çalışmada yer verilen bazı psikoloji kitapların

¹⁴⁷ Bilgin, age, 14.

tanıtımında referans olmuştur. Alper'in bahsi geçen eserinde, bu araştırmada yer alan kitapların içeriklerinin genel değerlendirmesine ve giriş kısımlarından alıntılara yer verilmiştir.

2. BAHA TEVFİK İLE AHMED NEBİL (ÇİKA)'İN *PSİKOLOJİ-İLM-İ AHVÂL-İ RUH* ADLI ESERİ

2.1.Baha Tevfik İle Ahmed Nebil (Çıka)'in Osmanlı İlim ve Düşünce Hayatındaki Yeri ve Önemi

2.1.1.Ahmed Nebil (Çıka) (?-1945)

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı sosyal ve siyasal hayatına birçok yeni fikir ve düşünce akımı girmiş ve bu fikir ve düşünce akımları dönemin aydınlarını derinden etkilemiştir. Bu yeni düşünce akımlarından biri de sosyalizmdir. Bu akım kendini siyasal hayatta göstermiş ve İştirakçi Hüseyin Hilmi'nin liderliğinde birtakım gazete sahipleri bir araya gelerek Osmanlı Sosyal Fırkası'nı kurmuştur.¹ Bu fırka siyasi düşüncelerini yaymak amacıyla çeşitli adlar altında yayın faaliyetlerinde² bulunmuştur. Bu yayınlarda yazıları çıkan kişilerin başında Baha Tevfik, Ahmet Samim, Emin Lâmi, Bekir Fahri gibi isimler gelmekteydi. Osmanlıların sosyalist düşüncenin yerleşmesinde önemli pay sahibi olan bu kişilerin yanında, bugün ismi pek bilinmeyen bir sosyalist düşünür Ahmet Nebil (Çıka)'dir.³

Ahmet Nebil, başta felsefe olmak üzere çeşitli konularda yazılar yazmış olmasına rağmen fikirleriyle Baha Tevfik kadar etkin olmamıştır. Onun hayatıyla ilgili çok az bilgi mevcuttur. Yazarın doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber 1913 yılından sonra uyruk değiştirip Arnavutluk'a gittiği ve orada 1945 yılında öldürüldüğü bilinmektedir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Ahmet Nebil hakkında Çapanoğlu, onun öldürüldüğü konusunda şunları söyler:

“...Ahmet Nebil Çıka, o zamanlar toy bir idadi öğrencisiydi. Baha'nın yakın dostuydu. Balkan harbinden sonra Arnavutluk'a gitmiş ve orada gazetecilik yapmıştır. II. Dünya

¹ Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967), 26.

² Bu yayınlardan bazıları şunlardır: İştirak, İdrak, İnsaniyet, Sosyalist, Medeniyet. **age**, 26-37.

³ İrfan Karakoç, “Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen İsmi: Ahmet Nebil”, **Tarih ve Toplum**, C 32, S 191 (1999): 4.

Savaşı sonunda Enver Hoca'nın komünist çeteleri Tiran'a girdikleri vakit onu yolda yakaladılar ve sığındığı bir evin bodrumunda feci bir şekilde öldürdüler.”⁴

Yine onun Arnavutluk'taki hayatı hakkında elde edilen bilgiler Yakup Kadri ile Halit Ziya'nın kitaplarında bahsi geçen bir iki cümleden ibarettir. Yakup Kadri *Zoraki Diplomat* adlı eserinde Tiran'a Büyükelçi olarak tayin edildiğinde kendini karşılayanlar arasında Ahmet Nebil'in de olduğunu yazar: “...Ya şu kendini bana Nebil Çıka diye hatırlatan uzun boylu, yakışıklı adam, bir vakitler mektep arkadaşım Baha Tevfik'e edebiyatçılık çömezliği eden ve İstanbul'un bazı dergilerinde kısacık mensur şiirlerin altında imzası görülen Ahmet Nebil'den başka kim olabilir?”⁵

Yakup Kadri'nin verdiği bu bilgiyi Halit Ziya Uşaklıgil'in, Tiran'da Büyükelçilik kâtipliği sırasında intihar eden oğlu Vedat Uşaklıgil için yazdığı ve onun hayatını anlattığı *Bir Acı Hikâye* adlı eserindeki bilgiler de desteklemektedir: “...Cenaze arabaya konulduktan sonra da Arnavut gazeteci ve aydınlarından Nebil Çıka irticalen (hazırlıksız) bir nutuk söyleyerek merhumun meziyetlerinden, Tiran'da bıraktığı iyi intibalardan uzun uzadıya bahsetti.”⁶ Ali Çankaya, Ahmet Nebil'den bahsederken yalnızca Baha Tevfik'in arkadaşı olduğunu ve Balkan Harbi'nden sonra Arnavutluk'a gittiğini yazar.⁷ Hilmi Ziya Ülken onun hakkında farklı bir tespitte bulunur. Ülken'e göre Baha Tevfik'in arkadaşı Ahmet Nebil'in kim olduğu, hatta böyle birinin yaşayıp yaşamadığı bilinmemektedir.⁸ Nazım Hikmet Polat da bir yazısında Kaygusuz'un Baha Tevfik'ten bahsederken Ahmet Nebil hakkında bir şey söylememesine dayanarak bu ismin Baha Tevfik'e dair takma bir ad olabileceği ihtimalinden bahseder.⁹

2.1.2. Ahmet Nebil (Çıka)'ın Eserleri

Ahmet Nebil'in ilk yazısı İzmir gazetesinde çıkan “Uçurtma”dır. O, devrin birçok süreli yayınında mensur şiir, felsefi, siyasî ve edebî yazılar yazmıştır. Bunun yanında *Yirminci Asırda Zekâ, İştirak, Çocuk Dünyası, Tenkit, Eşek, Karagöz, İzmir, Piyano* gibi gergilerde yazılar yayımlamıştır. Sosyalizmle ilgili görüşlerini *Şura-yı*

⁴ Münir Süleyman Çapanoğlu, **Türkiye'de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi**, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1964), 76.

⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Zoraki Diplomat**, (Ankara: Bilgi Yayınları, 1967), 57.

⁶ Halit Ziya Uşaklıgil, **Bir Acı Hikâye**, (İstanbul: Hilmi Kitapevi, 1942), 230.

⁷ Çankaya, **age**, 1116.

⁸ Ülken, 2013, 331.

⁹ Nazım Hikmet Polat, “Mecmuacılık Tarihinden Bir Sayfa: Tenkit ve Hediyesi”, **Kültür ve Sanat Dergisi**, Nu.27, (1983): 24-26.

Ümmet'e Cevap ve *Tramvay Kumpanyası Rezaletleri* başlıklı yazılarında ortaya koyar. Ahmet Nebil, İslâmiyet'in sosyalizme izin vermediği yönündeki düşüncelere karşı: "Bilakis şariat-ı İslâmi'ye sosyalizmi emreder." diyerek cevap verir. Onun Yirminci Asırda Zekâ dergisinde *Arzın Menşei ve Tarihi* adlı bir makalesinde arzın tarihini beş devreye ayırır. O, felsefe, siyaset, fen konulu yazıların yanında edebiyat, sanat, eleştiri konusunda da yazılar kaleme almıştır.¹⁰ Diğer eserleri şunlardır:

1. *İnsanın Menşe-i Nesl-i Beşer* (E. Haeckel'den tercüme)

2. *Madde ve Kuvvet* (Baha Tevfik'le beraber L. Büchner'den tercüme)

3. *Nietzsche* (Baha Tevfik ve Memduh Süleyman'la birlikte yazmıştır.)

4. *Vahdet-i Mevcut Bir Tabiat Âliminin Dini* (Baha Tevfik'le beraber E. Haeckel'den tercüme)

5. *Hassasiyet Bahsi Ve Yeni Ahlak* (Baha Tevfik'le beraber yazmıştır.)

6. *Psikoloji İlm-i Ahval-i ruh* (Baha Tevfik'le beraber yazmıştır.)

7. *Tarih-i Felsefe* (Baha Tevfik'le beraber Alfred Fouille'den tercüme)

2.1.3. Ahmet Nebil (Çıka)' in Fikir ve Düşünce Hayatı

Ahmet Nebil ruh konusunda Baha Tevfik'le hemfikirdir. O da ruhu maddi bir şey olarak kabul etmekte ve ruhun ölümlü olduğunu düşünmektedir. Ölümünden sonra bir hayatın olduğuna katılmamaktadır. O, ahlak konusunda birtakım kurallardan bahsetmekte ve bunları yeni ve medeni olarak takdim etmektedir. Ona göre birlikte yaşamak zorunluluğu insanlarda birbiriyle iyi geçinmek hissini ortaya çıkarmıştır. Yazar, toplumda iyi geçinmek için nezaket kurallarının önemine işaret eder. Nezaketin en açık şekillerinden birinin selam olduğunu belirtir. Ona göre selam ortak yaşamda iyi ilişkiler içinde olma ilkelerinin en yükseklerinden biridir. *Arzın Menşei ve Tarihi* başlıklı makalesinde evrenin oluşumuna dair görüşünü Lalace (1749-1824)'nin bu konudaki teorisine dayandırarak açıklar.¹¹

Ahmet Nebil âdet ve itikatlar konusunda oyun oynamanın faydasızlığından bahseder. Oyun oynayana ve oyun oynamanın esiri olmaya karşı çıkar. Ona göre oyunun hiçbir faydası ve iyiliği yoktur. Oyuna teslim olmak iradesizliktir. İradesine

¹⁰ Karakoç, agm, 4-7.

¹¹ Mehmet Akgün, "Baha Tevfik Hayatı ve Eserleri", **Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri Tazimat'tan Cumhuriyete Bilimsel ve Felsefi Düşünce Temsilcileri**, ed. Süleyman Hayri Bolay (Ankara: Nobel Yayınları, C 3, 2015): 1779-1781.

sahip olmamak ise ancak cahillere mahsus bir durumdur. Oyunun esiri olanlar, iradesine sahip olmayan cahillerdir. *Beşeriyetin Budalalıkları, Babaya Hürmet* adlı yazısında yanlış âdetlerden biri olan babaya ve kadına saygıda yapılan yanlışlıklar üzerinde durur.¹²

Ahmet Nebil'in düşüncelerini belirttiği diğer bir konu aşktır. Ahmet Nebil *Sevmek, Sevilmek* isimli makalesinde aşkın her şeyden önce tıpkı mirasa ait olan bir şey gibi bencillik olduğunu, her insanın mutlaka sevdiğini veya seveceğini, sevenlerin duyarlı ve duygusal olması sebebiyle çok çabuk aldatılabileceğini, kurnazlıkla maddilik arasında çok sıkı bir ilişki bulunduğunu ifade eder. Ona göre cahiller, aşkı lâhutî (ilahi alemle ilgili) bir zevk sanırlar. Çünkü onlar aşkın aldatmak olduğunu bilmezler. Oysa aşk insanın kendine, kendini beğenmesine aldanmasıdır. Aşk bir âdet olarak gören Ahmet Nebil, aşkın isteyerek bırakılamayacağını söyler.¹³ Tıpkı uyku gibi aşk da mutlaka bir sersemlik meydana getirir kişide. Ona göre insanda aşkın heyet-i mecmuası çok sınırlıdır, her aşkta bir sonra gelecek olandan mutlaka bir parça çalınır. Çalınacak bir şey kalmamışsa o zaman maddeye dönülmüş olunur.

2.1.2.1.Baha Tevfik'in Hayatı (1884-1914)

Baha Tevfik'in doğum tarihi hakkında çeşitli kaynaklarda birbirinden farklı tarihler (1881 veya 1882) verilmiştir.¹⁴ Bağcı'ya göre, Suphi Ethem'in onun hakkında ölümünden dokuz gün sonra yazdığı bir yazıda Baha Tevfik 1 Nisan 1300/13 Nisan 1884 tarihinde doğmuştur. Onun doğum tarihi hakkında en güvenilir bilgi de budur. Çünkü Suphi Ethem, Baha Tevfik'in "his, fikir, itikat ortağı", onun en iyi arkadaşıdır. Ayrıca Suphi Ethem, Baha Tevfik hakkında onun ölümünden dokuz

¹² Akgün, 2015, 1779.

¹³ Akgün, 2015, 1781.

¹⁴ Ali Çankaya, Baha Tevfik'in doğum tarihini 1882 olarak gösterirken Ali Çankaya, Ülken ve Hayri Bolay ise 1881 yılında İzmir'de dünyaya geldiğini belirtir. Mücelliodğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, (Ankara: Mars Matbaası, C 3, 1968), 1116; Ülken, 2013, 330; Süleyman Hayri Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1967), 25. Bursalı Mehmet Tahir Efendi ile Gövsa ise Baha Tevfik'in sadece ölüm tarihini (o da yanlış olarak) verip doğum tarihinden bahsetmez. Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, hzl. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, C 2, 1972), 65; İbrahim Alaeddin Gövsa, **Meşhur Adamlar, Hayatları-Eserleri**, hzl. Sedat Simavi (İstanbul: Tuma Başaran Özel Kütüphanesi, C 1, 1933-1935), 7. Uçman ile Alkan da Bağcı'nın verdiği tarihi kabul etmektedir. Abdullah Uçman, "Baha Tevfik", **DİA**, C 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998): 452; Mehmet Ö. Alkan, "Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim Baha Tevfik", **Tarih ve Toplum**, C 9, S 52 (1988): 41.

gün sonra bu yazıyı yazarken İstanbul'da bulunan yakınlarıyla görüştüğü ve doğumu konusunda kesin bilgiyi onlardan aldığı kuvvetle muhtemeldir.¹⁵ Ali Çankaya, Baha Tevfik'in babasının gümrük memurlarından Mehmet Tevfik Efendi olduğunu, 31 Mart Vakası'ndan sonra ailece İstanbul'a yerleştiğini ve burada bir kitap-kırtasiye dükkânı açtığını yazar. Yazarın İzmir İdadisinde ve daha sonra yazı hayatında arkadaşı olan Bezmi Nusret Kaygusuz ise hatıralarında Baha Tevfik ve ailesinin İstanbul'daki durumundan bahsederken:“ Babası Mehmet Tevfik Efendi Babiâli Caddesi'nde küçük bir dükkân açmıştı. İçinde kırk-elli kadar kartpostal kitap bulunuyordu.”¹⁶ diyerek ailenin maddi durumu hakkında fikir verir. Baha Tevfik'in iki kardeşinden biri olan Fikri Tevfik, Darülfünun-ı Osmanî Tabiat Şubesi mezunudur. Baha Tevfik, kardeşi Fikri Tevfik ve Arkadaşı Ahmet Nebil'le birlikte *Teceddüt-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi*'ni kurmuştur. Bu kütüphanenin on birinci kitabı olarak Fikri Tevfik'in *Hücre, Hayatın Esası* isimli bir kitabı yayımlanmıştır.¹⁷ Baha Tevfik'in annesi ve diğer kardeşi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. O da Baha Tevfik'in çıkardığı dergi ve gazetelerde özellikle fennî konularda çeşitli yazılar yazmış ve tercümelemeler yapmıştır.¹⁸

Baha Tevfik hayatı boyunca maddi zorluklar yaşamış, bundan dolayı hiç evlenmemiştir. Kaygusuz hatıralarında, Baha Tevfik'in ailesinin maddi durumunun iyi olmadığını ve bundan ötürü ailesinin geçimini sağlamak mecburiyetinde olduğunu, maişet derdi yüzünden uzun müddet Karagöz gazetesinde başmuharrir olarak çalıştığını yazar. Doğumu hakkında muhtelif tarihler olduğu gibi ölümü hakkında da farklı tarihler vardır. Kaygusuz'a göre Baha Tevfik 1916'da tahminen otuz bir yaşında iken apandisit tutuldu ve ameliyat sırasında ebediyete intikal etti. Baha Tevfik'in doğum tarihiyle ilgili asıl tarihi ise Bağcı verir. Rıza Bağcı, Baha Tevfik'in 1914 yılında yakalandığı karaciğer rahatsızlığı sonucu İstanbul Tıp Fakültesi Hastanesine kaldırıldığını ve geçirdiği ameliyat sonucu 19 Mayıs 1914 Salı günü ebedi hayata göç ettiğini ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildiğini yazar.¹⁹

¹⁵ Rıza Bağcı, **Baha Tevfik'in Hayatı Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerine Bir Araştırma**, (İzmir: Kaynak Yayınları, 1996), 11.

¹⁶ Bezmi Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**, (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002), 46.

¹⁷ Mehmet Akgün, 2015, 1725; Bağcı, **age**, 13.

¹⁸ Çankaya, **age**, 1116; Bağcı, **age**, 13.

¹⁹ Kaygusuz, **age**, 46; Bağcı, **age**, 36; Ülken, Baha Tevfik'in hararetli çalışmaları ortasında 34 yaşında öldüğünü yazar. Ülken, 2013, 350.

Ölümü üzerine Ömer Seyfettin şunları söyler: “Çok çalışkan ve zekiydi; fakat gayesizdi. O, zekâsıyla, çabasıyla mükemmel bir filozof olabilecekken yalnız bir fantezist oldu. On yedi cilt kitap neşrettiği halde millete hizmeti mahdud kaldı.” Memduh Süleyman ise *Zekâ*’daki yazısında onun için şunları yazmıştır:²⁰

“Hayat-ı mesâisini hakikat ve ilim için sarf eden Baha Tevfik tabiata inkılâp etti. Biz meslektaşları bugün onun matemiyile gaybübet-i ebediyesinin verdiği elem ile muzdarip ve perişanız. Baha, Türkiye’nin pek nadir yetiştirdiği zekâlardan, yorulmaz, metin’ül irâde ve sâî-i ilim ve irfandı. Memleketimizin cehalet ve taassupla, kör ve bâtlı efkâr ile çırpındığı sıralarda büyük bir cesaretle Garb’ın akâid-i cedidesini, ilmî efkârını tesis ettiği Teceddüd-i İlmî ve Felsefî kütüphanesi külliyyatı etrafında neşre başladı...”

Yine buna benzer ifadeler *Şehbal* gazetesinde görülmektedir. Gazete, Baha Tevfik’in ölümünü şu şekilde vermektedir:²¹

“Karagöz” ile “Zekâ” sermuharrirliğini (başyazarlık) ifa etmekte olan Baha Tevfik Bey, ahiren düçar olduğu (yakalandığı) hurac-ı kebed (karaciğer iltihabı) hastalığından dolayı icra olunan bir ameliyeyi (ameliyat) müteakip irtihal etti. Gençler arasında zeki, cevval ve faal olanların böyle birer birer içimizden eksilmeleri ne kadar sezay-ı kederdir (üzüntü verici).”

Ölümünden sonra Aka Gündüz ve Suphi Ethem de Baha Tevfik’in kişiliğini, gayesini ve başardıklarını anlatan birçok yazılar yazmışlardır.

2.1.2.2.Baha Tevfik’in Tahsil ve Yazı Hayatı

Baha Tevfik ilk tahsilini İzmir Namazgâh Mektebinde yapmış, yine İzmir Rüştüyesinde okumuş ve ardından İzmir Mülkî İdadisine devam etmiştir. İzmir Mülkî İdadisi “Kavanin, İlm-i Servet, Usul-i Defterî, Fıkıh, Ahlâk, Türkçe, Kitabet ve Tahrir Usulü, Fransızca, Malumat-ı Ziraiye, Riyaziye, Hendese, Kimya, Fizik, Arabî ve Farişî, Rumca” gibi derslerin okutulduğu modern bir okuldur. İzmir Rüştüyesi ve Mülkî İdadisini aliyülâlâ derecesiyle bitiren Baha Tevfik, zeki ve başarılı bir öğrenciydi. O, henüz İdadide iken durmadan okumuş, çalışmış, Fransızca’yı²² hususî olarak muhtelif hocalardan öğrenmiştir.²³ Baha Tevfik’in yazı hayatı, İzmir’de idadî yıllarında başlar. Buradaki ilk senesinde Muallim Naci’nin şiirlerinin verdiği hevesle

²⁰ Bağcı, *age*,37.

²¹ Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiyeye Girişi*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 238.

²² Baha Tevfik, Şahabettin Süleyman, Vasfi Menteşe iyi Fransızca bildikleri için Garp edebiyatından da istifade edebiliyorlardı. Kaygusuz, *age*, 4.

²³ Bağcı, *age*, 13-14; Selçuk Çıkla, “Baha Tevfik’in Hayatı, Yazarlığı, Mizacı ve Felsefeciliği, Muhalif, Asi ve Sıra Dışı-I”, *Tarih ve Toplum*, C 39, S 234 (2003): 52; Akgün, 2015, 1725.

edebiyata merak salar, hatta bu sebeple derslerini ihmal eder ve sınıfta kalır.²⁴ İdadiyi bitirmeden hocası Bıçakçızâde Hakkı'nın (1861-1950)²⁵ çıkardığı *İzmir* gazetesinde 1904 yılından itibaren yazdığı felsefi yazılardan onun felsefeye karşı olan ilgisini her geçen gün arttığı ve buna paralel olarak da materyalist fikirleri benimsediği anlaşılıyor.²⁶ Baha Tevfik 1904 yılında idadiden mezun olur ve aynı yılda İstanbul'daki Mülkiye Mektebine kaydolur. İzmir'le ilgisini kesmez ve İzmir gazetesine İstanbul'dan yazılar gönderir. Bu gazetede (B.T) rumuzuyla birkaç tercüme hikâyesi yayımlanır. Ayrıca Hüseyin Hamit takma adıyla yazılar yazıp adı geçen gazeteye gönderir. Mülkiye yıllarında Fransızcasını iyice geliştirir ve bunun işareti de Hasan Vasfi Mentşe (1886-?)²⁷ ile bu yıllarda yazdıkları *Fransızca İştikak Lüğati* adlı eseridir.²⁸

Mülkiye yıllarında geliştirdiği Fransızcasıyla Batı edebiyat ve felsefesine ilgisi daha da artar. Ludwig Buchner'in *Madde ve Kuvvet*, Alfred Fouillee'nin *Felsefe Tarihi*, Ernest Heackel'in *Kâinatın Muammaları*, *Vahdet-i Mevcut*'u okur. Yine Ribot, Worms, Boirac, de Laoutier gibi tanınmış felsefecilerin eserleri de okuduğu eserler arasındadır. Kant felsefesini dikkatlice inceler. Feminizm konusunda Odette Lacquerre'den beslenen Baha Tevfik'in okuduğu yazarlar arasında Nietzsche, Gustave Flaubert, Leon Tolstoy'u da görmek mümkündür. Okuduğu bu eserlerden özellikle *Madde ve Kuvvet* onun üzerinde derin etkiler bırakır ve düşünce dünyasında büyük değişiklikler yapar. Allah, din, ruh, kader, yaratılış konusundaki görüşlerinde, materyalist bir anlayışa sahip oluşunda, ateistliğinde bu eserin oldukça önemli bir rolü vardır.²⁹

Yüksek öğrenimini 1907'de dereceyle bitirdikten sonra herhangi bir devlet hizmetinde görev almayarak idadi yıllarında başladığı yazı hayatını sürdürmeyi tercih etmiştir. Baha Tevfik'in ilk yazısı 21 Mayıs 1904'te *İzmir* gazetesinde çıkan

²⁴Ben idadinin ilk senesinde Naci'nin verdiği hevese-i şiirle derslerimi ihmal ederek iki sene üst üste aynı sıralarda bekledim. Baha Tevfik, *Teceddüd-i İlmî ve Edebî*, (İstanbul: Dersaadet Kütüphanesi, 1911), 130.

²⁵Bıçakçızâde Hakkı, İzmir'in en önemli edebî gazetelerinden birisi olan "İzmir" i uzun müddet yayımlamış, yıllarca gazete ve dergilerde yazılar yazmış, İzmir İdadisi'nde edebiyat ve felsefe öğretmenliği yapmış bir kültür adamıdır. Kaygusuz, *age*, 38-39.

²⁶Bağcı, *age*, 14-15.

²⁷ Hasan Vasfi Mentşe: Baha Tevfik'in yakın akrabası aynı zamanda İzmir idadisinde ve İstanbul'da Mülkiye'deki okul arkadaşıdır. 1186 da İzmir'de doğmuştur. Cumhuriyet döneminde büyükelçi müsteşarlığı, büyükelçilik ve İzmir milletvekilliği yapmıştır. Bağcı, *age*, 16.

²⁸ Kaygusuz, *age*, 38; Bağcı, *age*, 16.

²⁹ Bağcı, *age*, 16-17.

yazısıdır.³⁰ II. Meşrutiyet'e kadar çeşitli dergi ve gazetelerde yazıları çıkar.³¹ İzmir'e gelen yazar, Hüseyin Hilmi ve İsmail Suphi tarafından çıkarılan İzmir gazetesinde yazmaya başlar. Bu gazetede Ömer Seyfettin, Bezmi Nusret, Mehmet Necip, Hakkı Tarık Us, Bıçakçızâde Hakkı gibi yazarların da yazıları çıkmaktadır. Onun asıl yazı hayatı meşrutiyetin ikinci kez ilan sonrası başlar. II. Meşrutiyetin nispeten serbest ortamında daha rahat yazmak ümidiyle, İzmir'de *11 Temmuz* adlı bir gazete çıkarır. Gazetenin imtiyaz sahibi babası Mehmet Tevfik Efendi, başyazarı da kendisidir. *Yirminci Asırda Zekâ, Piyano* gibi mecmuaları yayımlamıştır. *Eşek* adında bir mizah gazetesi çıkarmış; fakat bu gazete kısa sürede kapanmış ve yerine *Kibar* gazetesini çıkarmış, bu da kapanınca *El-Malum* gazetesini çıkararak yayın faaliyetine devam etmiştir. Baha Tevfik bugünlerde ilk memuriyetine başlar. Bu ilk memuriyeti *Menba-i Füyuzât Mekteb-i Hususiye*³² müdürlüğüdür. Fakat bu heyecan ve ümit dolu günler çok kısa sürer. 11 Temmuz'un ilk sayısında neşretmiş olduğu *Zaman-ı İstibdatta Yazılmış Bir Lügat* adlı yazısındaki bazı ifadelerinden dolayı mahkemeye verilir ve kısa bir zaman sonra bu okuldan ayrılır. II. Meşrutiyet'le birlikte ailesiyle İstanbul'a dönen Baha Tevfik hummalı bir yayın faaliyeti içine girer. *Şiir ve Tefekkür* dergisi ile *Resimli İstanbul ve Musavver Hale* gazetelerinde çeşitli yazıları çıkar. Bu yıllarda tiyatroya karşı ilgisi de artar. 1910 yılında kurulan *Darü't Temsil-i Osmanî* tiyatro topluluğunun edebî heyeti üyesi olur. *Sadâ-yı Millet* ve Bezmi Nusret'in *Tenkit* gazetelerinde çeşitli yazıları çıkar. 1913-1914 yıllarında *Büyük Duygu, Çocuk Dünyası* ve *Zekâ* mecmualarında da sosyal, felsefî yazılar yazıları ve çocuk hikâyeleri yayımlanır.

Bu kadar üretken bir yazarın çıkardığı gazete ve dergiler kısa sürede kapanmıştır. Buna rağmen o, bu durum karşısında yılmamış, kararlı bir şekilde yenisini çıkarmayı başarmıştır. Bu kapanan gazete ve dergilerde kendi görüşlerini dile getiren yazıları yanında Batı düşünürlerinden çevirdiği araştırma ve incelemelere de geniş yer vermiştir. Onun işlediği konular, çağına göre pek bilinmeyen; ancak Batı'da geniş tartışmalara konu olup hızla yayılan ve deney bilimlerine dayanan ve üretim-tüketim ilişkilerinden, maddeci felsefe akımlarından kaynaklanan sorunlardı.

³⁰ Onun ilk yazısı, İzmir gazetesindeki *Felsefe-i Fenni/Bilim Felsefesi: Ulum, Tasnif-i Ulum*'dur. Akgün, 2015, 1725.

³¹ Bu gazete ve dergilerin bir kısmı Baha Tevfik'in yazılarının yayımlandığı *İzmir, Usbî İzmir, Haftalık İzmir, Sedat, Edebî Serbest İzmir, Serbest İzmir* bir kısmı da bizzat kendisinin çıkardığı *11 Temmuz, Ferdâ-yı Temmuz* gazete ve dergilerdir. Çıkla, **agm**, 53.

³² Bu okul 1897'de İşkodralı Mahmut Nedim Bey tarafından kurulmuştur. Zamanın İzmir'inin sekiz özel okulunun en önde gelen okuludur.

Gazete ve dergilerinin kapanmasının sebebi ise pervasızca herkesi tenkit etmesi, yerleşmiş gelenek ve göreneklere muhalefet etmesi, şiddetli hücumlarıyla herkesi hırpalamasıdır. Yayın faaliyetin zorlaştığı Balkan Harbi sırasında yayın faaliyetleri yanında Rehber-i İttihad-ı Osmanî Lisesinde felsefe öğreticiliği yapmıştır.³³ Savaşın sonra yayın hayatına hız vermiş ve 1913'te *Felsefe Mecmuası*'nı çıkarmıştır. Bu dergi bazı araştırmacılar tarafından Türkiye'de çıkan ilk felsefi dergi olarak kabul ediliyorsa da bu doğru değildir.³⁴ *Felsefe Mecmuası*'nda sadece Baha Tevfik'in değil, ondan başka Naci Fikret, Memduh Süleyman, Mehmet Necip, Ahmet Nebil, Mithat Cemal'in yazıları ve Ömer Seyfettin'in şiirleri de çıkmıştır.

Baha Tevfik, bu yoğun yayın faaliyeti içindeyken 1914 yılında otuz yaşlarında ve en verimli döneminde hayatını kaybetmiştir. Türk basın-yayın hayatında genç yaşta ölen, hayatının altı-yedi senelik bir zaman zarfında onlarca gazete, dergi, kitap çıkararak, onlarcasının da çıkmasına yardımcı olan ender kişilerden biridir. Onun 1904'te yirmi yaşlarında başlayıp ölüm tarihi olan 1914'e kadar on yıl süren yoğun, ateşli, üretken, kırılabilir; ama pes etmeyen basın-yayın hayatı içinde çıkarılmış ve yazılmış onlarca gazete ve dergide telif-tercüme çok sayıda hikâye, makale ve kitabıyla Türk yazı hayatında sıra dışı kişiliğiyle ayrı bir yer edinmiştir.³⁵

2.1.2.3. Baha Tevfik'in Fikir ve Düşünce Hayatı

Türk düşüncesinde edebiyattan çok felsefe yazılarıyla dikkatleri üzerine çekmiş bir düşünürdür Baha Tevfik. Kaleme aldığı yazılara bakıldığında bu yazıların bir kısmı felsefe ve felsefi düşünüşle ilgili olduğu gibi bir kısmı da işlediği konular itibarıyla felsefi yaklaşımlar getiren tarzdadır. Ayrıca telif ve tercüme kitaplarının çoğu da felsefeyle ilgilidir.³⁶ Eserlerinde salt felsefe değil, daha çok biyolojiye dayanan materyalist felsefenin izleri görülür.³⁷ Ona göre felsefenin konusu bilimle tekniğin çözemediği sorunlardır. Her asırda ilim ve fen belirli bir noktaya kadar

³³ Akgün, 2015, 1726; Bağcı, *age*, 35.

³⁴ Türkiye'de ilk felsefe dergisini Baha Tevfik 1912-1913 yılları arasında çıkarmıştır. Alkan, *agm*, 43. Baha Tevfik'in *Felsefe* adlı dergisi Türkiye'deki ilk felsefe dergisidir. Orada bütün yazıları Baha Tevfik yazıyordu. Ülken, 2013, 331. Bu mecmuadan iki yıl önce Selanik'te "*Yeni Felsefe Mecmuası*" adlı bir felsefi dergi çıkıyordu. Bağcı, *age*, 34.

³⁵ Çıkla, *agm*, 53; Bağcı, *age*, 35; Akgün, 2015, s.1726; Baha Tevfik, *Anarşizmin Osmanlıcası-1 Felsefe-i Ferd*, hzl. Burhan Şaylı (İstanbul: Altıkırkbeş Yayınları, 1992), 51.

³⁶ Bu eserler şunlardır: Biraz Felsefe, Tarih-i Felsefe, Nietzsche Hayatı ve Felsefesi, Felsefe-i Edebiyat ve Şair Celis, Felsefe-i Ferd, Muhtasar Felsefe.

³⁷ Çıkla, *agm*, 56.

ilerleyebilmiş ve oradan öteye geçme istidadını gösterememiştir. İleriye geçemediği alan, varsayım ve teoridir. Felsefeyle ne yapmak istediğini şöyle ifade eder:³⁸

“Bizde bir felsefe dili yoktur, ben bunu yapmaya çalışıyorum. Şark ve Garp arasındaki zikzakları kesmek, Şark kaynaklarının artık ürün vermeyeceğini ilan etmek istiyorum. Garp’ın hayatının üstünlüğü, felsefesinin üstünlüğü ile paraleldir. Bizde felsefenin bugünkü hali nedir? Bunu anlamak için önce felsefeyi bilmek gerekir. İlim ve fennin varamadığı sahaya felsefe denir. Şu halde bugünün ilim ve fenni, dünün felsefesidir. Bugünün felsefesi de yarının ilim ve fennidir.”

Baha Tevfik’e göre hayat, tekâmül yolunda iyi ve doğru düşünebilmek ve düşündüğünü harekete geçirebilmektir. Felsefenin de iki temel meselesinden (mantık ve ahlak) birincisinin iyi ve doğru düşünmeyi, ikincisinin ise doğruya göre hareket etmeyi öğrettiğini ileri sürer. 1910 yılında yakın arkadaşı Ahmed Nebil ile birlikte kurmuş olduğu *Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi* adlı yayınevinde topluma, özellikle gençlere felsefeyi tanıtmak, metafiziğe ve dine cephe alarak materyalist felsefeyi müdafaa etmek³⁹ amacıyla birçok eser yayımlamıştır. O, bununla ilmî ve içtimaî bir inkılâbın olabileceğine inanmıştı. Bilhassa cemiyete yanlış bir surette yerleşmiş olduğunu düşündüğü zararlı inanç, gelenek ve göreneklere savaş açmakta, bu savaşın başarısını da materyalizm anlayışının cemiyete yerleşmesinde görmekteydi. Yönünü tümüyle Batı’ya ve Batı felsefesine çeviren ve gelenek ve göreneklere adeta savaş açan Baha Tevfik’in bu tutumunu Cemil Meriç: “Baha Tevfik, dalalet ordusunun üçüncü gönüllüsü... İdrakinin kapılarını her milli değere taassupla kapayan bu maddeci yazar, Batı’nın en hâyide yalanlarını ilmin son sözü olarak sergiler.”⁴⁰ sözüyle çok ciddi bir şekilde tenkit etmiştir.

Baha Tevfik; Türkçülük, İslamcılık ve Garpçılığın revaçta olduğu bir dönemde materyalist ve pozitivist düşünceleriyle ün yapmıştır.⁴¹ O, hayatta gerçek olanın yalnızca madde olduğunu, her şeyin maddeyle ilgili bulunduğunu iddia eden, her türlü maddi ve manevi gerçekliğin temelini maddede gören, ruh ve Allah gibi metafizik gerçeklikleri inkâr eden materyalizme son derece bağlı bir düşünürdür. Onun eserlerinde materyalizm başta olmak üzere pozitivism, natüralizm, immoralizm, nihilizm, individüalizm gibi felsefi yönelimler görülür. Türk tarihinde

³⁸ Ülken, 2013, 331-332

³⁹ Hayri Bolay, **age**, 25; Uçman, **agm**, 452.

⁴⁰ Cemil Meriç, **Bu Ülke**, hzl. Mahmut Ali Meriç (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 136.

⁴¹ “II. Meşrutiyet’in yarattığı özgürlük ortamıyla birlikte gerek biyolojik evrim teorisi, gerek sosyal Darwinist düşünceler ve gerekse Materyalist fikirler çok daha rahat ve yaygın bir şekilde ifade edilebilme imkanına sahip oldular. Nitekim bu dönemde dergilerde ve kitaplarda en çok yazılan ve tartışılan konular bunlardı. Baha Tevfik ile Ahmet Nebil Haeckel ve Büchner’i çevreye okutmaya ve anlatmaya çalışmışlardır.” Atilla Doğan, **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 177-178.

onun kadar ateizmi savunan, din ve dince mukaddes sayılan şeylere karşı çıkan az kişi çıkmıştır.⁴² Hilmi Ziya Ülken'e göre Baha Tevfik, iyi derecede Fransızca bilen ve İslam kültürüyle ilişkisi olmayan, fikirlerini yaymak için *immoralizmi* (töre tanımazlık) formüle eden ve bu konuda Nietzsche'yi rehber edinen radikal bir filozoftur.⁴³

Ona göre doğru düşünmenin, sorunlara sağlıklı tutumla yaklaşmanın yöntemi deney verilerine ve maddeden kaynaklanan bilgilere dayanmaktır. Bilginin tek kaynağı algılanan doğa ve maddedir. Maddeci düşüncenin Türkiye'de tanınmasına, felsefe konularının ve ahlak sorunlarının bilimsel bir anlayışla tartışılmasına öncülük etmiştir. Onun maddeye bakışı, Büchner'in "Maddesiz kuvvet olmaz, madde ölümsüzdür, ebedi ve ezeldir, kuvvet ölümsüzdür" tezlerine dayanmaktadır. Bu tezlerden sonra Allah hakkında: "Allah'ın varlığı fikri büyük bir hatadır." diyecek kadar ateist fikirler ileri sürmüştür. Deney verilerine dayanmayıp yalnız soyut kavramlardan kaynaklanan yorumlarla biçimlenen İslam düşüncesinin çağdaş uygarlıkla bağdaşmadığı görüşünü savunması, gerçek ve aydınlatıcı gelişmelerin Batı'da bulunduğunu ileri sürmesi, o dönem aydınları arasında sert eleştirilere yol açmıştır.⁴⁴

Felsefenin ilgilendiği tüm konularda aykırı bir tarzla kendini gösteren Baha Tevfik, özellikle ahlak ve ahlakın kaynağı ile ilgili dikkat çekici yazılar kaleme almıştır. O, gerek dini gerekse felsefeyi referans alan eski ahlâk anlayışına karşı çıkmaktadır. Ahlakın ereği kuram değil; eylemdir, yaşanan ve duyularla bilinen olaylardır. Toplum içinde yaşayan insana değişmez kurallar öğreten ve uygulanması güç ilkeler gösteren bir etik anlayışı yoktur. İnsanın somut varlığı dışında bir ahlak kaynağı aramanın gereği yoktur. Ahlak insanî olmalıdır. Ahlakın esasını ne semalarda ne de semavî kitaplarda aramak doğrudur. Ahlak insanların hareketlerinde ve bu hareketin kaynağı olan fikir, hassasiyet, âdet, içgüdü gibi ruhî ve fizyolojik hadiselerin iyi idaresindedir. Baha Tevfik'in bu düşünceleri onun hümanist anlayıştan etkilendiğini göstermektedir. Zira erdemın gerçek sahibi ve taşıyıcısı olan insanın bu erdemleri iyi bir eğitimle olması, yaşamının içinde kullanılarak daha da

⁴² Hayri Bolay, *age*, 47-88.

⁴³ Ülken, 2013, 330.

⁴⁴ Akgün, 2015, 1730; **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, (İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983-1984), 593-594.

geliştirilmesi düşüncesi Hümanizm'in temel hareket noktasıdır.⁴⁵ Baha Tevfik, *Yeni Ahlak* adlı kitabında ahlakı biri Aristo'nun rasyonalist ahlakı, diğeri Gazali'nin tasavvuf ahlakı olmak üzere ikiye ayırır. Fakat bu iki ahlak tipinin de yetersiz olduğunu savunur.⁴⁶

Baha Tevfik, kendisini yakinen tanıyanların ifadelerine göre oldukça zeki, hazır cevap, nüktedan ve aykırı bir kişiliğe sahiptir. Hiçbir otoriteyi tanımayan, çevresindekilere benzemeyen, yeni fikirlere açık, eleştirici bir düşünceye sahip, alışılmadık bir insan, devrin yaygın fikir, inanç ve kabullerine savaş ilan etmiş muhalif bir kişilik,⁴⁷ biraz anarşist yönelimli ve özgür düşünceli olduğu anlaşılan bir genç,⁴⁸ insanlara radikal hareketi öğreten, karar verme problemine örnek olan, materyalizm gibi korkunç bir sözü öyle bir zamanda bayrak yapmaktan korkmayan, mevcut ahlakın yıkılışını hızlandırmaya çalışan, immoralizm akımını başlatan, Türk toplumunda ilk çıplak kadın resmini basan,⁴⁹ Allah, ahlak ve milliyetçilik düşmanı,⁵⁰ zekâsı normalin üstünde, nükteli konuşmakta üstad, her alanda bilgisi geniş edebiyat aleyhtarı olan bir şahsiyet olarak tanımlanmıştır.⁵¹ Baha Tevfik'in yakın arkadaşı ve Tenkit mecmuasının sahibi Bezmi Nusret onun hakkında şunları ifade eder:⁵²

“Tenkit idarehanesine birçok genç gelir, misafir olarak kalıyordu. Bunlardan biri de her gün buraya uğrayan Baha Tevfik'tir. O sıralar yirmi yedi veya yirmi sekiz yaşlarındaydı. Bu yaşta bu kadar Garp edebiyat ve felsefesini okumuş ve hazmetmiş bir genç görmüş değilim. İntikadî ve ilmi yazılarda daima muvaffak olurdu. Zekâsı aşkın ve taşkın idi. Herkesin düşündüğünden başka düşünmek, teessüs etmiş ananelere, geleneklere muhalefet etmek itiyadındaydı.”

Yine Kaygusuz'un ifadesine göre Baha Tevfik, yazılarında birçok kişiye çatmaktan geri durmaz bir şahsiyettir. Ali Kemal (1867-1922)'e ahlak kitabından dolayı çattı, Rıza Tevfik(1868-1951)'e filozofluk taslamasından hücum etti, Mehmet Rauf (1874-1932)'u Serap adındaki eseri sebebiyle hırpaladı, Raif Necdet (1881-1939)'in his ve fikirlerini baltaladı, Şehbenderzâde Ahmet Hilmi'ye spiritüalist eserlerinden dolayı hücum etti, Türkçülük bahsinde Gökalp'e, edebiyatın faydasız ve lüzumsuzluğu hususunda Ahmet Haşim'e çarptı. Pervasız ve cüretkârane hareketleri daima talihini

⁴⁵ **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, 594; Hayri Bolay, *age*, 28; Akgün, 2015,1744.

⁴⁶ Ülken, 2013, 337.

⁴⁷ Ömer Faruk Huyugüzel, **İzmir Fikir ve Sanat Adamları(1850-1950)**, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 85-88.

⁴⁸ Tunçay, *age*, 25.

⁴⁹ Ülken, 2013, 333; Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler-2**,(Ankara: Tekin Yayınları, 1985), 544.

⁵⁰ Hikmet Tanyu, **İslam Dininin Düşmanları ve Allah'a İnananlar**, (İstanbul: Burak Yayınları, 1989), 77.

⁵¹ M. Kaya Bilgegil, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri**, (İstanbul: Enderun Kitapevi, 1989), 17.

⁵² Kaygusuz, *age*, 45.

karartmaktan uzak durmadı, hayatı darlık içinde geçirmesine sebep oldu.⁵³ Ömer Seyfettin onun çok çalışkan ve çok zeki; fakat gayesiz olduğunu söyler.⁵⁴ Süleyman Hayri Bolay'ın aktardığına göre *Piyano* mecmuasının *Muhterem Simalar, Baha Tevfik Bey* adlı bir yazılarında Rıza Tevfik onu şöyle tarif eder:⁵⁵

“Daima müteyakkızdır, herkesin fikirlerini ezmekten hoşlanır. Bu ameliyesinde ekseriya muvaffak ve galiptir. Bitarafılığı pek sever, her yazısında onu takip eder. Nezaket ve incelik aslı tabiatındandır. Yalnız ahlak ve mantığı reddeden bir nezaket değil, daima ahlak ve mantık kaidelerini her hareketinde takip eder. Hiç yanılmayan bir hatiptir.”

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Baha Tevfik çalışkan, gayretli ve korkusuz, geleneklere cephe alan ve bu gelenekleri eleştirmekten zevk duyan bir tabiat ve düşünceye sahiptir. Türkiye’de materyalizmi yayabilmek için var gücüyle çalışmış ve birçok eser meydana getirmiştir.

Baha Tevfik’in yazılarında üstünde önemle durduğu iki konu, fert ve ahlak olmakla birlikte evlilikle ilgili bir konuda da görüş beyan etmekten geri durmamıştır. Baha Tevfik’in kadın, aile ve evlilikle ilgili görüşleri ilginçtir. Baha Tevfik’e göre Türkler göçebelikten kurtulamayacakları ve bu sebeple iktisadî hayatları düzelemeyeceği için evlenmemelidir. Evlenirlerse felaket olur. Çünkü Türklerde aile yoktur, aile hayatı teşekkül etmez. Erkeklerle kadınlar arasında tesettür namı altındaki ayrılık bir Çin Seddi dehşet ve kuvvetiyle dururken ne medeniyet, ne terakki, ne ahlak, ne de bahtiyarlık bütün erkek ve kadınlar için manasız tabirden ibaret kalacaktır.⁵⁶

2.1.2.4.Baha Tevfik’in Eserleri

Kısa ömrüne rağmen birçok telif ve tercüme kitap yazan, basın-yayın hayatına yüzlerce yazı sığdırmayı başaran Baha Tevfik’in on yıl kadar kısa; ama bir o kadar da verimli bir yazı hayatı vardır. II. Meşrutiyet yıllarının çok canlı ve dikkat çeken simalarından birisi olan Baha Tevfik’in yazı hayatının ürünlerini edebî eserler, felsefî ve sosyolojik eserleri olmak üzere başlıca iki bölümde ele almak mümkündür.

⁵³ Kaygusuz, *age*, 45; Akgün, 2015, 1726; Hayri Bolay, *age*, 26.

⁵⁴ Çıkla, *agm*, 58.

⁵⁵ Hayri Bolay, *age*, 26.

⁵⁶ Şaylı, *age*, 100-104.

2.1.2.5.Baha Tevfik'in Edebî Eserleri

İzmir'de idadiyi bitirdiği yıllarda şiire merak salan hatta bu yüzden sınıf tekrarı yapmak zorunda kalan Baha Tevfik, ilerleyen yıllarda şiiri "bir mahsulât-ı marazi" olarak görmüş ve şiirle uğraşmayı bırakmıştır. Şiire ilişkin değişen fikirlerini *Edebiyat Kat'iyen Muzırdır* adlı makalesinde genişçe anlatır. Onun nazım şekliyle yazdığı ilk şiiri, padişah II. Abdülhamit'e yazdığı ve edebi tür olarak tam bir methiye olarak değerlendirilebilecek olan *Tebrik-i Cülus* adlı şiiridir. Baha Tevfik bu şiirini padişahın hilafetteki 28. yıldönümü münasebetiyle yazmış, şiirinde padişahın memleket ve millet için hayırlı hizmetlerini övmüştür.

Baha Tevfik daha sonra edebiyat tarihimizde Halit Ziya'nın yaygın bir tür haline getirmiş olduğu şiirle nesir arasında bir yer işgal eden *mensur şiir* türünde şiirler kaleme alır. Bu şiirlerinde insana ait şahsî duyguları ve cansız eşyayı ele alır. Bu cansız varlıklar adeta canlı birer varlık gibi ele alınır ve insana ait birtakım duygular onlara verilir. Cansız varlıkların birer canlı varlık olarak ele alındığı mensur şiirleri şunlardır:

Domino Taşları: Bu şiirde oyun taşarlı siyah elbiseler içinde zavallı insanlara benzetilir.

Vazo: Mağazadan arkadaşları içinden ayrılarak bir eve getirilen bir vazunun bu evdeki hayatı anlatılır.

Şekerleme Kesesi: Mağaza camekânında küçük bir çiviye asılı duran ve bir arife günü içi şekerleme ve çikolatalarla doldurulup satılan bir şekerleme kesesinin hazin sonu anlatılır.

Camekânlar: Sonbaharın gelmesiyle camekânların nasıl değiştiğini ve bu değişikliklerin insanlar üzerindeki etkisi anlatılır.⁵⁷

Baha Tevfik şiir yanında düz yazı türünde telif ve tercüme eserler de kaleme almıştır. Tercüme hikâyeleri şunlardır: *Heyhat, Bir Roman Hülasası ve Bir Kitabe-i*

⁵⁷ Bağcı, age, 40-45.

Sevda, Kâbustan Sonra, Takip, İrsî Frengi, Resim, İzdivac-ı Mesud. Tercüme Romanları: *Katil, Madame Bovary, Ba'sü Bade'l Mevt.* Telif hikâyeleri ise şunlardır: *Kıskançlık, Ulüvv-i Cenap*(bu iki eser psikolojik ve felsefi tarzdadır), *Ah Bu Sevda ve Aşk, Hodbîni, Çıkmaz Sokak,* (Bu üç hikâye immoralist tarzdadır.) *Gül ve Bülbül, Nail'in Mahcubiyeti* (bu iki hikâye çocuk hikâyesi tarzdadır.).

2.1.2.6.Baha Tevfik'in Felsefî ve Sosyolojik Eserleri

Telif olanlar:

1.*Biraz Felsefe* 1909

2.*Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk*(Ahmed Nebil ile birlikte)1910

3.*Nietzsche Hayatı Ve Felsefesi* (Ahmed Nebil ve Memduh Süleyman ile birlikte)

1912

4.*Muhtasar Felsefe İstanbul* 1913

5.*Felsefe-i Fert* 1914

6.*Kant ve Felsefesi* 1913

7.*Mektep Dersleri* 1913

8.*Felsefe Kamusu* 1913

Tercüme olanlar:

1.*Vahdet-i Mevcut- Bir Tabiat Âliminin Dini* (Ahmed Nebil ile birlikte Ernest Haeckel'den tercüme) İstanbul:1911

2.*Madde ve Kuvvet* (Ahmed Nebil ile birlikte L. Buchner'den tercüme) İstanbul 1911

3.*Tarih-i Felsefe* (Ahmed Nebil ile birlikte Alfred Fouillee'den tercüme) 1911

4.*Feminizm Ve Âlem-i Nisvan* (Odette Lacquerre'den tercüme) İstanbul: 1912

5.*Psikoloji- İlm-i Ahvâl-i Ruh* (Ahmed Nebil ile birlikte Ribot, Fouillee, Worms, Rabier, Boirac, de Laoutiere'den yararlanılarak) İstanbul: 1912

5.*Kâinatın Muammaları* (Ernest Heackel'den tercüme) 1913

2.2.Psikoloji-İlm-i Ahval-i Ruh

2.2.1. Biçim İnceleme

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil'in *Psikoloji-İlm-i Ahval-i Ruh* (H.1328 -M.1912) adlı eserin iç kapağında naşiri Sühulet Kütüphanesi (Kütüphanenin sahibi Leon Lütfi) olarak belirtilmesine karşın sonraki sayfada Müşterek'ül Menfa Osmanlı Şirketi Matbaası yazılması bir belirsizlik oluşturmaktaysa da literatür taraması sonucu eserin kapakta yazılan kütüphane tarafından basıldığı görülmüştür. Kitabın baş tarafında, kurucuları Baha Tevfik ve Ahmet Nebil olan Tecedüd İlmî ve Felsefî Kütüphanesi tarafından neşrolunan altı kitabın kısa birer tanıtım yazısı ile Alfred Fouille'nin *Tarih-i Felsefe* adlı esrine methiye biçiminde bir özet yazısı mevcuttur. Bu eserlerin bazısı Baha Tevfik, bazısı Ahmet Nebil ile Baha Tevfik tarafından yazılmış telif ve tercüme eserlerdir. Bahsi geçen psikolojik eser Osmanlı eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulması için kaleme alınmıştır. Kitabın başındaki şu metinden eserin idadilerde ve Darülfünun'da ders kitabı olarak okutulması amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır: "Ribot, Fouillee, Worms, Rabier, Boirac, de Laoutiere gibi Avrupa meşahir-i felâsifesinden mekteb-i idadiye ve Darülfünun programlarına tevfikân bittasarruf tercüme ve tertip olunmuştur."⁵⁸

Eserin başında *ilim, ilimlerin sınıflandırılması, felsefe, felsefenin yeri ve ehemmiyeti* gibi başlık ve alt başlıkların bulunduğu bir *mukaddime*⁵⁹ yer almaktadır. Daha sonra ilimlerin sınıflandırılması konusunu daha açık bir konuma getirmek için *sınıflandırmanın esasları, maddi ve riyazî ilimler, tabiat ve kısımları, biyoloji yani hayat bahsi, manevi ilimler ve kısımları* adlı başlıkların bulunduğu birkaç sayfalık bir bölüm ile *psikolojinin tarifi, vicdan, psikoloji ile fizyolojinin farkları, psikolojide usul gözlem, tecrübe, çıkarım, psikolojinin kısımları* adlı başlıkların bulunduğu bir *medhal*⁶⁰ kısmı mevcuttur.

Bu giriş ve başlangıçtan sonra eserin ana fikrinin verildiği dört kısım gelmektedir. Bu bölümler insanın sevinç, üzüntü, hırs ve eğilimler gibi duygularının anlatıldığı *hassasiyet*; seçme özgürlüğü, arzu, heves, seçme özgürlüğünün varlığı, alışkanlık ve içgüdü gibi konuların anlatıldığı *iradât ve irade-i cüz'iyeye*; his, idrak,

⁵⁸Tevfik, Nebil, *age*, 3.

⁵⁹Mukaddime: başlangıç, giriş, önsöz, esere giriş. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2008).

⁶⁰ Medhal: başlangıç, giriş. Develioğlu, *age*.

hafıza ve tasavvur gibi insanın düşünebilme yetisinin ele alındığı *fikret*; ruh ile beden arasındaki ilişkinin verildiği *ruh ile cisim beynindeki münasebet* adlı dört bölümdür. Bu dört temel bölümden sonra esrin sonunda tüm konuların başlık ve alt başlık olarak sıralandığı ve konu başlıklarının hangi sayfalarda yer aldığı gösterildiği bir fihrist vardır. Eser toplam iki yüz üç sayfadan oluşmaktadır.

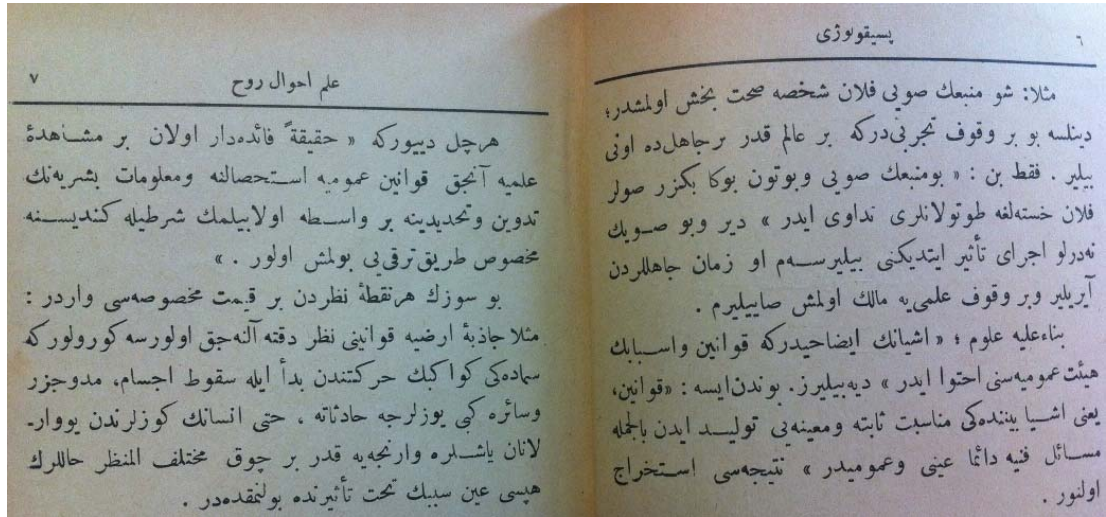
Eserin bölümlerine dair verilen bu tanıtıcı mahiyetteki tasvirde sonra eserin yazım ve noktalama kurallarına ne kadar bağlı kalındığına bakmak faydalı olacaktır. Eserde noktalama işaretleri yaygın olarak kullanılmıştır. Nokta, noktalı virgül, iki nokta, üç nokta, virgül, konuşma çizgisi, kısa çizgi, ünlem ve soru işaretleri kullanımı bugünün metinlerindeki kullanımına benzer biçimdedir. Bunların yanında çok sık olarak parantez, köşeli parantez ve tırnak işaretleri kullanılmış ve bunlar bugünün kullanım biçimine yakındır. Bunların sık kullanımı çoğunlukla metnin akışını bozmamak için bahsi geçen kavramları daha genişçe tanımlama ya da önemli hususlara dair bilgi verme işlevini gördükleri söylenebilir.

Normal parantezle köşeli parantez, metin içerisinde açıklanan bir kelime, sayı veya kavram için kullanılmakla birlikte köşeli parantezin dipnotlar ve başka kitaplardan yapılan alıntılar için de kullanıldığı görülmektedir. Eserdeki dipnotlar bugünün ders kitaplarında olduğu gibi sayfanın alt tarafında bulunan bir yarım çizginin altında verilmiştir. Bazı dipnotlar köşeli parantez içinde yıldızla belirtilirken, bazıları içinse rakamlar kullanılmıştır. Bu dipnotlarda başlık veya bölüm bittiğinde numaralandırma da bitirilmiş ve diğer başlıklar için yeniden başlatılmıştır.

Eserde dikkat çekici diğer bir husus, metin içerisinde numaralandırmanın çok sık olarak kullanılmasıdır. Bu numaralandırma bazen bölüm alt başlıklarını açıklamak için bazen de konunun anlaşılması amacıyla maddelendirme yapmak için kullanılmıştır. Kitapta dikkat çeken bir başka husus, yer yer bazı açıklamalar ve özel isimlerin yazımında Latin alfabesinin kullanılmış olmasıdır. Özellikle Batılı kaynaklardan yapılan alıntılarda bazı kuram ve kavramlar ile şahıs isimleri hem Arap alfabesiyle, hem de Latince yazılmıştır. Kuram ve kavramların genellikle Osmanlıca-Fransızca karşılıkları birlikte verilmiştir. İsmail Kara Latin harflerinin dönemin Osmanlıca eserlerinde kullanılmasının, esas metinden aktarma ve bir terim problemi olduğunu söyler:⁶¹

⁶¹ Kara, *age*, 25.

Eserin içerik düzeni ve bölümlerin sırasına bakıldığında önce ana başlıklar sonra alt başlıkların yer alması bugünün ders kitaplarındaki ünite düzenine benzemektedir. Kitabın ilk kısmı, sonraki bölümlere hazırlık mahiyetinde felsefe ve felsefenin alt dallarıyla (fizik, kimya, biyoloji, fizyoloji) ilgili genel bilgilerin verildiği bölümdür. İlerleyen sayfalarda ise kitabın asıl konusu olan psikoloji ve onun kavramlarının verildiği bölümler gelmektedir. Kitabın sayfa düzeni de bugünün ders kitaplarına büyük ölçüde benzemektedir. Sayfaların üst kısmında sayfanın enine çekilmiş uzun bir çizgi ve çizginin üstüne sağ tarafta *psikolojisol* tarafta *ilm-i ahvâl-i ruh* başlıkları tekrarlı olarak her sayfada yer almaktadır. Aşağıdaki fotoğrafta bahsi geçen başlıklar gösterilmektedir. Yine sayfaların üst kısmında sayfa numaraları yazılmıştır. Bölümler, ana başlık ve alt başlıklar koyu renk mürekkeple belirgin halde yazılmıştır.

Şekil 2: İlm-i Ahvâl-i Ruh adlı eserde sayfaların üstünde tekrar eden başlıklar.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus da yazarların eseri kaleme alırken Batılı filozof ve bilim adamlarından oldukça faydalanması ve onların konuyla ilgili görüşlerine yer vermesidir. Bunlar; Sokrates, George Wilhelm Friedrich Hegel, Condillac, Descartes, Newton, Herbert Spencer, J.S. Mill, Baruch Spinoza, Leibniz, Ribot, Boirac, Worms, Robier, de Laoutiere, Alfred Fouillee, Immanuel Kant, J. Locke, Auguste Comte gibi düşünürlerdir.⁶⁵ Buna karşın yazarların, Osmanlı bilim adamlarından ya da İslam filozoflarından yararlanmaması veya eserlerinden atıflar

⁶⁵ "...Newton cebre (matematiğe), umumiyet ve külliyyet cihetiyle hesab-ı umumî demiştir." "...Zamanımızda bu ilme tahsis olunan matematik namı Auguste Comte tarafından pek ziyade tevsî (genişletme) ve teşrih (açıklama) olunmuşsa da ilm-i mücerred ve ilm-i basit tabirleri de unutulmamıştır." Tevfik, Nebil, *age*, 12-13.

yapmaması ilginçtir. Araştırmanın literatür bölümünde İslam dünyasında psikoloji üzerine azımsanmayacak derecede çalışmaların olduğu aşikâr iken yazarların bu eserde bunlara yer vermemesi düşündürücüdür. Belki bu, bilim yönünü tamamen Batı bilimine çevirmiş ve her ilerlemeyi Batı biliminde arayan Baha Tevfik'in dikkat çekici tarafı olması ya da Osmanlı-İslam ilim dünyasını yeterli görmemesinden ileri gelmektedir.

2.2.2. İçerik İnceleme

Bilgi ve Bilim

Eser, Sokrates'in talebelerinden birine: "İlim nedir?" sorusunu sorması ve talebenin ilmin tanımı yerine üç ilmin ismini sayması üzerine Sokrates'in : "İlim, efkâr-ı umumiyenin heyet-i mecmuasıdır." diyerek verdiği cevapla başlar. Devamında Aristo ve Heackel gibi filozofların ilim tanımlarına yer verildikten sonra yazarlar: "İlim; eşyanın izahatıdır ki kavânin (kanunlar) ve esbabın (sebepler) heyet-i umumiyesini ihtiva eder." diyerek kendi ilim tanımını yaparlar. Bu tanımlardan çıkarılan ortak netice; bir bilginin bilimsel olabilmesi için sahip olması gereken temel özelliğin, o bilginin genellenebilir, kanun haline getirilebilir ve sınırlarının belirlenebilir olmasıdır. Bu neticeye göre birtakım bilgi ve deney sayesinde çeşitli meselelerin halledilmesi mümkün olur. Bilimler sayesinde tüm eşya açıklandığı gibi duyu organlarınca algılanan binlerce olay da kolayca idrak edilir. Araştırmacı bu olayları derinleştirerek birçok sonuca varır. Bilim ve bilimsel bilgiye dair bu görüşler bugün de aynı şekilde ele alınmakta ve ifade edilmektedir.

İnsanoğlu tabiatı gereği çevresindeki her olay ve olgunun nedenini bilmek ister. Bu yüzden sürekli sorular sorar, bu sorulara aldığı cevaplar onu tatmin etmez, mutlaka yeni soruları akla getirir. İnsandaki bu soru ve cevap silsilesine örnek olarak bir kimyagerin meşalenin neden ışık yaydığı konusundaki örneği verilir.⁶⁶ Bu duruma son vermenin tek çaresi bilimlerin genel-geçer kanunlarının öğrenilmesi ve bu kanunların evrendeki tüm olaylara uygulanmasıdır. Örneğin; yerçekimi kanunu bilindiği takdirde, yıldızların hareketinden başlayarak eşyanın yere düşmesi, gelgit olayı vb. yüzlerce olay hatta gözyaşlarının yere doğru düşmesi de tek bir sebebin

⁶⁶ "...Buna bir misal olmak üzere bir parça Kimyager Berthelot'u dinleyelim: Bir lamba yahut meşale niçin neşr-i ziya ediyor? denilse buna karşı: çünkü lamba yahut meşale yandığında birtakım gazlar ve bunlarla karışmış karbon zerreleri neşreder..." Tevfik, Nebil, **age**, 7.

(kanunun) etkisinde bulunmaktadır. Ya da kimya biliminin “her kimyasal tepkimede ısı açığa çıkar” kanunu birçok soruyu tek başına cevapladığı için genel-geçer bir kanundur. Öyle ise bilimler genel kanunlar ile desteklenmelidir. Fakat insan bu genel-geçer kanunların verdiği cevaplardan da tatmin olmaz ve sonuncu “niçin?”e yetişmek ister. Belli bir yere kadar insanın sorularına cevap veren fizik, kimya, biyoloji gibi bilim dallarının insanın yeni sorularına cevap verememesi neticesinde artık felsefenin devreye girdiği ve insan merakını gidermeye çalıştığı belirtilir.

Bilimlerin Sınıflandırılması

Giriş bölümünün ilerleyen sayfalarında insanların araştırmaları sonuncu Yunanlıların bilgi dedikleri felsefeden, bilimlerin tek tek ayrılması ve bilim dallarının bir sınıflamaya tabi tutulmasının lüzumu üzerinde durulmuştur. Burada bilimlerin ne zamandan itibaren ve hangi filozoflar tarafından sınıflandırıldığı, bazı bilim dallarının neden ayrı birer bilim olamadığı hakkında açıklamalar yer alır. Bu sınıflandırma sonucunda tam 127 farklı sınıflama şeklinin ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Bu sınıflamalardan Bacon’ın 1) Hafıza, 2) Muhayyile, 3) Muhakeme sınıflandırması örnek olarak verilmiş. Sınıflandırma düşünen özneye göre değil, düşünülen maddeye göre yapılmalıdır. Daha sonra bilim dalları maddiyatı konu alan maddi bilimler ile insanı konu eden manevi bilimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Maddi bilimlerin en başında farklı isimlerle anılan ve konuları itibariyle mücerret olan matematik gelir. Matematik; cebir, hesap, geometri, makine gibi bilimleri kapsar. Maddi bilimlerden diğerlerine gelince tabiatı konu edinen kimya, cisimlerin tabiatında meydana gelen değişimleri araştırırken; biyoloji (histoloji, embriyoloji, ornitoloji, ostoloji gibi bölümleri verilir.) canlı varlıkların kendisinden; fizik ise (burada birkaç bölümü verilir: optik, akustik gibi) eşyanın tabiatındaki hiçbir değişme olmaksızın beliren kanunlarından bahseder.

Yazarlar daha sonra kendilerine ait sınıflandırmayı yaparak manevi bilimleri, “felsefi bilim” ve “toplum bilimi” olmak üzere ikiye ayırır. Felsefi bilimler eskiden beri varlığını devam ettirdiği için okul programlarında kabul görülen dört kısma ayrılır: 1) Psikoloji, 2) Mantık, 3) Metafizik, 4) Ahlak. Toplum bilimleri ise 1) Dilbilim, 2) Tarih, 3) Siyaset Bilimi, 4) Uluslararası İlişkiler, 5) Uluslararası Hukuk Bilimi, 6) İktisat olmak üzere altı kısma ayrılır. Özetle mukaddime kısmında, bilimsel bilginin ne olduğu, bilimin sınıflandırılması ve bilim dallarının çıkış

noktaları, birbiriyle olan ilişkileri, farklılık ve benzerlikleri ile hal-i hazırda durumları anlatılarak genelden özele doğru bir yöntem benimsenmiştir. Bu sınıflandırmayla eserin asıl bölümlerinde anlatılacak olan psikolojinin yeri belirlenmiş ve böylece okuyucu asıl konuya hazır hale getirilmiş olunuyor.

Psikoloji Tanımı ve Psikolojide Yöntem

Yazarlar, *medhal* (giriş) bölümünde Osmanlı lisanına *ilm-i ahval-i ruh*, *ilm-i marifet-i nefis*⁶⁷ gibi adlarla tercüme edilen psikolojinin insan ruhunu ve onun belirlenimlerinden olan fikir ve fiilleri incelemekle uğraştığını söylerler.⁶⁸ Bu bölümde psikolojiye bilim denilmesinin nedeni, felsefeden ayrılan diğer bilim dalları gibi psikolojinin de kendi sahasında önemli derecede bilimsel gelişim ve genişlik göstermesidir. Yazarlar ruhsal belirti ve süreçlerin pek karışık olduğunu, birbirinden farklı sınıflara ayrıldığını; ancak hepsinin açık bir biçimde anlaşılmasına yardımcı olacak ortak bir noktanın olduğunu ifade ederler. Bu ortak nokta ise hepsinin aynı vasıta ile hissedilmesidir ki bu vasıtaya psikoloji dilinde *vicdan* denilir. Fakat bu vicdan ahlâk kitaplarındaki iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, haklı ile haksız, hayır ile şerri ayırmaya yarayan vicdanla eşanlamlı değildir. Buradaki vicdan kendi kendini hissedilen bir kuvvettir ki Arap felsefesinde buna *nefs-i natika*⁶⁹ ve *ena* (*benlik*) yani insan ruhu ve egosu, Fransızcada *conscience* denilmektedir. Kısacası, yazarlara göre vicdan kelimesi asıl manasıyla psikolojinin malı olup ahlak manası ise biraz yersiz bir mecazîdir. Bir manayı anlamak, o manadan etkilenmek olduğuna göre vicdan bütün düşüncelerde görülen bir unsurdur. Düşünmek ise düşünülen manadan etkilenmektir. Psikoloji ise özellikle düşünme ilmi olduğu için vicdan halleriyle meşgul olmaya mecburdur. Dolayısıyla psikolojinin konusunu birbirinden farklı olmayan “vicdanî haller” ve “ruhsal belirmeler” gibi kavramların ifade ettiği mana teşkil eder. Yazarlara göre psikoloji biliminin konusu açıklığa kavuştuğuna göre bu konuların diğer bilimlerin konularıyla ne derecede ilişkili olduğunu anlamak için psikoloji ile fizyolojiyi arasındaki ilişkiye bakmak gereklidir.

⁶⁷Osmanlı aydınları arasında psikolojiye dair *marifet-i nefis*, *ilm-i ahvâl-i ruh*, *fenn-i ruh*, *ahval-i ruh*, *psikoloji*, *psiholoji* gibi farklı terimlerin kullanılması bu bilim dalını ülkede tanıtma çabasının en açık göstergelerinden olduğu ifade edilebilir.

⁶⁸Lisanımıza *ilm-i ahval-i ruh*, *ilm-i marifet-i nefis* gibi terkiplerle tercüme edilen bu ilim, hayat ve maddimizin icabât-ı zaruriyesinden olan ruh-ı beşer ve onun tezahüratından olan efkâr ve efâli mütalaa ile uğraşır. Tefvik, Nebil, **age**, 22

⁶⁹ Nefs-i natika: insan ruhu, insanın canlılar arsındaki yerini belli eden cevher. Develioğlu, **age**.

Kitaptan verilen psikoloji tanımı, psikolojinin konusu ve amacına dair görüşlerin bugünün psikoloji eserlerindekiyle yakın olduğu görülmektedir. Psikoloji; insanın çevresindeki varlıkları ve olayları nasıl algıladığını, öğrendiğini, düşündüğünü, olaylar karşısında nasıl uygulandığını, bireyin zekasını ve kişiliğini araştıran bir bilimdir.⁷⁰ Diğer bir tanımla psikoloji, insan ve hayvan davranışlarını inceleyen bir bilimdir.⁷¹ Psikolojinin konusu canlı varlıkların duyuş, düşünüş ve davranışları; amacı ise duyuş, düşünüş ve davranışların bağlı bulunduğu kanunları bulmaktır.⁷² Kısaca psikoloji, insan davranışların ve zihinsel süreçlerin sistematik ve bilimsel olarak incelenmesidir.⁷³ Bütün psikologlar çeşitli durumlarda insanların ne yaptıkları, niçin yaptıkları ile ilgilenir. Düşünme, belleme, hayal kurma nasıl olmaktadır? Nasıl öğreniyor ve nasıl unutuyor? Zekâ, yetenek ve kişilik bakımından insanlar arasında ne gibi farklar vardır? Psikoloji buna benzer sayısız psikolojik olayları tabi olduğu kanunları deneysel yollarla bulmaya çalışır. Böylece insanın daha iyi anlamasına, ileriye yordamasına ve daha olumlu bir yönde gelişmesine yardımcı olur.⁷⁴

Bundan sonra psikoloji ile fizyoloji bilimlerinin birbiri ile olan ilişkisine değinilmektedir. Bazı düşünürlerin düşünme, anlama vb. psikolojinin alanına giren zihinsel süreçleri, salt beyindeki sinirler aracılığıyla gerçekleşmesinden dolayı fizyolojik görme eğiliminde oldukları belirtilir. Bu yüzden bu düşünürler: “Düşünme, beynin çalışmasının bir ürünüdür.” diyerek iddialarını ispata kalkarlar. Bu görüşteki düşünürler sinirlerdeki titreşimlerin açıklanması fizyolojinin konusu olduğunu kabul ederler. Dolayısıyla psikolojiyi bu bilimin bir alt şubesi olarak görürler. Ancak bu düşünürlerin açıklaması ikna edici değildir. Çünkü düşünme bir titreşim zinciri neticesinde vuku bulmakla beraber titreşim değildir. Düşünme kendi kendine hisseden fikrin bir hadisesidir ki oluşunu müteakip aracısız olarak tam bir kesinlik içinde idrak edilir. Sinir titreşimleri ise doğrudan doğruya gözlenip idrak edilemez. Ancak neticeleriyle çıkarımlar yapılır. Kısaca psikoloji vicdanî olaylardan, fizyoloji ise duyu organların görevi ile beynin maddi niteliklerinden bahseder. Psikoloji

⁷⁰ Salih Güney, **Davranış Bilimleri**, (Ankara: Nobel Yayınları, 2008), 7-8.

⁷¹ Hasan Bacanlı, **Gelişim ve Öğrenme**, (Ankara: Nobel Yayınları, 2003),19.

⁷² Fahrettin Tos, **Bilimin Işığında Psikoloji ve Dehaları**, (İstanbul: Kariyer yayıncılık, 2007), 13.

⁷³ Rod Plotnik, **Psikolojiye Giriş**, çev. Tamer Geniş (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 4.

⁷⁴Tos, **age**, 11; Bacanlı, **age**, 9.

fizyolojiden yardım almakla birlikte tamamıyla müstakil ve konusu araştırmaya değer büyük bir bilim dalıdır.

Her bilimin, çalışma alanını anlamak ve bu alanda başarı kazanmak için bir yöntemi, birtakım kanunları olduğu gibi vicdanî olaylarla meşgul olan psikolojinin yöntemi de gözlemdir. Psikoloji; vicdanî olayları önce gözlem yoluyla aralarındaki doğal ilişkiyi belirlemek, ikinci olarak onları sınıflara ayırmak ve son olarak genel geçer bir kanuna koymak amacını taşımaktadır. Başlangıçtan itibaren vicdan aracılığıyla ortaya çıkan düşünceleri tanımak için insan kendi kendisini gözlemlemeye mecburdur. Düşünme de vicdanî bir olaydır. Vicdan, düşünceleri mükemmel ve mutlak bir biçimde tutup idrak eder ki buna *kişisel gözlem* (iç gözlem) denir. Bu kişisel gözleme başka düşünürler tarafından itirazlar ileri sürülür. Bu itirazlar şunlardır:1) Düşünme süreksiz, çabuk, belirsiz ve değişken olduğu için vicdan bu düşünmeyi tutup analiz edemez. 2) Vicdan düşünmeyi tutsa da analiz edecek alet ve edevata sahip değildir. 3) İnsan kendi kendisini gözlemlerken bu incelemede bazı fikrî sapmaların önüne geçemez. Fakat bu itirazların kabul edilebilir tarafı olmakla birlikte tamamen doğru olmadığı belirtilerek bunlara yönelik kanıtlar ileri sürülür. Yazarlar burada özellikle ikinci itiraza karşı şunu ifade ederler:⁷⁵

“Vicdanı inceleme araç-gereç yokluğundan dolayı eksik kalabilir. İşte bu ret bir itirazdır. Çünkü zekânın el ve göz gibi maddi hiçbir alete sahipliği iddia olunamadığı gibi manevi bir varlıktan başka bir şey olmayan “düşünme” nin de maddi unsurlarla analizi de mümkün değildir. Fakat düşünme, yalnız kendi cinsinden bir şeyle yani akılsal ve ruhsal olan birtakım unsurlarla analiz edilebilir. Bu analiz bir psikoloji analizinden ibarettir. Bu sırada kullanılan araç da manevidir. Örneğin; “dikkat” bu konuda en önemli araçtır. Dikkat üzerine inşa edilen vicdan analizi, gerçek bir gözlemdir ki belirsiz psikolojikolaylara açıklık bahşeder.”

Yazarların buradaki ifadeleri, bugün psikoloji eserlerinde yer alan *Yapısalcılık* yaklaşımının görüşlerini akla getirmektedir. Yapısalcılık, şuurun yapısını inceleyen ve psikolojinin konusu olarak şuurun halleri üzerinde duran yaklaşımdır. Bu ekolün (yapısalcılık) kurucusu Wundt, ilk psikoloji laboratuvarını kurduğu zaman psikolojinin konusunu; ferdin doğrudan doğruya yaşantıları, yani bilinç ve bilinci meydana getiren zihinsel olaylar olduğunu ileri sürmüştür. Bireyin yaşantılarının çok karmaşık olması sebebiyle Wundt’un psikolojisinde kullandığı yöntemi ise içebakış (iç gözlem) olmuştur.⁷⁶

⁷⁵ Tevfik, Nebil, *age*, 30.

⁷⁶ Baymur, *age*, 289-290.

Diğer itirazlara da buna benzer şekilde yanıtlar ileri sürülmektedir. Bu kişisel gözlemin yanında insanın kendisi dışındaki diğer insanların konuşmaları, tavırları ve hareketleri aracılığıyla onlar hakkında da gözlem yapması mümkündür. İnsanın kendisi dışındaki kişilerin davranış ve düşüncelerini incelemesi *dış gözlemle* mümkün olmaktadır. Psikoloji bilimi için bu çok önemlidir. Çünkü psikoloji bilimi sadece kişinin ruhî olaylarından değil, genel hal ve ruhî belirmelerinden de bahseder. Hiçbir psikolog yoktur ki dikkat ve araştırmasını yalnız kendi ruhsal ve zihinsel yetileriyle sınırlasın. Çünkü birçok düşünme yolu vardır ki bunların tümü psikologda bulunmaz. Dolayısıyla psikolog, tüm insanlarda bulunan söz konusu ruhsal ve zihinsel süreçlerle meşgul olmalıdır. Örneğin; ruh ve akıl sağlığı yerinde olan insanlar kadar, hastalar, deliler, katiller gibi toplumun farklı tabakaları üzerinde çalışmak zorundadır. Çünkü çocukta şekillenmeye başlayan zekâ; hastada, delide, katilde yavaş yavaş bozulur. Bu kişiler, ruhun olgunlaşma dönemlerini ve yok olmasını görmeye çalışan araştırmacıya önemli bir çalışma sahası sunar.

İnsanoğlunun zihinsel faaliyetinin dış belirtisi eser ve maddi fiilleridir. Örneğin; resim, müzik, şiir, heykel gibi güzel sanatlar, bunları yapan sanatkarların iç dünyalarının ve yaşadıkları ruhsal süreçlerin dışa vurumudur. Bir toplumun dili, bilime kazandırdıkları kavramlar, sanat eserleri hatta geçmişte başarı ve başarısızlıklarını kaydeden tarihleri bile o toplumun bireylerinin iç dünyasının dışa yansımış halinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla bir toplumun vicdanî hallerini gözlemek için dil, tarih ve güzel sanatlarına müracaat etmek en sağlam yoldur.

Gözlem, sadece doğal şartlar altında meydana gelen olayları bildirir. Fakat bu olaylar istendiği kadar fazla, çeşitli, açık ve olumlu olmadığı için bu eksiklikleri giderebilecek birtakım yeni ve yapay olaylar meydana getirilerek psikolojiye dahil edilmek istenmiştir. Bunun için bilim adamları fizyolojide birçok sonuç aldıkları ikinci bir yöntem olan *deneye* başvurmuştur. Psikolojide deneyin üç özel şekli dikkate alınmıştır. Birincisi hayalî deney (Burada örnek olarak Condillac'ın ünlü heykel deneyi verilir.)⁷⁷, ikincisi gerçek ve genel deney, üçüncüsü ise gerçek ve özel deneydir. Sonuncu deney şekli, bir kişi üzerinde uygulanır ve zihinsel olayları gerçek bir biçimde ortaya koyar. Sonuç olarak deneyin psikolojiye birçok maddi faydası vardır. Yazarların psikolojik olayları anlayıp genel-geçer ilkelere varmak için bahsettikleri gözlem ve deney yöntemi bugünün psikoloji terminolojisinde de

⁷⁷ Condillac'ın ünlü heykel deneyi için bk. Tevfik, Nebil, *age*, 34.

görülmektedir. Şuur olaylarının incelenmesi ile işe başlayan psikoloji birtakım kanunlara ulaşmak için bilimsel metodlar kullanır. Bugünün psikoloji eserlerinde psikolojik olayların anlaşılması için birçok yöntem kullanılmakla birlikte bu üç temel yöntem esas alınmaktadır. Bunlar: *iç gözlem ve dış gözlem yöntemi, deneysel yöntem*. İç gözlem yöntemi, kişinin kendi kendisinin bilincini gözlemesidir. Bugün iç gözlem verileri genellenebilir olmadığı için tartışma konusu olmaktadır. Bundan dolayı iç gözlem yöntemi yetersiz görülmektedir. Dış gözlem ise insanın kendisi dışındaki bir varlığı gözlemesidir.

Yazarlar psikolojik olayları kişisel gözlem ve farklı deney türleriyle ortaya koyduktan sonra aralarındaki doğal ilişkiye göre bunları eğilim, duygu, karar, alışkanlık, içgüdü, hatıra, imgelem vb. sınıflara ayırırlar. Psikolojik olaylar sınıflara ayrıldıktan sonra bu olaylardan kanunlar çıkarma işlemine *çıkarma* denildiği belirtilmektedir. Psikolojideki bu çıkarma ne mantıktaki ne de diğer bilimlerdeki çıkarımlara benzer. Buradan çıkarılan sonuç ise psikoloji bilimi de fizik, kimya, felsefe gibi gerçek ve belli bir bilim dalı olduğudur.

İnsan ruhu, birbirinden farklı birtakım fiil ve olayları kapsar. Psikolojinin temel uğraş alanı ise insandaki birbirinden farklı üç ruhsal kuvvettir. Bunlar, *melekât-ı ruhiye* (ruhsal yetiler) adı verilen *hassasiyet, irâdât, fikret*.⁷⁸ Bunlar her ne kadar birbirinden farklı süreçler ise de çoğu zaman iç içedirler ve birlikte çalışırlar. Örneğin; bir iş için karar verildiğinde *irade* iş başındadır. Hemen ardından o işin neticeleri düşünülür. Bunu yapan muhakeme yani *fikret* özelliğidir. Son olarak yapılacak işin arzu edilen neticeyi vermesini istemek ise *hassasiyet* sürecidir. Bu üç kuvvet, ruh denilen soyut kavramı oluşturan unsurlardır. Bugün bilim adamları psikolojinin temel uğraş alanının, bir kavram farklı olmak üzere, organizmanın *duyuş, düşünüş ve davranışı* olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla yazarların buradaki görüşleri bugünkü görüşlerle örtüşmektedir. Bu bölümün sonunda ruh denilen manevi yetilerin vücutla ilişkisinin ne olduğu konusunun yarı psikoloji, yarı fizyoloji alanına girdiği belirtildikten sonra kitabın asıl bölümleri⁷⁹ sıralanır ve psikolojinin konuları itibarıyla fizyoloji alanına girmemesi gerektiği belirtilir

⁷⁸ Tevfik, Nebil, *age*, 38-43.

⁷⁹ "...Binaenaleyh kitabımızı dört kısma ayırıyoruz: Birinci kısımda hassasiyetten, ikinci kısımda iradattan, üçüncü kısımda fikret ve muhâkemattan, dördüncü kısımda da cisim ile ruhun münasebetlerinden ve daha doğrusu psikoloji-fizyoloji arasındaki ortak olan bazı mesâilden bahsedeceğiz."

Psikolojiyle İlgili Alt Kavramlar

Hassasiyet (Duyarlılık)

Eserin birinci bölümü olan *hassasiyet* iki ana şubeye ayrılır. Birincisi *teessürat* (*etkilenme*), ikincisi *temayülât* (eğilim) ve *ihtirasat* (tutku) şubeleridir. Eserde *teessürat* adı verilen ruhsal süreç için haz ve keder adlı iki temel duyguya örnek verilmektedir. Her insan günlük yaşantısında mutlaka bu iki duyguyu yaşamakta; fakat bu duyguları tam olarak tarif edememektedir. Tabiatı tam olarak tarif edilemeyen bu iki duygunun özellikleri, bireysel yaşam tecrübeler sayesinde anlaşılır. Haz ve keder göreceli olup şiddet ve genişliği değişiklik gösterir. Bu değişiklikte haz ve kedere sebep olan olayın niteliği, zamanı ve bu duyguları yaşayan kişinin mizacının etkileri vardır.

Bugünün psikoloji kitaplarında da bu durum, benzer faktörlerle açıklanmaktadır. Sevinç ve üzüntüye sebep olan bir olayın büyüklüğüne, zamanlamasına ve bu olayı yaşayan kişiye göre farklılık göstermektedir. Genel anlamda önemsiz ve küçük olarak nitelendirilen bir olay nispeten önemli ve büyük bir olay kadar sevinç ve üzüntüye sebep olmaz. Yine olayın meydana geldiği zaman dilimi ve o zaman diliminde olayı yaşayan kişinin içinde bulunduğu psikolojik durum, olaya verilen tepkinin şiddetini belirlemektedir. Aynı kişi aynı olaya, farklı zamanlarda farklı şiddette üzüntü ve sevinç tepkisi verebilir. Bu, o duyguyu yaşayan kişinin o andaki psikolojik durumundan kaynaklanır. Yine insanların ortak bir olaya birbirinden çok farklı şiddette tepki vermeleri sıkça rastlanan bir durumdur.⁸⁰

Haz ve Keder

Haz ve keder etkilenme durumu olduğu için daima geçici duygularla (*hissiyat-ı arıza*) birleşir. Kişi bazı şeyleri düşünmese asla haz ve keder hissetmez. O halde önce meydana gelen bir şeyin düşünülmesi sonra bu düşüncenin kişide meydana getirdiği hoş etkiyi veya kederi birbirinden ayırmalıdır. Haz ve keder sürekli birbirine bağlı olmakla birlikte birbirinin zıttı olan iki olaydır. Birinin varlığı diğerinin yokluğu anlamına gelmemektedir. Ünlü düşünür Schopenhauer: “Haz sıradan kederin kesilmesinden başka bir şey değildir.” der. Bu düşünüre göre insan birtakım ihtiyaca

⁸⁰ Nihat Köse, *agt*, 79.

ve farklı eşyaya karşı birçok arzuya sahip olduğu için bu arzular kişide bir keder meydana getirir. Asıl hal kederdir. İhtiyaç ve arzuların elde edilmesiyle meydana gelen haz ise ancak bu kederin geçici bir süre için kaldırılmasıdır. Bu görüşe göre keder olumlu, haz olumsuzdur. Buradan da *pesimizm* sonucu ortaya çıktığı söylenir. Burada yazarlar her ihtiyaç ve arzunun bir keder meydana getirdiği görüşünü reddederler. Çünkü güzel şeyler isteyen kişilerde, özellikle orta halli hayat sahiplerinde çoğunlukla keder meydana gelmez. Yine “Haz kederin kesilmesidir.” demenin doğru olmadığını söylerler.

Haz ve keder iç kaynaklı olduğu gibi dış kaynaklı da olabilir. Spinoza’ya göre bütün manevi tesirler herhangi bir etki sebebiyle meydana gelen haz veya kederden ileri geliyor. O, insan hayatında haz ve kederin çok önemli rol oynadığını ifade eder. Hazzın kişiye hayatı güzelleştirdiği, hayata bağladığı; kederin ise zahmet verici, bazen uğursuz hatta ölüme bile neden olduğu belirtilir. Fakat kederin aslında faydalı tarafları da vardır. Evvela kötü bir halde olunursa kişiyi etkisiyle uyandırıp o hatadan kurtardığı, ikinci olarak keder kötü bir duygu olduğu için insanın daima kederden kaçınma arzusu olduğu vurgulanır. Bunun da insanı çaba ve gayrete sevk ettiği, insanı bahtiyarlığa ittiği söylenir. Özetle haz ve keder insan yaşamında yer tutan önemli iki temel duygu halidir. Bugünün psikoloji eserlerinde bu iki kavramla ilgili benzer ifadeler rastlamak mümkündür. Bütün duygularda az veya çok haz ve elem vardır. Haz hoş giden; elem ise hoş gitmeyen duygu halidir. Haz ve elem insanın duygu ve düşüncesi üzerinde farklı etkilerde bulunur. Canlı varlıklar; kendi çevrelerinin obje ve olayları ve kendi hareketlerinin sonuçları olumlu ise haz, olumsuzsa elem duyar. Haz düşünmeye çabuklaştırır, elem ise ağırlaştırır. Haz halinde kan dolaşımı hızlanır, solunum artar; elemde ise tersi durum olur. Haz durumunda bedende bir huzur, zihin işleyişinde bir kolaylık, hayallerde bir zenginlik, anlayışta bir çabukluk ve nihayet hatırlayışta isabet peyda olur. Haz halinde duygular taşar. Haz ve elemeler maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayrılır.⁸¹

Temayül (Eğilim) ve Tutku

Bu bölümün diğer önemli bir konusu ise *temayülat* (eğilim) ile *ihtirasat* (tutku)’tır. Eğilim, haz ve kederi kapsayan bir olayın neticesinde meydana gelen duygudur. Örneğin; bir şeyi izlemek kişiye haz verirken sonrasında kişiyi ona doğru

⁸¹ Baymur, age, 73.

çeken bir eğilimin ortaya çıkışı hissedilir. Eğilim, haz ve keder neticesinde ortaya çıkarak bazen aşkı bazen de hevesi meydana getiren bir manevi haldir. Aşk, bütün eğilimlerin genel bir şekli iken hevesi ise aşka göre daha özeldir. Her aşta bir heves vardır; fakat her heveste aşk yoktur.

Eğilimler insandan insana değiştiğinden birçok sebebi ve sayılmayacak derecede çeşidi olduğu ifade edilir. Çok sayıdaki bu eğilimler üçe indirgenir: *kişisel eğilimler*, *kişisel olmayan (sosyal) eğilimler* ve *büyük eğilimler*. *Kişisel Eğilimler*: Kişisel sevgiden meydana gelen eğilimlerdir. Bunlar da kendi içerisinde birkaç kısma ayrılır. Bunların ilki maddi eğilimlerdir ki vücudun yetişip büyümesine ve olgunlaşmasına hizmet eden yiyecek, içecek, temizlik, istirahat vb. kısacası hayatı devam ettiren eğilimlerdir. İkinci olarak manevi eğilimlerdir ki ruhun açılmasını ve rahatlamasını gaye edinir. Fikrî ihtiyaçlardan araştırma, saadet arzusu, şan,şeref vb. buna örnektir. Üçüncü olarak karışık eğilimlerdir ki gerek cisim ve gerek ruh hakkında eşit biçimde açığa çıkar. Üçüncü eğilimlere örnek olarak mükemmeliyet arzusu ve açgözlülük verilebilir. Kişisel eğilimler varlığın devamı ve korunması için gerekli eğilimlerdir. *Kişisel Olmayan Eğilimler*: İnsanı diğer insanlara sevk eden eğilimlerdir. Bunlar da insanlardan aşağı varlıklara karşı duyulan eğilim (bir kediyi sevmek gibi), bir insanın kendisine eşit insana karşı duyduğu eğilim (dostluk, aşk gibi) ve insan topluluğuna karşı duyulan eğilimler (vatan, cemiyet sevgisi gibi) olmak üzere üçe ayrılır. *Büyük (İdeal) Eğilimler*: Bu eğilimler kişiyi şahsi olmayan şeylere sevk eder. Örneğin; hakikati, güzeli, vb. sevmek bu türdendir. Her ne kadar bazıları ilk iki eğilim çeşidinin aynı olduklarını söyleseler de yazarlar bunun böyle olmadığını savunurlar.

Eğilimler, bugünün psikoloji kitaplarında *güdü* kavramı adı altında yukarıdaki ifadelere benzer şekilde ele alınmaktadır. Güdü, davranışın altındaki nedenlerden biridir. En genel anlamıyla organizmayı belli bir nesneye veya duruma ulaşma yönünde eyleme sürükleyen itici güç, ruhsal veya fiziksel etkinliği başlatan, sürdüren ve yönlendiren süreç olarak tanımlanır.⁸² Güdüler *fizyolojik* ve *sosyal* (psikolojik) olmak üzere ikiye ayrılır.⁸³ Baha Tevfik ile Ahmet Nebil'in üçüncü güdü şekli diğer güdülerle kaynaşmış olduğundan güdüler artık psikoloji kitaplarında fizyolojik ve sosyal güdüler olarak ikiye ayrılır. Fizyolojik güdüler (açlık, susuzluk, cinsellik,

⁸² Yüksel Çırak, "Öğrenmenin Doğası ve Temel Kavramlar", **Eğitim Psikolojisi**, ed. Alim Kaya (Ankara: Pegem Akademi, 2011): 233-264.

⁸³ Baymur, *age*, 66-70.

uyku gibi) canlı varlığın yaşamsını sağlar. Doğuştan ve evrenseldir. Toplumsal güdü (rekabet, başarıma, ilgi, yakınlık gibi) ise sonradandır, toplumdan topluma değişir, bireyin sosyal çevrede statüsünün ve güvenliğinin korunmasını sağlar. Taklit ve sempati de sosyal güdülerin sonucudur.⁸⁴

Tutku ise şiddetli bir eğilimden ve eğilimin ileri gitmesinden ibarettir.⁸⁵ Tutkunun üç şekli vardır. Evvela, tutku yalnız olarak meydana gelir. Ruha olanca kuvvetiyle sarılarak başka hevesleri kırar. İkinci olarak tutku geçicidir. İnsana farklı zamanlarda gelir. Üçüncü olarak tutku bulaşıcıdır. Şiddetli etkisiyle kolayca çevreye geçebilir. Tutku, eğilimlerin farklı zamanlarda farklı şiddetle meydana gelmesi olduğundan sebep ve sınıflandırması eğilimlerle aynıdır. Tutku insanı şaşırtabilir. Özellikle bencil kişiye ait hallerde pek fazla şiddetli etki eder. Şöhret hırsı, açgözlülük vb. tutkuya örnektir. Tutkunun faydalı olduğunu gözardı edilemez. Tutkuya dönüşen şey iyi ise kişi bunu takip eder ki bu da o kişiyi güzelliğe, iyiliğe sevk eder. Kısacası psikolojik bir kavram olan hassasiyet insan hayatında gözardı edilemez bir yere sahiptir. Hassasiyet kötü idare edildiği zaman insanı elem ve keder altında perişan ederken güzel idaresi halinde ise kişiyi değişik hazlara ve pek çok büyük vasıflara ulaştırır. Bu duygusallık halleri (haz, keder, tutku, eğilim) ruhsal faaliyetin esası olmak üzere asıl birer hal olduğu belirtilerek bu bölüme son verilir.

İrade

Eserin ikinci bölümü ruhsal olayların ikinci silsilesidir ki bu da kararlardan oluşan *iradat*'dir. Yazarlara göre insan bir şey hakkında karar verirken *iradat*, *içgüdü*, *alışkanlık* gibi üç halden birinin etkisinde kalır.⁸⁶ Bu bölümde ilkin *arzu* ve *heves* alt başlıkları açıklanmıştır. Öncelikle günlük dilde arzu ile hevesin aynı anlamda kullanılması yanlıştır. Arzu kişinin iradesiyle verdiği kararları kapsamaktadır. Buna karşın hevesin herhangi bir şeye karşı duyulan basit bir istek olduğu ifade edilir. Heves gelip geçicidir; ancak arzu böyle değildir. Arzu elde edilmesi imkân dâhilinde olan şeylere bakarken heves böyle bir ayırım yapmaz. İnsan normal şartlarda olmasını istemediği şeylere de heves edebilir. Örneğin; eski

⁸⁴Paul Guillaume, **Psikoloji**, çev. Refia Şemin (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 44-60.

⁸⁵ Tefik, Nebil, **age**, 60.

⁸⁶Artık hadisat-ı ruhiyenin ikinci silsilesini takip edeceğiz ki bu da kararlardan teşekkül eder. Biz, bir şey hakkında karar vermek lazım geldiği vakit iradat, âdet, sevk-i tabii gibi üç halden birinin tesiri altında bu vazifeyi ifa ederiz. Tefik, Nebil, **age**, 64.

zamanda yaşanmış eşkıya hikâyeleri dinleyen bir kişide eşkıya olma hevesi uyanır; ancak birisi ona eşkıyalık teklif etse bunu kesinlikle reddeder.

Determinizm ve İradenin Varlığı

Bölünün diğer bir alt başlıkları *cebriyyet (determinizm) ve iradenin varlığıdır*. İnsan bir şeyi yapmak istediği zaman kişide birbirine zıt birçok istek meydana gelir. Dolayısıyla insanda bir düşünme süreci başlar ve bu düşünme sürecinden sonra kişi, ortaya çıkacak fayda veya zararı hesaplayıp bu isteklerden birini seçmeye karar verir. Burada acaba kişi kendi hür iradesiyle mi böyle bir karar almakta, yoksa onu dışarıdan etkileyen bir güç etkisinde mi kalmakta? Yani kişi seçimlerini yapmakta özgür müdür, değil midir? Ya da kişinin iradesi var mıdır, yok mudur?

Yazarlar bu sorular karşısında ahlâk ile bilimin ters düştüğünü ve bu sorulara cevap vermenin çok önemli olduğunu söylerler. Özgür irade yok denildiğinde ahlakın olamayacağı, var denildiğinde ise bilimin bunu kabul etmediği ileri sürülür. Ahlak bakımından, eğer özgür irade olmamış olsa ahlak dahi olmazdı. Çünkü eylemleri seçmede serbest olunmazsa kişi onları yapmakla sorumlu tutulmaz. O halde hiç kimsenin yapılan şeylerden dolayı kişiyi övme ve kötülemeye hakkı yoktur. Bilimsel olarak insan eylemleri özgür olmayıp kesin sebeplerle açık olmalıdır. Aksi durumda sebep ile sonuç arasında bir ilişki bulunamayacağı gibi ruhsal süreçler üzerine hüküm koyan psikoloji kanunları da olmazdı. Kanunsuz bilim oluşturmaya yer olmadığından özgür iradenin varlığı psikolojinin yokluğunu gerektirir. Psikolojinin yokluğu ise imkânsız bir şeydir. Ahlakçıların dediği gibi insan, eylemlerinde serbest olursa psikoloji tarafından konulan bir kanun iki saat sonra alt üst olacak ve dolayısıyla sabit bir psikoloji kanunu olmayacaktır. Çünkü psikoloji, bilim olduğuna göre ortaya kişiden kişiye, zamandan zamana değişmeyen kanunlar koyar. Özetle burada yazarlar ahlak ile bilimin özgür iradenin varlığıyla ilgili görüşünü iyice inceledikten sonra biraz ahlakçıları biraz da determinizmcileri abartılı bularak kâinatta sebepsiz hiçbir psikoloji olayının olamayacağı sonucunu çıkarırlar. Bu sebep psikolojinin kendisine özgüdür, maddi bir sebep değildir.

Sevk-i Tabii (İçgüdü) ve Adet (Alışkanlık)

Bu bölünün diğer önemli alt başlıkları *sevk-i tabii (içgüdü)* ile *âdet (alışkanlık)*'tir. İnsan, eylemlerin birçoğunu düşünmeden bir makine gibi kendiliğinden yapar. Burada devreye içgüdü ve alışkanlık girer. İçgüdü altında hareket etmek sınırların gayet doğal olan çarpıntılarına tabi olmak demektir. Alışkanlık tesiri altında hareket etmek ise önceden düşünme ve karar sonucunda yapılmış bir fiilin artık yeniden düşünülmesine ve karar verilmesine gerek görülmeyerek atalet (süredurum)⁸⁷ özelliği etkisi altında yapılmasıdır. Yazarlar atalet kelimesini şöyle açıklamaktadırlar: “Ataletten maksat sakin (durgun) bulunan bir cismin kendisini harekete getiren bir kuvvete tesadüf etmedikçe ebediyen durgunluğunu ve harekette bulunan bir cismin dahi bir engele uğramadıkça aynı sürat ve aynı kuvvete devam etmesi kuvvetidir.”⁸⁸ Atalet suda, taşta, demirde kısacası sonsuz evrende bilinen ve bilinmeyen her cisimde mevcuttur. İnsanlarda bir defa yapılmış olan bir hareketin ebediyen tekrarlamaya çalışma kabiliyetinin var olduğu ve psikoloji biliminde bu kabiliyete alışkanlık denildiği ifade edilir. Alışkanlık sayesinde eylemlerde büyük bir kolaylık ve mekaniklik meydana geldiği belirtilir. Her tekrar fiile biraz daha çabukluk ve biraz daha düzgünlük vermektedir. Dolayısıyla tekrar alışkanlığın kökleşmesinde önemli yere sahiptir. Nişan talimi yapan bir adam, atış denemesini arttırdıkça başarılı olması da artar. Keman çalan bir adam, her gün yavaş yavaş daha fazla kolaylık ve düzenle çalmaya çalışır. Gün gelir bu üç kişi hiç dikkat etmeden ve hiç şaşırmadan müthiş bir şekilde işlerini yerine getirirler. Yazarlar, tekrarlarla alışkanlığın her gün biraz daha arttığını ve insan hareketlerinde müthiş bir mekaniklik ve düşünmeksizin hareket etmeyi meydana getirdiğini söylerler. Bu da atalet kuvvetinin en müthiş kabiliyetidir.

Yazarların alışkanlık kavramıyla ilgili görüşleri bugünün psikoloji eserlerine benzer şekildedir. Alışkanlık; çok iyi öğrenilmiş bir davranışın hiç düşünülmeden bilinçsizce ve otomatik olarak yapılmasıdır. Alışkanlıklar bellemenin bir sonucudur. Alışkanlıklar çok iyi belenmiş fikir, duyuş ve devinimlerden meydana gelir. Alışkanlık, bir çeşit önemli olmayan uyarıcıları dışlamayı öğrenmektir. Örneğin; öğrenci ders çalışırken yan binadan gelen inşaat gürültülerini dışta tutmayı, ondan etkilenmemeyi öğrenir. Alışkanlığın insan yaşamında birçok faydası vardır. Günlük

⁸⁷ Atalet: işsizlik, üşengenlik, tembellik, durgunluk, hareketsizlik. Develioğlu, **age**.

⁸⁸ Tevfik, Nebil, **age**, 79.

hayatta kolaylık sağlar, dikkat harcamayı önler, sürat kazandırır, davranışta düzgünlük oluşturur. Alışkanlığın kazanılmasında tekrar önemli bir yer tutmaktadır. Tekrar, eskiden beri bilinen ve üzerinde durulan bir öğrenme şartı ve ilkesidir. Organizma tekrar ederek öğrenir, tekrar edilmeyen davranışlar unutulur. Günlük hayatta daktilo ile yazmak, bisiklet veya araba kullanmak, keman çalmak, yabancı bir dil öğrenmek ve daha birçok öğrenme tekrarlarla mümkün olmaktadır. Alışkanlıkların en iyi şekilde kazanılması için tekrarın önemli bir etkisi vardır. Aralıklı ve aralıksız tekrar olmak üzere iki tür tekrar vardır.⁸⁹

Alışkanlık zorunlu belirmelerinde daha fazla ilerlemeye yatkındır. Hatta alışkanlık kalıtımsal olarak çocuğa geçer. O zaman ne bir parça düşünme ne de açıkça maddi olmayan bir engel kendisini durdurmaya gücü yeter. Çocuklar doğar doğmaz gıdasını aramaya gücü yettiği dakikadan itibaren söylemeye ve yürümeye çalışır. İşte kalıtımsal alışkanlığa da içgüdü denilmektedir. Burada Ribot ile R.Worms'ın alışkanlık hakkındaki görüşlerine yer verilir. Onlara göre bir defa yapılan iş, insanda o işi her zaman yapabilmek için bir kolaylık meydana getirir. Her fiil onu yapan organ için bir idmandır ve bu idman ilerleyerek alışkanlık haline gelirse o organ, bilinen hareketi kendi kendine yapmaya başlar.

Bir hareketin bir defa yapılması insanda alışkanlık meydana getirmesine yettiği, alışkanlık her ne kadar günlük işleri yapmada kişiye kolaylık sağlarsa da alışkanlığın kişiyi düşünmekten alıkoyarak birçok şeyde zarara neden olduğu vurgulanır. İçgüdü'nün alışkanlığa oranla daha kesin ve şiddetli olduğu ve içgüdü ile yapılan şeylerde asla düşüncenin olmadığı söylenir. Örneğin; bir kişi tehlike anında düşünmeden hemen oradan kaçıp kurtulmaktadır. Ne kadar meşgul ve dalgın olursa bir baston darbesine veya bıçağa karşı kişi elini kendisine hemen siper etmektedir. Bedenin bir tarafına batırılan iğne, düşünmeden elin o bölgeye sevkini sonucunu doğurur. İçgüdüye dair verilen bu örneklerden bazıları bugünkü eserlerde refleks davranışlar olarak kabul görmektedir. Bütün bu örnekler içgüdü'nün en açık misalleridir. İçgüdüye yönelik bu görüşler bugünün psikolojik eserlerdeki bu kavrama yönelik açıklamalarla benzerlik göstermektedir. İçgüdü; organizmada doğuştan var olan, öğrenilmeden yapılan ve nedenleri organizmanın kendisi tarafından bilinmeyen kalıtsal, karmaşık ve türe özgü temel psikolojik bir güçtür. İnsan davranışlarının

⁸⁹ Sami Gürtürk, **Açıklamalı Psikoloji Özeti**, (Ankara: Kültür Matbaası, 1967), 136; Baymur, **age**, 175; Çırak, **age**, 236.

içgüdüler tarafından yönlendirilip yönlendirilmediği hep tartışma konusu olmuştur. Bazı bilim adamları insanlarda da içgüdü olduğunu savunmuş, bazıları ise insanlarda içgüdünün olmadığını; fakat içgüdüsel davranışların olduğunu ileri sürmüştür. Fakat insanda içgüdü vardır veya yoktur tartışması hala netlik kazanmış değildir. Bunun yanında içgüdülerin insan davranışlarında ilk yıllarda (bebeğin süt emmesi, açlık ağlaması) daha etkili olduğu söylenebilmekle beraber insan davranışlarının çoğu öğrenme ürünüdür.⁹⁰

Alışkanlıklar ne kadar eskimiş olursa olsunlar içgüdü derecesine ulaşamaz. Çünkü alışkanlık kişinin kendisinden meydana gelirken içgüdü ise anne-babadan ve dedelerden çocuklara geçen alışkanlıklardır. Alışkanlıkla bir iş yapılırken o işin etkisinden kurtulmak mümkün olmasa bile bir etkiye tabi olduğu anlaşılır ve kurtulmanın yolları aranır iken içgüdüde bu mümkün değildir. Çünkü içgüdüde ne düşünme ne de bilme vardır. İçgüdünün kalıtsal bir alışkanlık olduğu dikkate alınırsa insanların eylemleri ilkin düşünsel olduğu, sonra alışkanlık biçimini aldığı ve çocuğa geçişinde de içgüdü adını kazandığı görülür. İçgüdü ve alışkanlığın hem iyi hem de kötü hizmetlerinin olabildiğini ve ayrıca bu iki vasfın hayvanlarda da görüldüğünü ifade edilir. Kısacası içgüdü kalıtsal bir yeti iken alışkanlık önceden düşünsel olup sonradan mekanikleşen bir yetidir.

Fikret (Düşünme)

Eserin üçüncü bölümü *fikret*'tir. Bu bölümde insanın kendine ve dış dünyaya ait bilgileri ile bunların altında yatan fikirleri sorgulanmaktadır. Fikirlerin *his* ve *idrak* (*algı*), *hafıza*, *muhayyile* (*hayal gücü*), *tecrid* (*soyutlama*), *ta'mim* (*genelleme*), *tasavvur* (*tasarlama*) ve *tasdik* (*onaylama*) adlı yedi kaynaktan beslendiği belirtilir.⁹¹ Burada bu yedi kavramın aralarındaki farklılıkları ortaya konulur. His ve idrak; duyu organlarına ait fiilleri meydana getirmektedir. Bunun nedeni ise fikir ve zihinsel işlemlerin daima duyu organları vasıtasıyla meydana gelmesidir. Tasavvur ve tasdik ise tamamen zihinsel faaliyetlerdir. Hayal, hafıza, soyutlama ve genelleme ise hem duyu hem de zihinsel oldukları için karışık faaliyetler olduğu belirtilir. Ayrıca zihne fikir malzemesini tedarik eden vasıtanın duyular olduğu söylenir. Bugün de

⁹⁰ Bacanlı, **age**, 144; Baymur, **age**, 148; Çırak, **age**, 250.

⁹¹ Tefvik, Nebil, **age**, 83.

bilgi ve öğrenmelerin çoğunun duyular vasıtasıyla meydana geldiği kabul görmektedir

His (Duyu) ve İdrak (Algı)

His ve idrak başlığı altında, bugünün psikoloji kitaplarında yer alan *duyu-duyum-algı* kavramları ve algılama süreci açıklanmaktadır. Algının insan beyninin bir uyarana karşısında ilkin uyarılması, ardından onu anlamlandırması ve son olarak da uygun tepkiyi vermesi gibi üç aşamadan geçerek meydana gelen davranışta önemli bir yere sahip olduğu belirtilir. Bu süreç bugünün psikoloji kitaplarında Bilişsel psikoloji yaklaşımının öğrenmeyi (davranışı) açıklarken kullandığı U-O-T bağıdır. Bilişsel kuramcılar öğrenmenin insanın dünyayı anlama çabasının bir ürünü olduğu görüşündedir. İnsan bunu zihninde meydana gelen bazı olaylarla gerçekleştirir. Organizma ilkin dışarıdan bir uyarıcı ile uyarılır, sonra bu uyarıcı bilişsel süreçlerden (algı, dikkat, yorumlama, anlama ve hatırlama gibi) geçerek anlamlandırılır ve en sonunda uyarıcıya bir tepki verilir.⁹²

Daha sonra his ile idrakin ayrı şeyler olmağı, idrakin hissin sonu olduğu ifade edildikten sonra bu iki kavram şu örnekle açığa kavuşturulmaktadır. Bir tarlada yıkık bir duvar var ve kişi bu duvarı görüyor yani kişi onun fikrine veya resmine sahip oluyor. İşte bu resim veya fikir idrak adıyla anılır. İlk kişinin dışında gerçek bir duvar var ve bu duvar güneş ışınlarıyla aydınlanmıştır. Daha sonra duvarın yüzeyinden etrafa ışık demetleri dağılır bu dağılan ışıklardan birisi o kişinin gözüne isabet eder. Işığın göze isabetinden meydana gelen örselenmenin sinir yoluyla beyne gitmesine *his* (duyu) denilir. Buraya kadar olan süreç maddidir. İkinci olarak göze isabet eden ışık demeti gözün sinirlerini titretir (duyum süreci). Bu titreme sinirlere yayılıp beyne geldikten sonra beyinde bir süre aynı titreme devam eder ki bu titreme fizyolojiye ait bir olaydır. Üçüncü olarak bu titreme beyinde yeteri kadar bir iz bırakıp şık yayan cismin hayali kişide idrak edilmiş bir hale geldiği zaman bu his tamamlanmış (algı-algılama süreci), artık bir psikoloji olayına dönüşmüştür. Son olarak bu his beyne girer girmez önceden beyinde yer alan birçok fikir hemen bu hisle birleşir, onu doğrular ve tamamlar. Önceden sıradan olan ve ışık yayan bu duvara ait hisse zihindeki fikirlerin birleşmesiyle bu duvar bir tablonun merkeziymiş gibi algılanır. Örneğin; hafızasının yardımıyla bu duvarın eski bir kalıntısının olduğu

⁹² Bacanlı, *age*, 180.

ve nasıl olur da yıkılmayıp böyle kalabildiğinin sebepleri düşünülür. Bütün bu fikir birleşmelerinden, birbiriyle çarpışan ve birbirini yok eden zıt bilgilerden bir sonuca varılır. Nihayetinde bu düşünce ve fikir birleşmesinden yola çıkarak bu duvarın yeryüzü hareketinin bir sonucu olarak yıkılan bir eve ait eski; fakat sağlam bir duvar olduğu kabul edilir ki bu da idraktır.⁹³

His ve idrak adı altında açıklığa kavuşturulan *duyu-duyum-algı* süreci bugünün psikoloji eserlerinde aynı kavrama yönelik açıklamalarla örtüştüğü görülmektedir. Duyu organlarının iç veya dış uyarıcılar tarafından uyarılmasına *duyu* denilmektedir. Çevreden organizmaya çarpan uyarıcılar duyu organlarında değişikliklere sebep olur. Bu değişikliklerin meydana getirdiği sinir akımının belli sinir yollarından geçerek beyne ulaşmasına *duyum* denilir. Bir duyum üç aşamalı bir yol izlemektedir. Birinci aşama uyarım aşamasıdır. Örneğin bir tat, ses veya rengin uyarılmasıyla uyarım oluşmaktadır. İkinci aşama uyarımın sinirler tarafından beyne götürülmesidir. Duyumun meydana gelebilmesi için izlenimin onu doğurabilecek kadar şiddetli olması şarttır. Üçüncü aşama ise sinirler aracılığıyla ruhsal olayın duyum olarak merkezde oluşma aşamasıdır. Duyumlar sonuç olarak algıya dönüşür. Organizma çevreden gelen tepkilere duyarlıdır ve bu etkilere karşı tepkide bulunur. Dış çevreden duyu organlarına gelen bütün uyarıcılara uyaran (uyarıcı) denilir.⁹⁴

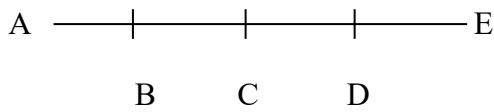
Algı, duysal uyarımları birleştirmek suretiyle dış dünyanın bilgisini meydana getirmektir. Dış dünya ancak algı ile tanınmış olunur. Algının ilk evresi dışarıda bir şeyin olduğunu gösteren sinyali saptamaktır. Uyarım-uyarım ilişkisinden zihne ulaşan ilk belirti duyum, bu duyumun başka duyumlar aracılığıyla zihince kavranmasına algı denilir. Algı gerek iç gerekse dış dünyaya yönelen duyumlar aracılığıyla uzayda yer alan varlıkların tüm nitelik ve özelliklerini örgütleyip bütünleyerek kavranmasını sağlayan önemli bir psikolojik unsurdur. Birbirinden bağımsız bir şekilde görme, koklama, dokunma, tatma ve işitme gibi değişik duyu organlarından gelen duysal veriler algı süreci ile anlamlı bir bütüne dönüşür. Algının bir özelliği de mekâna ve zamana göre değişmez oluşudur. Hangi zeminde, mekânda, halde ve durumda olursa olsun daha önce algılanan nesnenin değişmezlik özelliği vardır. Bu durum bugün psikoloji literatüründe algıda değişmezlik ilkesi ile açıklanır. Algılama ise çevreden gelen uyarıcıların duyu organlarını uyarması sonucu

⁹³ Tefik, Nebil, **age**, 86.

⁹⁴Robert L. Solso, M. Kimberly Madin, Otto H. Madin, **Bilişsel Psikoloji**, çev. Ayşe Ayçiçeği, Dinn (İstanbul: Kitapevi, 2007), 86; Bacanlı, **age**, 146; Tos, **age**, 39-41; Baymur, **age**, 99-100.

meydana gelen sinir akımının beyne ulaşmasıyla duysal uyarıların anlamlandırılması, yorumlanmasıdır.⁹⁵

İdrak ile his arasındaki bu ilişkiden sonra hissin dört özelliğinin bulunduğu ve bunların sırasıyla: 1) Devamlılık, 2) Kuvvet ve genişlik 3) Beş duyuya ait olma, 4) Haz ve kedere bağlılık olduğu belirtilir. Devamlılık: Her his dıştan olsa da ani değildir, uyarıcının duyu organı vasıtasıyla beyne iletimi sırasında zamana ihtiyacı vardır ve beyne ulaştığında da bir süre burada kalır. Bunun anlaşılması için şu örnek verilir: Bir araştırmacı iki ucu açık direkli bir denek hazırlar. Bu direğin dış ucundan bir ışık gösterilir. Araştırmacı bu ışığı görür görmez elinin altındaki elektrik düğmesine basmak zorundadır. Elektrik düğmesine bağlı olan bir çingirak ise basıldığında ses çıkaracak şekilde düzenlenmiştir. Işığın görüldüğü saniye ile elektrik düğmesine basılarak bir çingirak sesi meydana getirildiği saniye arasındaki süre araştırmacının yardımcısı tarafından bir kronometre ile tutulup hesaplanmaktadır. Bu zaman dört ayrı kısımdan oluşur. İlki ışığın gözden beyne kadar gidişi ve his meydana getiriş zamanıdır. Diğer bir deyişle titremenin görme sinirinden geçme müddetidir. Bu ilk zaman fizyolojiktir. İkincisi görme olayının devam ettiği zamandır ki bu ilk psikoloji zamanıdır. Üçüncüsü ışık görüldükten sonra elektrik düğmesine basma kararının verilinceye kadar geçen zamandır ki bu ikinci psikoloji zamanıdır. Son olarak düğmeye basma kararı verildikten sonra bu kararın hareket siniri vasıtasıyla yerine getirilmesidir ki bu da ikinci fizyoloji zamandır.⁹⁶ Bütün bu zaman, Etki-Tepki tablosunda şöyle gösterilir:

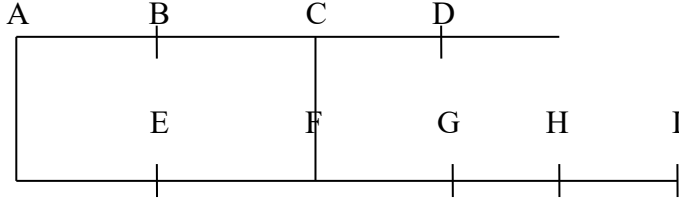
Şekil 3: İlm-i Ahvâl-i Ruh adlı eserde görme olayıyla ilgili ekti-tepki şekli.

A-E hattı eşit aralıklı kabul edilirse ilk fizyoloji zamanı yani his hareketi A-B, ilk psikoloji zamanı yani his süresi B-C, ikinci psikoloji zamanı diğer bir deyişle düğmeye basma kararı C-D ve ikinci fizyoloji zamanını yani hareketi D-E ile gösterilir. Burada asıl olanın his süresini (B-C) hesaplamak olduğu belirtilir.

⁹⁵Rita L. Atkinson, Richard C. Atkinson, Ernest R. Hilgard, **Psikolojiye Giriş I**, çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay, Aysun Yavuz (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995), 185; Sibel Arkonaç, **Psikoloji, Zihin Süreçleri Bilimi**, (İstanbul: alfa yayınları, 1993), 61; Tos, **age**, 45-47; Baymur, **age**, 124.

⁹⁶ Tefvik, Nebil, **age**, 87-89.

Psikoloji sürelerini elde etmek için sıradan bir toplama-çıkarma işlemi yapılır. İki psikoloji olayı birbirine yakın olarak meydana geldiğinden bunların birbirine karışmaması için aralarına bir zaman aralığı varsayılır ve yeni bir şekil geliştirilir. Bundan dolayı birinci görme hissi A varsayılırken ikinci görme hissi E kabul edilir.

Şekil 4: İlm-i Ahvâl-i ruh adlı eserde görme olayıyla ilgili başka etki-tepki şekli.

İkinci görme hissini başlatması için birinci görme hissini son bulması gerektiğinden titreme E'den başlayarak A-B'ye eşit ilk fizyoloji zamanını geçirip birinci psikoloji devresine başladığı zaman ilk his son bulacağından ilk psikoloji zamanın süresi iki his arasındaki ara zamanına eşit olur. Bu da gayet ince bir hesaplamayla bir saniyenin 1/5'inden 1/8'ine kadar olduğu kabul edilir. Bu hesaba devam edilerek diğer his aralıklarının da bulunabileceği ifade edilir. Bugünkü psikoloji eserlerinde hem bilişsel hem de davranışçı yaklaşımcılar davranışın meydana gelirken fiziksel anlamda belirli bir zaman dilimine ihtiyaç duyduğunu belirtirler. Dolayısıyla burada öne sürülen görüş ve örnek formül bugünkü psikoloji görüşlerine benzer şekildedir.

Kuvvet ve Genişlik: Dışarıdan gelen bir etkinin kişide hissedilmesi için ortalama bir kuvvet ve genişlikte olması gerektiğini söylenir. Örneğin; saniyede 16'dan az, 34.000'den fazla titreyen bir telin sesi kişide hissolunamaz. Bu hat arasında meydana gelen çoğu sesin kişide oluşturacağı hisler idrak derecesine ulaşamaz. Bu seslerin dereceleri birbirinden ayırt edilemeyecek bir halde kalırsa kişi bu sesler arasındaki farklılıkları anlamaz ve sesleri gerçek değerinden pek aşağı tahmin eder. Örneğin; bir mum ışığı kişide bir etki oluştursa on mum ışığı on kat daha büyük bir etki meydana getirmez. Dolayısıyla gerçek etkilerin farklılıklarına göre bu etkilerden gelen hislerin farklılığı daha azdır. Burada kuvvet ve genişlikle anlatılan durum, bugünkü psikoloji eserlerinde geçen *eşik* kavramına karşılık gelmektedir. Organizmanın dışındaki dış dünyaya ait bilgilerin tümü dış uyarıcıların duyu organlarını uyarması yoluyla olur. Her uyarıcının duyum meydana getirebilmesi için varması gereken bir şiddet derecesi vardır ki buna eşik

denilmektedir. Eşik, bir duyumu doğurabilecek en küçük değerde uyarılmasıdır. Eşik kişiden kişiye değişebilir.⁹⁷

Duyu Çeşitleri: Hisler iç ve dış olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İç hisler, özellikle sindirim ve nefes alan organlarda kendini gösteren açlık, susuzluk, kusma, boğulma vb. hislerdir. Diğer hisler ise beş duyu organı ile kas hissidir. Koku alma duyusu ile tat alma duyusunun birbiriyle sürekli etkileşim halinde olduğu ifade edilmektedir. Dokunma duyusunun ise sadece el aracılığıyla değil, bütün bedeni kaplayan deri aracılığıyla meydana geldiği belirtilir. İşitme ve görme duyuları beş duyu içinde en önemli duyular olarak sayılmıştır. Burada dikkat çekici his psikoloji kitaplarında pek rastlanmayan *kas hissidir*. Bu his vasıtasıyla kasların hareket ettiği ifade edilir. Bu taksimat yapıldıktan sonra hislerin (fikir) birleşmesi ve ayrışmasından bahsedilir.

Bir his kendisinden önce zihne girmiş hislerle (fikir) veya kendisinden sonra zihne giren fikirlerle birleşebilir (kaynaşabilir); fakat arada büyük aralıklar bulunmaması gerekir. Buna psikolojide *imtizac-ı ittisali* (bitişme uyuşması) denilir. His ve fikirler birbiriyle kaynaştıkları gibi bazen farklı parçalara ayrılabilir. Çünkü ne bir his ne de bir fikir asla basit değildir, birçok unsurlara sahiptir. Örneğin; bir tablo hissi ikinci dereceden birçok hissi kendisinde toplamıştır. Bunlar tablo içindeki şahıslara, ağaçlara ve evlere ait hislerdir. Böyle bir tablo hissi bir kere zihne girdi mi epeyce bir zaman orada olduğu gibi kalır. Kişi ne zaman kendi zihnini yoklarsa o hissin izlenimlerini zihninde bulabilir. Fakat gerek zamanla gerek diğer bazı sebeplerle bu tablo hissi dağılır. Örneğin; tablo içinde görünen bir insanın siması uzun bir müddet sonra hatırlandığı halde bu simanın nerede görüldüğü asla hatırlanmaz. Fikir ve hislerin bu şekilde sınıflandırılması ikinci dereceden bir kaynaşmaya (birleşmeye) neden olmaktadır. Örneğin; bir tablodan bir şahıs ve başka bir tablodan bir at, tablolarından ayrılarak zihinde ayrı olarak durur ve daha sonra bunlar tesadüfen kaynaşırlar. Kişi bu iki tabloya dair bir şeyi hatırlamak istese karşısına atlı bir şahsı içine olan hayalî bir tablo gelir. Buradaki kaynaşmanın nedeni ise hislerdeki benzerlikten kaynaklandığı için psikolojide buna *imtizac-ı teşâbühi* (benzerlik uyuşması) denilir. Çünkü kaynaşmış fikirlerden birini hatırlamak diğerlerini hatırlanmasına yardım etmektedir. Sonuç olarak fikirlerin birbiriyle kaynaşması çok önemli bir olaydır.

⁹⁷Arkonaç, age, 62; Baymur, age, 99; Gürtürk, age, 56.

Yazarların *imtizac-ı ittisal* ve *imtizac-ı teşâbühi* kavramıyla ileri sürdükleri görüşler; bugünün psikoloji eserlerinde yer alan Piaget'in bilişsel gelişimi açıklarken kullandığı *şema*, *örgütlenme*, *özümleme* gibi kavramları akla getirmektedir.⁹⁸ Diğer taraftan *imtizac-ı teşabühi* biraz da çağrışıma yaklaşmaktadır. Piaget'e göre bilişsel gelişim süreci *Olgunlaşma*, *Yaşantı*, *Toplumsal Aktarma (sosyal etkileşim)*, *Dengeleme*, *Örgütlenme* ögeleri yoluyla gelişir. Piaget zihindeki düşünce ya da bilgi parçalarının birbirinden bağımsız halde bırakılmayarak çocuk tarafından sürekli olarak ilişkilendirilmeye, bütünleştirilmeye çalışıldığını varsayar. Bu bütünleştirme ve ilişkilendirme mekanizmasına *örgütlenme* denir. Özümleme ise çocuğun karşılaştığı yeni bir olayı, fikri, objeyi kendisinde daha önce var olan bilişsel yapı içine alması sürecidir. Çevresine, kendisinde var olan bilişsel yapılarla tepkide bulunmasıdır. Örneğin; çocuğun *denizatını*, bildiği sıradan bir ata benzetmesi.⁹⁹ Şema, yeni gelen bilginin yerleştirileceği bir çerçevedir. Şemalar, sürekli olarak olgunlaşma ve yaşantı kazanma yoluyla değişmeye uğrayıp yeniden organize edilir. Örneğin; iki aylık çocuğa bir şey verildiğinde onu yakalayıp ağzına götürecektir. Çünkü bu uyarıcıyla ilgilenmesi için uygun şema, yakalama-emme şemasıdır. Dokuz aylık çocuğa çingirak verildiği takdirde gene yakalayıp ağzına alabilir; fakat sallayabilir, döndürebilir ya da atabilir. Çünkü olgunlaşma ve yaşantı sonucunda şemalar değişmiş, gelişmiştir.¹⁰⁰

Hafıza (Bellek)

Bu bölümde ele alınan diğer bir başlık *hafıza*dır. Zihne ulaşan fikirlerin hızlı bir şekilde kaybolup yerini sonraki fikirlere terk ettiği; fakat bu kaybolmanın geçici olduğu, diğer bir deyişle fikirlerin tamamen kaybolmadığı belirtilir. Kaybolan fikirleri geri getirme olayına hatırlama denilir. Hatırlanan bir şeyin istenildiği zaman tekrar edilebilmesi için fikrin bir kolaylığa sahip olması gerekir. Bunu yapan unsura hafıza denilmektedir. Hatırlama, bir hissin daha zayıf bir biçimde tekrarlamasından ibarettir. Örneğin; bir manzaranın hatırlanması o manzarayı mümkün merteye göz önüne getirebilmek demektir. Yine bir yoldan geçerken güzel bir bahçe görülse bir zaman sonra tesadüfen o yoldan geçmek gerektiğinde hemen o bahçe hatırlandığı

⁹⁸ Ayhan Aydın, **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2003), 31-34.

⁹⁹ Bacanlı, **age**, 59; Senemoğlu Nuray Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim Kuramdan Uygulamaya**, (Ankara: Pegem Akademi, 2010), 36.

¹⁰⁰ **age**, 35.

gibi, o yolun resmi bir yerde görülmesi de yine aynı bahçe hatırlanabilir.¹⁰¹ Böylece adı geçen yol, bahçe hissine (fikrine) sahip olunmasının nedeni olduğu gibi aynı hissin hatırlanmasına da sebeptir. Bir kere hatırlanan şey insanda alışkanlık haline geleceğinden artık o şeyin çok defa hatırlanması mümkün olur ki buna da hafıza denir. Hatırlanan şeylerin, fikirlerin kaynaşması (çağırışım) vesilesiyle gerek kendilerine benzeyen gerekse kendilerine bitişik olan birçok fikri uyandırabildiği ifade edilir. Burada dikkat çeken bir husus da rüyaların da hatırlamanın güçlükle meydana gelişinden ibaret bir olay olarak ifade edilmesidir. Hafızanın bir önemli özelliği de saklanan fikirleri mümkün olduğu kadar diğer yeni his ve fikirlere karışmaktan muhafaza etmesidir. İnsan yalnız bir şeyi hatırlamak ve ezberlemekle kalmaz aynı zamanda meydana gelişini hatırladığı bir şeyin zamanını, yerini de hatırlar. Fayda ve hizmetleri saymakla bitirilemeyen hafıza sayesinde eski fikirler toplanır, içinde bulunulan zamana göre değerlendirilir. Birçok gözlem ve tecrübe saklanmasaydı bilimin bu kadar ilerlemesi görülmezdi hatta hiç bilim olmazdı. Dolayısıyla bilimin ilerlemesi hafıza sayesinde.

Hafızayla ilgili bahsedilen durum, bugünün psikoloji kitaplarında benzer şekilde *bellek* adı altında ele alınmıştır. Bellek; uyarıların algılanması, düzenlenmesi, saklanması ve gerektiğinde hatırlanması, kullanılması yetisidir. Bir şeyin bellekte yer etmesi için öncelikle o şeyin algılanması, sonra zihinde tutulması, daha sonra tanınması ve en sonunda da hatırlanması gereklidir. Belleğin kodlama, saklama ve geri çağırma olmak üzere üç aşaması vardır.¹⁰² Öğrenilen şeyleri zihinde tutmak ve ileride tekrar kullanmak için gerekli olan bellek, yaşamın sürdürülmesi için temel öğedir. Geçmiş ve şimdinin anlam kazanması bellek sayesinde olur. Bellek olmasaydı öğrenme denilen şey gerçekleşmezdi. Bellek bir şeyi saklarken dikkat, ilgi ve algılama gibi zihinsel unsurlardan yararlanır. Duyusal, kısa süreli, uzun süreli olmak üzere üç tür bellek vardır.¹⁰³ İnsan beyni kısa süreli ve uzun süreli bellek adında farklı işlevlere sahip iki hafızaya sahiptir. Bilgiler önce kısa süreli belleğe oradan da uzun süreli belleğe aktarılır. Uzun süreli belleğe aktarılan bir bilgi kolay kolay kaybolmamakta, kişi istediği zaman bu bilgileri hatırlayabilmektedir.¹⁰⁴

¹⁰¹ Tefik, Nebil, *age*, 107-108.

¹⁰² Atkinson ve diğ., *age*, 307.

¹⁰³ Şenay Yapıcı, Mehmet Yapıcı, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2005), 230-231.

¹⁰⁴ Arkonaç, *age*, 170; Tos, *age*, 54; Baymur, *age*, 174; Gürtürk, *age*, 86.

Muhayyile (Hayal Gücü)

Bölümdeki bir başka başlık *muhayyile* (hayal gücüdür)'dir. Yazarlara göre insan zihninde kimseden işitilmeyen, dışarıda görülmeyen, tecrübe sonucu kazanılmayan ve bizzat kişi tarafından ortaya çıkarılan bazı bilgiler var ki onları meydana getiren yeti ve kuvvete muhayyile denilir.¹⁰⁵ Muhayyilenin kişiye temin ettiği fikirlerin yeniden mi yoksa yoktan mı var ettiği sorusuna yazarların cevabı bu yetinin yoktan var etme gücünün olmadığı yönündedir. Muhayyile de hafıza gibi ilk maddesini his (duyu) ve algıdan almaktadır. Muhayyile bu his ve algının şeklini öyle değiştirir ki bunun insana icat olunmuş yeni bir fikir gibi geldiği belirtilir. Daha açık bir ifadeyle muhayyile hayal üretmez, hayali şekillendirir. Muhayyilenin hislerden aldığı ilk maddeyi nasıl oluyor da bu kadar farklı hayaller oluşturduğu sorgulanır. Muhayyile bazen karışık (birleşik) bir fikir bulur, onun bazı kısımlarını yok ederek bir hayal oluşturur. Bazen basit fikirleri birbirine karıştırarak karışık bir hayal oluşturur. Örneğin; bir annenin çocuğundaki kusurları görmemesi, karışık bir fikri basitleştirerek oluşturulmuş bir hayal olduğu gibi bir yetim çocuğunun kendisine gayet güzel, zarif, iyi kalpli ve süslü bir anne farz etmesi de basit bir fikri karıştırarak oluşturulmuş bir hayaldir.¹⁰⁶ Muhayyilenin yok etme ve karıştırma (birleştirme) yoluyla oluşturduğu hayallerin, fikirlerin bölünmesi ve birleşmesi meselesini andırdığı için bundan farklı bir şey olmadığı sonucu çıkabilir; fakat muhayyilede benzerlik ve bitişiklik vasıflarının uygulanmayacağı için muhayyile farklı bir özellik arz etmektedir. His ve idrak yaşanan anı, hatırlama ve hafıza geçmişi anlattığı gibi muhayyile de geleceği oluşturduğu ve gelecek olayları bir takım ümitlerle süsleyerek insana hayatı sevdirdiği için çok önemli bir işleve sahiptir. Muhayyile olmasaydı yaşamanın mümkün olmadığı ifade edilir. Dolayısıyla bütün bilimler muhayyileye borçlu olduğu belirtilir.

Tecrit (Soyutlama) ve Tamim (Genelleme)

Burada yer alan bir başka konu da *tecrit* ve *tamim* adı altında verilen soyutlama ve genellemedir. Bir şeyin genelinden bir kısmını ayırarak incelemeye soyutlama, aynı özelliğe sahip şeyleri bir araya getirerek onları birlikte düşünmeye de genelleme

¹⁰⁵ Tefik, Nebil, *age*, 112.

¹⁰⁶ *age*, 112-113.

denilmektedir. Kapalı bir fikri geneliyle düşünmek çoğu zaman başarısızlıkla sonuçlandığı için psikolojide soyutlama yönteminin ortaya çıkarıldığı ifade edilir. Aslında soyutlamanın fikirlerin bölünmesinden başka bir şey olmadığı; genellemenin de bir çeşit fikirlerin birleşmesi olduğu belirtilir. Fakat fikirlerin ayrışması ve birleşmesi kendiliğinden olduğu halde soyutlama ve genellemenin ise isteyerek yapılmaktadır.¹⁰⁷

Tasavvur (Tasarlama)

Burada yer verilen bir başka başlık *tasavvur* (tasarlama)'dur. Tasarlama, varlığa bir özellik yüklemektir.¹⁰⁸ Her tasarlama bir önermeyle ifade edilmektedir. Önerme ise biri varlık, ikincisi o varlığa yüklenen özellik, üçüncüsü ise bu iki şeyi birbirine bağlayan ilişkidir. Yine tasarlama bir belirten ile belirtilen arasında kurulan ilişkinin zihinsel şeklidir. Her ne kadar tasarlama, fikirlerin birleşmesi gibi gözüke fikirlerin birleşmesinden ziyade fikirlerin birbiriyle ilişkisidir. Tasarlamanın birçok şekli vardır. Tasarlama ya genel ya da özel olur. Örneğin; bütün insanlar ölümlüdür denildiğinde bu önerme genel bir tasarlamaı ifade etmekte, Ahmet Efendi ölümlüdür denildiğinde bu önerme ise özel bir tasarlamaı ifade etmektedir. Tasarlama bazen olumluyu bazen olumsuzu ifade eder. Örneğin; Hasan bir insandır olumlu, Hasan zeki değildir olumsuz tasarlamaıdır. Tasarlama bazen çözümlemeci bazen birleştirici olur. Üç ikiden büyüktür çözümleyici, soba sıcaktır birleştirici tasarlamaıdır. Buradaki tasavvur kavramı adı altında verilen bilgi ve görüşler klasik mantıktaki tümdengelim ve tümevarım adı altında verilen önermelere karşılık gelmektedir.

Tasdik (Onaylama)

Bir başka başlık *tasdik* (onaylama) konusudur. Onaylama tasarlamaıdan ayrı bir şey değildir. Birçok tasarlamaıdan ve tasarlama önermesinden yeni bir tasarlama ve tasarlama önermesi çıkarmaktır. Onaylama, tamamen zihnî bir olaydır. Tasarlama ve onaylama tamamen zihnî oldukları için sebepleri dıştan değil, tamamen içtendir. Onaylamanın birçok çeşidi vardır. Bunlar; kıyas, delille anlama ve çıkarım

¹⁰⁷ age, 116-118.

¹⁰⁸ age, 121.

şekilleridir. Onaylama sayesinde belli olan bazı hakikatlere dayanarak birtakım diğer hakikatler ortaya çıkarılır.

Akıl

Bu bölümün diğer önemli bir başlığı da *akıldır*. Burada *raison* kelimesiyle ifade edilen akıl, zihinsel süreçlerin toplamı olarak tanımlanır. Yukarıda sayılan zihinsel kavramların (his, idrak, hafıza, tamim, tecrit, tasavvur gibi) tamamı akılı oluşturmaktadır. Burada bilginin doğası da ele alınır. İnsan bilgisinin iki doğası vardır. Bunların birincisi farklı unsurları barındırması, ikincisi bu farklı unsurları birleştirmesidir. Bilginin en basit şekli his, en mükemmel şekli ise tasdiktir. Bu iki şekil yan yana getirilip incelendiğinde önemli bazı şeylere tesadüf edilir. Örneğin; bir tabloya bakıldığında bu tabloda resmedilmiş kimselere ait ikinci dereceden başka hislere sahip olunur. Şu kadar ki bu hisler insanda tablonun tam bilgisini meydana getirmek için birbiriyle birleşmişlerdir. Kısacası insandaki bilgi hem çokluk hem de teklik gösterir. Bilimsel bilgi genel ve tek iken günlük sıradan bilgi ise sınırlı ve dağınıktır.

Bilginin iki farklı doğasından birisi olan teklik ve çokluk özelliği dışarıdan gelirken ikinci doğası birleştirme özelliği ise bizzat insanın kendisinden gelmektedir. Dışarıdan gelen dağınık bilgi yine dış bir kuvvetle zihne girer. Zihin bu dağınık bilgiyi düzenlemeye başlar. Bu düzenleme bilginin ikinci doğası olan *birleştirme* özelliğini meydana getirir. Bu iki özellik (çokluk ve teklik ile birleştirme) birer esastır. Bu esaslar bilgiyi idare eden aklın şubelerini teşkil eder. Burada aklın iki temel esası olan *aynılık* ve *nedensellik*'e yer verilir. *Aynılık esası*, bir şey ne ise odurya da bir şey o şeyin karşıtı olamaz. Dolayısıyla her şeyin doğası kendisine mahsustur. *Nedensellik esası*, nedensiz hiçbir şey olmaz, diğer bir deyişle her şeyin bir sebebi vardır. Aynı sebep daima aynı olayı meydana getirir. Bununla kâinattaki birçok olayı birleştirme faydası doğar. Bu iki esastan başka ikinci dereceden birçok (madde, gaye, süreklilik, basitlik esası gibi) esas belirtilir. Akılla ilgili bu bölümde aklın kökeni de sorgulanmaktadır. Akıl doğuştan mıdır? Tecrübelerin sonucu mudur? Ya da biriktirilmiş bilgilerin özü müdür? Biçiminde sorular felsefi teoriler ışığında ele alınmakta ve filozofların görüşlerine yer verilir. İlk olarak Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi* adlı kitabında akılı doğuştan gören yaklaşımı ve bu yaklaşımın diğer düşünürler tarafından reddedilmesinin gerekçeleri verilir. Kant'ın

bu yaklaşımının doğru olmadığı ileri sürülür. Daha sonra J. S. Mill'in insan doğarken hiçbir bilgiye ve fikre sahip değildir yönündeki *tecrübe teorisi* ile H. Spencer'in hem tecrübeyi hem de kalıtımı savunan *kalıtım teorisi* ele alınır, bu iki teorinin de yeterli olmadığı kabul edilir. Bu bölümde aklın yanında genel itibariyle bilgi hakkındaki felsefi yaklaşımlara da yer verilmektedir.

Zihinsel Faaliyetin Neticesi

Üçüncü bölümün son başlığı *zihinsel faaliyetin neticesidir*. Zihinsel faaliyetler sayesinde insanda sonsuz sayıda ve nitelikte fikirler meydana gelmektedir. Bir sınır konulamayan bu fikirler üç temel özellik taşır. Birincisi kişinin kendi iç dünyasına ait olarak geliştirdiği enfüsî (öznel) fikirler, ikincisi dış dünyaya yönelik âfâkî (nesnel) fikirlerdir. Evrendeki tüm fikirler bu iki sınıfa girmektedir. Üçüncüsü ise insanın hem kendi hem de dış dünya hakkındaki fikirlerinin kökenine yönelik olarak geliştirdiği fikirlerdir. Bu üçüncü kısım fikir; bir yaratıcıya inananlara göre Allah, materyalistlere göre madde, başka düşünenlere göre daha başka bir şeydir.

Ruh ile Cisim Arasındaki İlişki

Eserin son bölümünde *ruh ile cisim arasındaki ilişki*¹⁰⁹ ele alınır. Bu bölümde manevi olan ruhun, maddi olan beden üzerinde etkisinin olduğu belirtilir. Bunun ne olduğu ve nasıl olduğunun açıklığa kavuşması için J. Bussey, P. J. George Cabanis ve R. Worms gibi filozofların görüşlerine yer verilir. Worms'a göre ruh ile cisim başka deyişle maneviyat ile maddiyat arasında herkes tarafından bilinen genel bir ilişki vardır. Bu ilişki iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Eskimolu biri ile bir Fransızın, bir genç ile bir ihtiyarın, kadın ile erkeğin doğal olarak aynı olmaması cismin ruh üzerindeki etkiye, haz ve kederin yüzün kızarmasına hatta kan akışını hızlandırmasına sebep olması ruhun cisim üzerindeki etkiye örnektir. Bu durumda ruh ile beden birbirini etkileyerek aralarında bir ilişkinin olduğu sonucu çıkarılır. Fakat bir erkek ile bir kadının, bir hasta ile sağlıklı bir kişinin, çocuk ile yetişkinin aynı yaşantılar karşısında farklı bedensel tepkiler verdiği de açıktır.¹¹⁰ Yine aynı şekilde insan beynine gelen bir darbe veya bir hastalık sonucu insanın bazı zihinsel yetilerini kaybetmesi, üzücü bir haber sonucu bazen bedende havale nöbeti görülmesi

¹⁰⁹ age, 139.

¹¹⁰ age, 140-143.

hatta ölümün bile gerçekleşmesi herkesin bildiği yaşantılardır. Bu ve buna benzer konular da psikolojiden çok metafiziğin konusu olduğu, metafizikte vahdet-i vücut başlığı altında incelendiği belirtilir. Bu başlık altında Avrupalı filozoflardan Descartes'in evrenin ilk maddesi, ruh ve cisim hakkındaki görüşleri (ruh ile cisim arasında hiçbir ilişki yoktur, bunlar tamamıyla ayrı şeylerdir yönündeki görüşü) başta olmak üzere Ribot, Leibniz gibi aydınların bu konudaki varsayımları ele alınmaktadır.

Hareket Felsefesi

Bu bölümde yer verilen bir başka başlık *hareket felsefesidir*.¹¹¹ Hareketler; fizyolojik, psikolojik, istemli ve istem dışı hareket, mekanik hareket şeklinde kısımlara ayrılır. Hayat bir harekettir. Yukarıda ifade edildiği gibi hareketler çok çeşitlidir. Bir kısım hareket tamamıyla bedensel ve maddidir. Bunlarda en ufak bir düşünme yoktur. Çoğu sinirsel savunma hareketi bu özelliği gösterir. Bu gibi hareketlerde ruh ile fikrin etkisi olmadığı için bu hareketlere fizyolojik hareket adını almaktadır. Fakat bazı hareketler ise insanoğlu niçin ve nasıl yaptığının farkında olduğundan bu hareketlere psikolojik hareketler denilmektedir. Bu hareketler de ikiye ayrılır. Harekete karışan ruh ve vicdan ya işin olmasını onaylamakla kalır, mesela bir işi yapılır; fakat istenmeyerek yapılır. Bu hareketlere vicdanî olmayan, istemsiz hareket denilir. Yahut ruh hareketi bizzat emreder ve düzenler, bu harekete ise vicdanî ve istemli hareket denilmektedir. Her ne kadar farklı bir görünüm verseler de hem psikolojik hem fizyolojik hareketlerin tamamı dış bir izlenimle (etki) ortaya çıkar. Yani bu iki hareket dışsal etkilerin sonucudur.¹¹²

Hareket felsefesi adı altında sınıflandırılan hareketler bugün *davranış* kavramı altında benzer biçimde ele alınmaktadır. Fizyolojik hareketler öğrenilmemiş davranışlara, psikolojik hareketler ise öğrenilmiş davranışlarla açıklanmaktadır. Organizmaların iç ve dış ortamdan gelen uyarılara karşı meydana getirdikleri aktivitelerin tamamına davranış denir. Davranışlar; öğrenilmemiş davranışlar ve öğrenilmiş davranışlar olmak üzere iki başlık altında incelenir. Öğrenilmemiş davranışlar refleks ve içgüdülerdir.¹¹³ Organizmanın çeşitli uyarılara karşı oluşan ani ve değişmez tepkilere refleks denir. Sinir sistemine sahip olan bütün canlılarda

¹¹¹ age, 144.

¹¹² age, 144-147.

¹¹³ Ziya Selçuk, **Eğitim Psikolojisi**, (Ankara: Nobel Yayınları, 2007), 131-132.

refleksler görülür. Örneğin; uygun bir biçimde diz kapağına vurulduğunda bacağın ileri sıçraması, en iyi bilinen bir reflekstir. Diğer bir örnek ise, parlak ışıkla karşılaştığında gözbebeğinin büzülmesidir. Bu tepkiler sinir sisteminde oluşur. Deneyimler sonucu değişen davranışlara öğrenilmiş davranışlar denir. Bu davranışlar sabit olmayıp aynı türe ait bireyler arasında bile farklılık gösterir. Öğrenilmiş davranışlar yeni bir uyarıya karşı bireyin en uygun tepkiyi vermesine yardımcı olur. Öğrenilmiş davranışlar istendik davranışlar ve istenmedik davranışlar olmak üzere iki başlık altında toplanır. İstendik davranışlar, planlı ve eğitim ürünü davranışlardır. Örneğin; yazı yazmak, okumak bu tür davranışlardır. İstenmedik davranışlar, eğitimin sonucu oluşan hatalı davranışlardır. Örneğin; kopya çekmek, okuldan kaçmak vb. bu davranış grubuna girer.

Estetik

Burada ele alınan bir diğer kavram *estetiktir*. Estetik adlı başlıkta *zevk*, *sanat* ve *güzel* kavramları açıklanır. Estetiğin güzellik bilimi olduğu, onun anlaşılması için söz konusu kavramların anlaşılması gerektiği belirtilir. İnsan için hayatın vazgeçilmezi olan hareket, zihinsel faaliyet sonucunda ihtiyaçları temine çabalar ve bunun sonucunda insan çalışmaya başlar. Elbette ki çalışma kişiden kişiye değişmektedir. Bazıları gününü tamamlamak, bazıları günlük ihtiyaçlarını karşılamak, bazıları ise sadece çalışmış olmak için çalışır. Bu ihtiyaçlar karşılanırsa da insan çalışmaktan geri durmaz ve çalışmaya devam eder. Çünkü çalışma insan hayatı için vazgeçilmez bir unsurdur. Karşılığında maddi hiçbir karşılık beklenmeyen işler bile yapılır. İşte hiçbir karşılık beklemeden yapılan bu işe zevk denilir. Çalışma ile zevk arasında bir fark vardır. Çalışmanın yapılması acı verirken sonucu sevinç verir. Zevkin yapılmasında sevinç varken sonucu acı veya tatlı olabilir. Yaşayan tüm varlıklarda zevk vardır; fakat zevkler farklı farklıdır. Bu zevklerden yüksek zekâlıların zevki ayrı bir öneme sahiptir ki o da sanatı meydana getirmesidir. Sanatçı denilen bu yüksek zekâlılar bu zevk sayesinde sanatlarını herhangi bir maddi kaygı içinde olmadan icra eden kişilerdir. Tıpkı çok sevdiği bir oyunu oynayan bir çocuğun ruh haliyle sanatlarını icra ederler. Sanat eseri; noktası noktasına doğanın kopyası, bir hayalî gaye, büyük bir kopya değildir. Bir sanat esrinin hakikate ve hayata bazı benzerlikler göstermesi, sanatçının kendi özgü ilke ve şartlarının neticesidir. İşte güzel de budur. Dolayısıyla sanat güzele değil, güzel sanata tabidir. Daha sonra

güzelin ne olduğu açıklanır ve bununla ilgili Avrupalı aydın ve filozofların görüşlerine yer verilir. Bunun yanında güzelle ilgili birkaç Doğu ve Batı vecizelerine yer verilir. Bunlar daha çok felsefe alanına girdiğinden burada uzun uzadıya bunlardan bahsedilmeyecek.

Dil ve İşaretler

Bu bölümde yer verilen bir diğer başlık *dildir*. İlk önce insanın düşüncelerini başkalarına nakleden şeyin işaretler olduğu söylenir. Daha sonra işaretler doğal ve yapay olmak üzere ikiye ayrılır. Örneğin; dumanın ateşe, gözyaşının kedere işaret olması doğal işaret; toplama işlemini işaret eden artı (+) işareti, alfabeler ise yapay işaretlerdir. İşaretleri anlamlandırmanın en önemli yanı, fikirlerin bölünmesi ve birleşmesinden elde edilmesidir. Örneğin; bir çocuğun en önce öğrendiği şey annesinin gülümsemesi ile sevdiği şeyler arasındaki ilişkidir. Çünkü çocuk ilkin ağlamış veya bağırmıştır. Buna karşın annenin tebessüm etmesi ve istediği şeylerin verilmesi buna bir tepki olmuştur. Dolayısıyla çocuk için bağırma bir işaret, annenin gülmesi ise buna karşılık bir işaret olmuştur.¹¹⁴ Çocukların dili öğrenmesine dair bu görüşler Davranışçı yaklaşımın dil öğrenimine dair görüşleriyle benzerdir. Davranışçı yaklaşım, bireyin gözlenebilen ve dolayısıyla, ölçülebilen davranışlarını incelemeyi psikolojinin tek bilimsel yöntemi olarak savunur. Bebekler, kendilerini istedikleri sonuca götüren sesleri tekrar ederek dili öğrenmektedirler ve dil gelişimi pekiştirme yoluyla olmaktadır. Pekiştirilen sesler öğrenilir, pekiştirilmeyen sesler ise söner. Çocuğun birlikte uzun zamanlar geçirdiği ailesi veya diğer kişilerin vermiş oldukları tepkiler çocuk tarafından zamanla dile dönüştürülür. Ödül ve ceza gibi pekiştirenler yoluyla bu gelişim sürdürülür. Sonuçta konuşma şekillenir. Pekiştirilmenin yanı sıra, bebeklerin sıklıkla duydukları sesleri taklit etmeleri de dilin kazanılmasında önemli yer almaktadır.¹¹⁵

Daha sonra dilin doğuşuna yönelik varsayımlardan ve dilin nasıl ortaya çıktığından, kelimelerin nasıl türediğinden bahsedilir. Bundan sonra dil ile düşünme arasındaki ilişki uzun uzadıya anlatılır. Düşüncenin dile muhtaç olmadığını dilinse düşünceye muhtaç olduğu; fakat dilsiz düşüncenin pek ilkel bulunduğu belirtilir. Bu

¹¹⁴ Tefik, Nebil, *age*, 165-166.

¹¹⁵ Suat Kol, "Erken Çocuklukta Bilişsel Gelişim ve Dil Gelişimi", **Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S 21 (2011): 13-14.

başlık psikolojiden ziyade daha çok dilbilimini ilgilendirdiğinden özet olarak geçilmiştir.

Ruhun Yan Haleri

Burada yer verilen bir diğer konu *ruhun fer'i (yan) halleridir*.¹¹⁶ Bu başlık altında *uyku, rüya, uyurgezerlik, akıl hastalıkları, hayal görme, cinnet, ölü sanısı* gibi kavramlarla ilgili açıklamalara yer verilmektedir. Eskiden çok gizemli görünen bu kavramların bugün bilim sayesinde basit ve kesin bir şekilde açıklığa kavuşturulduğu belirtilir. Uyku, zihinsel faaliyetlerin belirli bir süre için durması halidir. Gün boyu çalışan zihnin doğal yorgunluğu, vücutta meydana gelen yorgunluk nedeniyle beyne giden kanın azalması, gecenin olmasıyla insan cildi üzerinde uyarıcı etkisi bulunan güneş ışıklarının kaybolması gibi etkenler uyku halini doğurur. Rüya, uyku esnasında küçük bir kan akışının beyinde kısmî bir titreşim meydana getirmesinden çıkan garip bir fikir dokusudur. Diğer bir deyişle rüya; hayal gücünün (muhayyile) uyanık iken insanın duyu organları sayesinde elde ettiği birbirinden farklı bilgilere uyku esnasında kendine has bir şekil vermesidir. Uyurgezerlik rüyaya benzer; fakat sadece fikirlerden oluşacağı yerde bedensel hareketi de kapsayan mükemmel bir ruhsal faaliyettir. Rüyalar karışık ve dağınık; ancak uyurgezerlik aksine düzenli ve intizamlıdır. En zor ve tehlikeli işlerin bile uyurgezerlikle mükemmel bir şekilde yapıldığı görülmüştür. Daha sonra *duygusal hastalıklar* adı altında kuruntu, ümitsizlik ve alan korkusu ele alınır. *Düşünce hastalıkları* adı altında hafıza kaybı, cinnet ve halisülasyon kavramları açıklanır. *Kişilik bozuklukları* adı altında ise kendini ölü görme, kendini başka biri olarak görme, ipnotizm (hipnoz) ve çoklu benlik (Bu tip insanlar bir müddet kendini ölü zanneder, sonra kendisini gelişigüzel, tanıdığı kimselerden biri zanneder ve sonunda asıl şahsını bulur.) gibi kavramlar ele alınmıştır. Hipnozla kişiye istenilen her türlü işin yaptırılabilceği söylenir.

Ruhların Karşılaştırılması

Eserin son bölümünün son başlığı, psikolojiye dair önemli bilgilerin yer verildiği *ruhların karşılaştırılması*dır. Psikolojiyi konu edinen her klasik kitap, tamamen soyutlanmış ve sınırlandırılmış bir bireyin genel ruh halini inceler. Fakat

¹¹⁶ Tefvik, Nebil, *age*, 193.

psikoloji ise bu dar araştırma dairesini aşp bireyi daha kapsamlı bir biçimde inceler. Çünkü insanlar arasında maddi ve manevi pek büyük ve pek önemli farklılıklar vardır. Herkes bir psikoloji araştırmacısının incelemesine göre yaratılmamış ve eğitilmemiştir. Bundan dolayıdır ki psikoloji, büyük çalışma sahasının farklılıklarını dikkate alarak çalışma yapmalıdır. Descartes'in hayvan ruhtan mahrumdur, şeklindeki görüşünün bir zamanlar kabul gördüğü; ancak bu görüşün artık geçerliliğini yitirdiği öyle ki bir lise öğrencisi tarafından bile kabul görmediği belirtilir. Dolayısıyla hayvanların kendilerine has bir sevinç, üzüntü, hafıza ve irade hallerinin olduğu kabul edildi. Bu ise hayvanlarda da bir psikolojinin (vicdan) var olduğunu ortaya koydu. Dolayısıyla hayvan da ne yaptığının farkındadır. Ruh sahibi olduklarına göre hayvanlar da doğal olarak psikolojinin ilgi alanına girmelidirler. Bundan dolayı ruhların karşılaştırılması, psikolojinin önemli bir şubesidir. Bununla insanlar arasındaki ruh farklılıklarını, hayvanların insanlara oranla ne derece ruh ve vicdan sahibi olduklarını bulmaya çalışan bir alan olduğunu beyan edilir. Bu araştırmanın o kadar ince ve dikkate değer ki ruhun hayvanlarda sonlanmayıp bitkilere doğru hatta ebediyen zincirleme olarak gittiği ifade edilir. Fakat burada sadece insan ve hayvan ruhu incelenip karşılaştırılacağı belirtilir.

Burada ifade edilen görüşler, bugünkü psikoloji eserlerinde geçen “psikoloji, insan ve hayvan davranışlarını bilimsel olarak inceleyen bir bilimdir.”¹¹⁷ yönündeki görüşlerle örtüşmektedir. Bugünün psikologları insan davranışlarını ve bu davranışların altındaki nedenleri daha iyi anlamak için hayvanlar üzerinde deneyler uygulayarak bir nevi ruhsal ve zihinsel karşılaştırma yapmaktadır. Modern psikoloji (deneysel psikoloji) insan davranışlarını deney yoluyla incelemektedir. Bu deneyler öncelikle hayvanlar üzerinde uygulanır. Deney sonuçları olumlu olursa bunlar insanlara uygulanmaktadır. (Pavlov'un köpekler, Skinner'in fareler üzerindeki deneyleri bahsi geçen deneylere örnektir. Psikologlar hayvanlar üzerinde yaptıkları deneylerle genel-geçer kanunlar meydana getirirler.)

İnsanın ruhsal tabiatı gerek doğuştan gerekse sonradan kazanılmış olsun maddi tabiata tabidir. Ruh ile cisim ilişkisi zaten bunu ispat etmektedir. İnsan ruhu kişinin mizacına göre değişmekte, mizaç ise hem doğuştan hem de sonradan edinilmiştir.¹¹⁸ Etrafa dikkatlice bakılacak olursa insanlardan bazısı duygulu, bazısı çok zeki,

¹¹⁷ Baymur, *age*, 2-3.

¹¹⁸ Tefik, Nebil, *age*, 201.

bazıları da kuvvetli hafızaya sahiptir. Yine bir tarih kitabı karıştırılırsa görülecektir ki insanlar tüccar, amele, filozof gibi farklı sınıflara ayrılmıştır. İşte bütün bunlar herkeste birbirinden farklı ve değişken bir ruhun olduğunu gösteriyor. *Genel ruh* adı altında bitkilerin de insan ve hayvanlara benzer tepkiler verdiği söylenir. Burada anlatılan durum bugün psikoloji eserlerinde yer alan *bireysel farklılıklar*¹¹⁹ adı altında ele alınmaktadır. Yazarlar, dikkatle incelendiğinde insan ve hayvanlarda görülen üç özelliğin (hafıza, hareket ve duygu) bitkilerde de açık ve ilkel bir biçimde görüldüğünü belirtirler. Bitkinin ışık ve toprağa duyarlık göstermesi hassasiyete, üzerlerindeki yara izlerini muhafaza etmesi hafızaya, uzayıp kısılması ve gelişmesi, güneşe dönmeleri ise harekete sahip olduğunun göstergesidir.¹²⁰ Fakat bu küçük belirtilerin bitkilerde bir vicdanın olduğu ve bütün eylemlerinin kendileri tarafından düşünülüp idrak edildiği zannedilmemelidir. Bilim henüz tam olarak gelişmediğinden bu konunun gözardı edilmemesi gerektiği vurgulanır.

¹¹⁹“İnsanlar zeka düzeyleri, yetenekleri, ilgileri, kültürleri, yaşantı ve öğrenme biçimleri birbirinden farklıdır. Bu farklılığa psikoloji literatüründe bireysel farklılık olarak denilmektedir. Baki Duy, “Güdülenme ve Bireysel Farklıklar”, **Eğitim Psikolojisi**, ed. Alim Kaya (Ankara: Pegem Akademi, 2011): 505-551.

¹²⁰ Tefik, Nebil, **age**, 202.

3. EMİLE BOİRAC VE *FELSEFE YAHUT HİKMET-İ NAZARIYYE BİRİNCİ KİTAP: İLM-İ AHVAL-İ RUH* ADLI ESERİ

3.1.Emile Boirac (1851-1917)'ın Hayatı ve Akademik Çalışmaları

Emile Boirac (1851-1917) 1851 yılında Cezayir'in Guelma kentinde dünyaya gelmiştir. Çocukluk ve gençliğini nasıl geçirdiğine, ilk ve orta eğitimi nerede tamamladığına dair bilgilere ulaşılamadı. Buradaki bilgiler onun daha çok akademik çalışmalarına yöneliktir. Akademik eğitimi tamamladıktan sonra değişik üniversitelerde felsefe dersleri vermiştir. Grenoble Üniversitesinde hem rektörlük hem de denetçilik, Dijon Üniversitesinde ise rektörlük görevinde bulunarak bu iki eğitim kurumunda eğitim-öğretim hizmeti yanında idarî görevlerde de bulunmuştur. Boirac'ın felsefe, fizik, psikoloji gibi bilim dalları üzerine önemli çalışmaları yanında dil üzerinde de çalışmalarının bulunması onun çok yönlü bir düşünür olduğunun göstergesidir. Boirac 7 Ağustos 1905 tarihinde Fransa'nın Boulogne şehrinde düzenlenen 1. Uluslararası Dil Çalışması'nın başkanlığını ve Esperanto Akademisi'nin genel direktörlüğünü yapmıştır.

Emile Boirac, *deja vu*¹ terimini kullanan ilk kişidir. Bu terim 1876 yılında yayımlanan filozofik bir eserde görüldü. Daha sonra Boirac tarafından yazılan *L'Avenir des Sciences Psychiques* adlı eserde kullanılmaya başlandı. O, bu eserinde insanın normal olarak bilebileceği şeylerin ötesinde yerleşmiş bilgi anlamına gelen *metagnomy* terimini de savundu. Boirac'ın bu kesin tanımlaması sonucunda bu terim daha sonra yaygın bir şekilde kullanılagelen “sağgörü (basiret)” olarak bilindi. Bilimin gelişmesi ve kaynakların artması sonucu “deja vu” olaylarını araştırmak mümkün olmaya başlandı. Fakat bu terimle ilgili ne bir kitap ne de akılcı bir tanımlama yoktu. Bugün “büyük fikirler” tarafından işe yaramaz bir biçimde sunulan

¹Yaşanılan bir olayı daha önceden yaşamışlık veya görülen bir yeri daha önceden görmüş olma duygusuna “deja vu” denir. Kısacası bir anı daha önceden yaşamışlık hâlidir. Yaşanılan bir olayı daha önceden yaşamış veya görülen bir yeri daha önceden görmüş olma duygusu pek çok kişide zaman zaman yaşanmaktadır.

en yaygın açıklamalar konuya kesin bir deneyimin farkına varıldığı ya da anımsandığı izlenimini vererek bireyi bunun sadece bir hafıza bozukluğu olduğuna inandırıyor. Bilim bu değildir. Popüler başka bir açıklama; kısa ve uzun dönem hafızadan sorumlu beynin nörolojik sistemleri arasındaki çakışmanın, beynin bilgiyi işleyen bilinç kısmı olmaksızın bir anının bilinçaltında depolanmasıyla deja vu deneyimine vesile olacaktır, şeklindedir.²

Boirac spiritualist araştırmaları olan İtalyan düşünür Eusapia Palladino'nun çalışmalarının yürütüldüğü gurubun bir üyesidir. Ünlü felsefe profesörü Boirac çocuk eğitimi, manyetizm ve hipnotizma üzerinde de ciddi çalışmalar yapmıştır. Mesmer'in hayvansal manyetizma kuramı ve fenomeni üzerinde çalışmalar yaptı.³ Hipnotik olaylar üzerindeki çalışmalarına “duyguların aktarımı, manyetik uyum, dışsal duyarlılık, motor sinir güçlerinin dışsallığı” vb. çalışmalar örnek verilebilir. 1908 yılında *Bilinmeyen Psikoloji (Psychologie inconnue-Unknown Psychology; 1903)* adlı eseriyle Fransız Bilimler Akademisinin *Fanny Emden Ödülü*'ne layık görüldü. Boirac'ın felsefe ve psikolojiye dair diğer çalışmaları *Lessons in Ethics (Leçons de morale)* ve *The Idea of the Phenomenon (L'Idée du Phenomene)* adlı eserleridir.⁴

Telepati ve hipnotizmle ilgilenen Boirac, yıllarca parapsikoloji üzerine ciddi çalışmalar yapmış ve bu alanda önemli metodolojik araştırmalara imza atmıştır. Boirac *Les Annales des Sciences Psychiques* üzerine çok sayıda makale yazdı. En tanınmış eseri ise *The Future of Psychic Sciences* (1917) adlı çalışmasıdır. Emile Boirac 1917 yılında Fransa'nın Dijon kentinde hayata gözlerini yummuştur.⁵

3.2.Emile Boirac'ın Eserleri

Emile Boirac felsefe, fizik, çocuk eğitimi, psikoloji, dil gibi bilim dalları ile manyetizma ve hipnotizma konuları üzerine birçok makale ve kitap kaleme almıştır. Bu kategorilerden en çok dil üzerinde eserler vermiştir. Dil üzerindeki çalışmaları

²Tim D'Ath, **Cause&effect**, Australia: Inspiring Publisher, 2012, 189-190.

³http://dolusozluk.com/#p/Baba+Vanga/yazdigi_mesajlar/?s=20 [20.01.2016].

⁴Taken from Helene Pleasants (1964) *Biographical Dictionary of Parapsychology with Directory and Glossary 1946-1996* NY: Garrett Publications.

⁵https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89mile_Boirac [20.01.2016].

genel olarak *Esperanto*⁶ üzerinedir. Çok yönlü bir düşünür olan Boirac'ın eserleri üç başlık altında verilecektir.

3.2.1.Parapsikolojiye Dair Eserleri

- 1.*Our hidden forces (La psychologie inconnue) An experimental study of the psychic sciences* (New York, Frederick A. Stokes company, 1917).
- 2.*The psychology of the future (L'avenir des sciences psychiques)* (London, Paul, 1918)

3.2.2.Felsefe ve Eğitim Üzerine Eserleri

- 1.*Oeuvres philosophiques de Leibniz* Volume 1 Volume 2 (F. Alcan, 1900).
Boirac, Emile, & Magendie, A. *Leçons de psychologie appliquée à l'éducation* (Paris, F. Alcan, 1902).
- 2.Fouillée, Alfred & Boirac, E. *Esquisse d'une interpretation du monde: d'après les manuscrits de l'auteur* (Paris: F. Alcan, 1913).

3.2.3.Esperanto Üzerine Eserleri

- 1.*Translation to esperanto of Leibniz's Monadology* (1902)
- 2.*Ŝlosileto kvarlingva* (1903)
- 3.*Perdita kaj retrovita* (1905)
- 4.*Qu'est-ce que l'espéranto?* (1906)
- 5.*Le Congrès espérantiste de Genève* (1906)
- 6.*Pri la homa radiado* (1906)
- 7.*Translation to esperanto of Molière's Don Juan* (1909)
- 8.*Translation to esperanto of Henry van Dyke's The Other Wise Man, de* (1909)
- 9.*Plena Vortaro E-E-a* (1909)
- 10.*Le problème de la langue internationale* (1911)
- 11.*Vortaro de la Oficialaj Radikoj* (1911)
- 12.*Fundamentaj principoj de la vortaro esperanta* (1911)

⁶ Polonyalı Doktor L. Zmenhof tarafından bütün milletlerce kullanılmak için 1887 hazırlanmış, dil bilgisi on altı kurala dayanan, kolay yapma bir dil. **Türkçe Sözlük**, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009).

3.3.Felsefe Yahut Hikmet-i Nazariye Birinci Kitap: İlm-i Ahval-i Ruh

3.3.1. Biçimsel İnceleme

Emile Boirac'ın Mehmet Emin Erişirgil⁷ tarafından tercüme edilen *Felsefe yahut Hikmet-i Nazariyye Birinci Kitap: İlm-i Ahval-i Ruh* (H.1330/M.1914)⁸ isimli eserin iç kapağına bakıldığında Araks Matbaası tarafından neşrolunduğu yazılmaktadır. Eserin başında *felsefenin konusu ve sınıflandırılması, insan bilgisinin üç şekli, ilim* gibi alt başlıkların bulunduğu bir *medhal* yer almaktadır. Daha sonra eserin ana fikrinin verildiği on bir bölüm gelmektedir.

İlk bölümde psikolojiyle ilgili genel bilgilerin yer verildiği *psikolojinin tanımı ve sınıflandırılması, psikolojinin konusu ve önemi, psikolojinin fizyolojiden farkı, şuur, ruhsal hayatın sınıflandırılması* gibi başlıklar yer almaktadır. İkinci bölümde bilginin nasıl ortaya çıktığı, duyuların bundaki etkisine yönelik *zihinsel hayat, bilgi üretimi* gibi başlıklar ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde bilginin nasıl saklandığı ve bu konudaki etkenlere yönelik konuların ele alındığı *hafıza, hatırlama, fikirlerin çağrışımı* gibi başlıklar yer almaktadır. Dördüncü bölümde bilme sürecinin nasıl olduğunun ve hangi unsurların vasıtasıyla bilmenin gerçekleştiğine yönelik *bilme süreci, zihinsel faaliyet, dikkat, tecrit, genelleme, hüküm, akıl yürütme* gibi başlıklar ele alınmakta. Eserin beşinci bölümünde insanın fikir üretmesine dair *tahayyül* (hayal gücü) başlığı yer almaktadır. Altıncı bölümde dilin doğuşu ve fikirlere etkisi ve işaret konularının ele alındığı *işarat ve lisan* gibi başlıklar yer almaktadır. Eserin uzun bölümlerinden olan yedinci bölümde akıl ve aklın esaslarıyla ilgili konuların yer aldığı *aklın esasları ve kanunları, aklın esaslarının analizi, aynılık esası, nedensellik esası* gibi başlıklar uzun uzadıya ele alınmaktadır. Sekizinci bölümde dış dünyanın

⁷ “Mehmet Emin Erişirgil, 1891’de İstanbul’da Sultanahmet’te doğmuştur. Beşiktaş Sıbyan Mektebi’nde ilk, Fatih Rüştüyesi’nde orta, Mercan İdadisi’nde, birincilikle ve pekiyi derecesiyle, lise öğrenimini tamamlamıştır. 1911’de Mülkiye’den pekiyi derecesiyle mezun olan Meclis-i A’yan Zabıt Kâtipliği sınavını kazanarak buraya atanmıştır. Eb’ül- Muhsin Kemal Bey’in Sultanî Müdürlüğüne gelmesiyle ders programlarının genişletilip islah edilmesi sonucu Mehmet Emin Felsefe ve Psikoloji öğretmenliğine tayin edilmiştir. Mehmet Emin eğitim görevleri dışında siyasi görevlerde de bulunmuştur. 1942’de Zonguldak Milletvekili oldu. Hasan Saka’nın ikinci kabinesinde Gümrük ve Tekel Bakanlığına, Şemseddin Günaltay kabinesinde de İçişleri Bakanlığına getirildi. 7 Şubat 1965’te kısa bir hastalıktan sonra vefat etmiştir. Mehmet Emin eserleri ve düşünceleriyle Türk eğitim dünyasında önemli bir yer edinmiştir.” Mücellidoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C 2 (Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969), 863-869.

⁸ Emile Boirac, **Felsefe yahut Hikmet-i Nazariyye: İlm-i Ahval-i Ruh**, çev. Mehmet Emin Erişirgil (İstanbul: Araks Matbaası, 1914).

algılanmasının nasıl olduğuna yönelik *dış âlemin idraki, idrakin analizi, idrakte hata* gibi başlıklar ele alınmaktadır. Dokuzuncu bölümde insanın iç hayatı, diğer bir deyişle duygusal hayatın faaliyetine dair *haz ve elem, tutkular, heyecanlar, ilgi ve taklit* gibi konular yer almaktadır. Onuncu bölüm eserin en uzun bölümüdür. Burada *içgüdü, eğilim (temayül), hayal gücü, alışkanlık* gibi konular detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Eserin son bölümü olan on birinci bölümde ise *irade, seciye, hürriyet* kavramları yer almaktadır.

Eserin bölümlerine dair tanıtıcı mahiyetteki bu tasvirden sonra kitabı yazım ve noktalama kuralları açısından incelemek faydalı olacaktır. Eserde noktalama işaretleri yaygın olarak kullanılmıştır. Nokta, noktalı virgül, iki nokta, üç nokta, virgül, kısa çizgi, ünlem ve soru işaretleri kullanımı bugünün metinlerindeki kullanımına benzer biçimdedir. Bunların yanında bazı psikolojik kavramların Fransızcasını vermek için sık biçimde parantez kullanılmış. Normal parantezle köşeli parantez, metin içerisinde açıklanan bir kelime, sayı veya kavram için kullanılmakla birlikte köşeli parantezin dipnotlar için de kullanıldığı görülmektedir. Eserdeki dipnotlar bugünün ders kitaplarında olduğu gibi sayfanın alt tarafında bulunan bir yarım çizginin altında verilmiştir. Bazı dipnotlar köşeli parantez içinde yıldızla belirtilirken, bazıları içinse rakamlar kullanılmıştır. Eserde konunun anlaşılması amacıyla maddelendirmenin ve numaralandırmanın çok sık kullanıldığı görülmektedir. Eserde sade ve anlaşılır bir anlatım kullanılmıştır. Eser toplam üç yüz on altı sayfadan oluşmaktadır. Eserin sonunda bugünün eserlerindeki içendekiler kısmına karşılık gelen bir fihrist ile eserde yanlış yazılan sözcüklerin doğru yazımını göstermek için doğru-yanlış cetveli yer almaktadır.

Eserin içerik düzeni ve bölümlerin sırasına bakıldığında önce ana başlıklar sonra alt başlıkların yer alması bugünün ders kitaplarındaki ünite düzenine benzemektedir. Kitabın ilk kısmı bilgi ve felsefeyle ilgili genel bilgilerin verildiği kısa bir bölümdür. İlerleyen sayfalarda ise kitabın asıl konusu olan psikoloji ve onun kavramlarının verildiği bölümler gelmektedir. Kitabın sayfa düzeni de bugünün ders kitaplarına büyük ölçüde benzemektedir. Kitabın sol sayfanın alt kısmında parantez içinde on beş sayfada bir tekrarlanan *felsefe* sözcüğü yazılmıştır. Yine sayfaların üst kısmında sayfa numaraları yazılmıştır. Bölümler, ana başlık ve alt başlıklar koyu renk mürekkeple belirgin halde yazılmıştır. Eserle ilgili belirtilmesi gereken önemli bir husus da yazarın eseri kaleme alırken Batılı filozof ve bilim adamlarından

oldukça faydalanması ve onların konuyla ilgili görüşlerine yer vermesidir. Bunlar; Ribot, Leibniz, Maine de Biran, Hamilton, Thomas Reid, Bossuet, Kant, Condillac, Luys, J. Lock, Schopenhauer, Descartes gibi düşünürlerdir.

3.2. İçerik İnceleme

Psikoloji ve Şuur

Psikolojiyle ilgili genel bilgilerin yer verildiği birinci bölümde yazar psikolojiyi ruhun ilmi olarak tanımlar. Ruhtan maksat ise his, duygu, düşünce, bilinç hayatıdır.⁹ İnsanoğlu iki noktadan incelenebilir. Birincisinde insanın duygu, düşünce, tutku, tasarlama gibi farklı görünüşleri, ikincisinde ise insanın aslı ve iç tabiatı ele alınır. Bundan dolayıdır ki psikoloji; deneysel psikoloji ve teorik psikoloji olmak üzere ikiye ayrılır. İlkinde ruhsal olaylar deney yoluyla anlamlandırıldığı için doğa bilimlerine, ikincisinde ruhsal olaylar varsayımlara dayandığından metafiziğe benzemektedir. Psikolojinin incelediği olayların (düşünme, duyum, his vb.) fizyolojinin incelediği olaylardan ayrı olup olmadığı sorgulanır ve psikolojik olayların fizyolojiden ayrı olduğu ortaya konulur. Fizyolojik olaylar duyu organları vasıtasıyla, yardımcı aletlerle (lop, mikroskop, termometre gibi) anlaşılır ve belli bir yerde meydana gelir; fakat psikolojik olaylar bunlarla anlaşılmaz ve belli bir yerde ortaya çıkmaz. Ancak duyu organları, ruhsal olayların dış görünüşlerinin anlaşılmasında yardımcı olabilir. Örneğin; kişi sevinç, keder gibi ruhî olayların dış işaretlerini görebilir; fakat dıştan bu duygunun nedenini anlayamaz. Belki bilimin gelişmesiyle ileride bu konular anlamlandırılabilir hale gelebilir.

Boirac'ın psikolojinin tanımına ve çalışma alanına dair verdiği bu görüşler bugünkü psikolojinin tanımı, konusu ve amacına yönelik görüşlere çok yakındır. Modern psikoloji, zihinsel hayat olaylarının gözlenmesi ve hangi şartlarda nasıl meydana geldiğinin deneysel olarak araştırılmasını konu edinen bilimsel bir bilimdir. Modern psikoloji kitaplarındaki zihinsel hayattan kasıt bireyin duygu, düşünce ve bilinç hayatıdır. Psikolojinin konusu canlı varlıkların duyuş, düşünüş ve davranışları; amacı ise duyuş, düşünüş ve davranışların bağlı bulunduğu genel-geçer kanunları bulmaktır. Psikoloji biliminin ilerlemesiyle farklı zamanlarda farklı psikoloji ekolleri ortaya çıkmış, bu bilimin konusunu aralarında küçük farklılıklarla açıklamışlardır.

⁹age, 9.

Modern psikoloji teorikten ziyade deneysel verilere dayanmaktadır. Deneysel psikoloji eğitim, iş hayatı, endüstri, sosyal hayat gibi farklı alanlarda uygulanmakta ve olumlu neticeler alınmaktadır. Dolayısıyla deneysel psikoloji bugünün vazgeçilmez bir alanı olmuştur.

Psikolojinin tanımı ve konusu, psikolojinin fizyolojiden farkına dair bu genel bilgiden sonra *şuur* kavramı ele alınır. Şuur (bilinç); insanın bizzat kendisi, kendi hal ve hareketi hakkında doğrudan doğruya farkında olması ve bilmesidir. Şuur üç özelliğiyle özetlenir: 1) Bütün hareket ve ruhî olayların ortak resmi, 2) Şahsî ve süreksiz, 3) Doğrudan doğruya bilmenin tek şekli. Bundan sonra şuurun biçimlerine yer verilir. Şuur ya zoraki ya tepkisiz yahut tepkilidir. Kişinin acı duyabilmesi için acı denilen ruhî olayın ortaya çıkışının ardından bu konuda bir bilme olması lazımdır. Yine düşünülen olay veya olgu hakkında bilme olmadıkça düşünce olmaz. İşte ruhun hal ve hareketleri hakkındaki bu durum doğrudan doğruya bir şuardur. Buradaki şuur ruhî olayla beraber hemen meydana gelir. Diğer bir deyişle burada kişinin hiçbir etkisi yoktur. Buradaki örnek zoraki veya asıl şuardur. Tepkili şuur ise daima olaydan sonradır ve kişi kendi yaptığını analiz etmeye çalışır. Çünkü onun konusu önceden olmuş ruhî olaydır. Tepkili şuurda dikkat, hafıza ve öğrenme vardır. Daha sonra burada ruhsal olayların şuursuz olduğunu öne sürenlere cevaben şuur halleriyle ilgili uzunca bir açıklama yapılır. Ruhsal olayların tamamında bazen tam, bazense hafif olmak üzere şuur mevcuttur sonucu çıkarılır.

Ruhsal Olayların Sınıflandırılması

Bu bölümde yer alan diğer bir konu ise *ruhsal olayların sınıflandırılması*dir.¹⁰ İnsanın ilk faaliyetini gösteren olaylar pek basittir. Bunlar içgüdü ürünü olan ve basit duyumlara karışmış, zihnin etkisinden uzak, neredeyse şuursuz olaylardır. Bu yönüyle insan, o zaman hal ve hareketleri bakımından hayvandan ayrılmamıştır. İçgüdü ürünü olan bu ilk faaliyetten sonra insanın zihni faaliyete başlar. Daha sonra hafızanın faaliyete geçmesiyle insanoğlu birtakım düzenli fikirler üretmiş ve bunları çözümleyip ve birleştirmiştir. Sonra yavaş yavaş dış dünyadan ayrılarak hayal kurmaya başlamıştır. Diğer taraftan akıl yürütme ve soyutlama vasıtasıyla düzenli fikirler edinerek bilime muvafık olmuştur. İnsan hareketi üçe ayrılır: bedensel, zihinsel ve manevi hareket. Buradaki sınıflama bugün de davranış adı altında aynı

¹⁰ age, 29.

şekilde yapılmaktadır. Davranışlar; *bilişsel, duyuşsal ve bedensel* davranış olmak üzere üç biçimde sınıflandırılmaktadır. Bedensel hareket, içgüdü ve alışkanlıktan meydana gelir. Bu harekette psikolojik hayat ile bedensel hayat pek yakın olduğundan insan ve hayvanda ortaktır. Zihinsel hareket ise kaynağını birinci çeşit hareketten alır ve derece derece ondan uzaklaşır. İdrak, hafıza, hayal, tahayyül, akıl yürütme vb. bu gruptandır. Manevi hareketin kökü bedensel harekette bulunur; fakat meydana çıkması için zihnî hareket lazımdır. Gönül, heyecanlar, iyilikseverlik ve tutku bu gruba girer.¹¹ Daha sonra psikolojik (ruhî) olayların tasnifi hakkında farklı tasniflerin yapıldığı; fakat çoğu yazarın psikolojik olayları üç kısma ayırdığı, bunların ise 1) Duygular, 2) Zihin, 3) İrade ve Düşünme olduğu belirtilir.

Zihinsel Hayat

Eserin ikinci bölümünde ilk olarak *zihinsel hayatın*¹² ne olduğu açıklanır. Genel olarak zihin; anlamak, tanımak, bilmek veya düşünmek kuvvetidir. Anlamak, bilmek ve tanımak aynı şeyler değildir. Bir olayı anlamak için öncelikle o olayı bilmek ve tanımak gerekir. Dolayısıyla tanımak anlamamanın ön koşuludur. İnsan anlama sayesinde hayvanlardan ayrılmaktadır. Duygularla ortak olan zihin yavaş yavaş ondan ayrılmaya başlar, sonunda tek başına kalır. İşte bu, zihnin geçirdiği ilerlemedir. Zihnin her ileri safhası bilme ve bilgilerin değişim şekline yöneliktir. Burada zihinsel bilgilerin üç aşamada meydana geldiği belirtilir. İlk olarak bilmenin (bilginin) ham maddesi dışarıdan edinilmiştir. Duyu organları ve şuur vasıtasıyla insan öncelikle eşya ve kendisi hakkında tamamıyla maddi ve soyut fikirler elde eder. İkinci olarak insan bu kazanılmış bilgiyi muhafaza eder ve gerekirse hatırlar. Burada hatırlanan fikir ve bilgi duyu organları vasıtasıyla edinilmiş bilgi gibidir. Üçüncü aşamada bilgiler değişime uğrar, zihin tarafından başka şekle sokulur. Özetle zihinsel bilgiler 1) kazanılmış fiiller (his ve şuur ile), 2) fiillerin saklanması (hafıza ve hatırlanma), 3) fiillerin işlenmesi (soyutlama, genelleme, muhakeme, delil ile gösterme) olmak üzere üç aşamadan meydana gelmektedir. Zihnin iki unsuru vardır: akıl ve tecrübe. Bütün bilgiler birbirinden ayrılmayan iki unsurdan oluşmuştur. Bunlardan birincisi bilgilerin maddesi, ikincisi şeklidir. Bilgilerin maddesi, görülen eşyadan gelir. Bu bilgi maddesi his ve şuur halinde belirir, sonra resimli suretler

¹¹ age, 31-32.

¹² age, 34

halini alır. Bilginin şekli düşüncenin ürünüdür. Eşya ve bilginin karşılaştırmasıyla meydana gelen bu şekilde duyum, fikir ve hükme bağlanır, diğer bir tabirle duyum fikir ve hüküm adını alır.¹³

Bilgilerin Doğuşu

Bu bölümde üzerinde durulan diğer bir başlık *bilgilerin doğuşu* adlı konudur. Bilgileri (fikir) meydana getiren etkenin duyular olduğu belirtilir. Duyum ise dış dünyanın veya duyu organlarında meydana gelen değişimlerin etkisiyle şuurda oluşan haldir. Örneğin; vücuda bir iğne batırıldığında iğnenin etkisi sonucu şuurda bir değişiklik meydana gelir, bir acı oluşur ki bu duyumdur.¹⁴ Duyumları meydana getiren olay incelendiğinde birbirini takip eden üç farklı aşamadan oluştuğu görülür. Birincisi eşyanın organizma üzerinde bıraktığı etkidir ki buna izlenim veya duyu denilir. İkincisi duyu organları, sinir ve beyinde meydana gelen izlenim şuurda bir değişiklik ortaya çıkarır ve değişiklik hissedilir. İşte bu da duyumdur. Bazıları izlenim ile duyumların aynı olduğunu kabul etseler de bunun doğru olmadığı belirtilir. Üçüncü olarak duyum belli bir süre devam eder ve bu duyum zihinsel faaliyete karışır algı meydana gelir. Böylece eşya tanınmış olunur. Daha sonra duyumlar dış ve iç duyumlar olmak üzere ikiye ayrılır. Dış duyumlar beş duyu organı vasıtasıyla oluşur. İç duyuma yaşamsal duyum da denilir. Buna örnek olarak kas duyumu verilebilir.

Duyu, duyum ve algıya dair bu görüşler bugün anlatılan algılama sürecine, dolayısıyla öğrenmenin meydana geliş aşamasına benzemektedir. Organizmanın duyu organları dış bir uyaran tarafından uyarılmakta, bu uyaran sinirler vasıtasıyla beyne götürülmekte ve beyin tarafından bu uyaran anlamlandırılıp yorumlanmaktadır. Böylece uyaran tanınmakta ve öğrenme gerçekleşmektedir. Bu öğrenme süreci bilişsel yaklaşımclar tarafından U-O-T, davranışçılar tarafından ise U-T şeklinde açıklanmaktadır. Boirac'ın buradaki duyu-duyum-algı süreci bilişsel yaklaşımcların öğrenme sürecini açıklarken ileri sürdükleri görüşlere yakın niteliktedir.

¹³ age, 37.

¹⁴ age,38-39.

Suver-i Mürteseme (İmge)

Bu bölümde ele alınan diğer bir başlık *suver-i mürteseme*¹⁵ adı altında verilen *imgedir*. İmge, duyuların hatırlanması olarak tanımlanır. Gerçekte her duyum kendinden sonra az veya çok şiddetli görüntüler bırakır. Örneğin; bir manzara görüldükten sonra o manzara görülmese bile hatırlanır. Bu hatırlanan şeye imge denir. Bazı kimselerde imge pek kuvvetli olur. Örneğin; ressamda şekil ve renk, müzisyende ses imgesi çok kuvvetlidir. Rüyanın imgelerin devam etmesinden ibaret olduğu belirtilir. Uykuda adeta duyulara bağlanmış olan imgeler uyanıklık halinde ise ya duyulara karışır ya da kısmen onların yerine geçer ve şuurda ortaya çıkar.

Hafıza (Bellek)

Eserin üçüncü bölümünde genel olarak *hafıza*, *hatırlama* ve *çağrışım* kavramları üzerinde durulur. Dışarıdan edinilen fikir ve tasarımları saklamak ve hatırlamaktır hafıza.¹⁶ Bütün bilgilerin maddesi fikir (his) ise bilginin esas şartı da hafızadır. Zihin herhangi bir duyumu algıya dönüştürmek için önceden hafızada saklanmış olan tasarı ve fikirlerin gerekli olanını yine hafızanın uyarısıyla alır ve bunların neticesini birleştirir. Böylece yeniden bilgi ve fikirler meydana gelir. Bu birbiriyle kaynaşmış fikir ve bilgiler gerektiğinde yeniden kullanılmak ve yeniden birbiriyle birleştirilmek üzere hafızada saklanır. Bunların yanında hafızanın diğer bir önemli özelliği geçmişin tanınmasında asıl şart olmasıdır. Hafızanın biri fikirlerin saklanması ve hatırlanması; ikincisi bunların fark edilmesi, tanınması ve zamanının belirlenmesini sağlayan iki önemli görevi vardır. Hafızanın saklama ve hatırlama görevi, birbirinden ayrılmayan iki önemli özelliktir. Bir fikrin veya tasarlamının hafızada saklandığı ancak hatırlanmasıyla anlaşılır. Hafızaya gelen şeylerin birbirine zıt olması saklamayı kolay ya da güçlü kılar. Saklanılan şey güçlükle saklanılırsa hafızada hatırlanması uzun süre devam eder. Çünkü güçlükle öğrenilen şeyler geç unutulur.¹⁷

Fikir ve tasarımların nasıl saklandığı, şuurda tekrar nasıl ortaya çıktığı konusu ele alınır ve fikirlerin saklanmasının psikolojik bir olay olmadığı belirtilir. Çünkü saklanılan fikir ve tasarımlar şuurla karışmamıştır. Şuur, yalnızca fikir ve

¹⁵ Resimlenmiş şekiller, suretler. Develioğlu, *age*.

¹⁶ Boirac, *age*, 44.

¹⁷ *age*, 45.

tasarımların tekrar meydana gelişiyle ilgilidir. Bazıları fikirlerin saklanması psikolojik olaydan saymakta, bazıları ise organizmanın bir emri olduğu yönünde fikir beyan etmektedir. Her ne olursa olsun şurası şüphesizdir ki hafıza cisme bağlıdır. Ve kuvvetli bir olasılıktır ki beynin kabuk maddesi bu eylemin organıdır. Bunu, o organda meydana gelen hastalığın hafızaya etkisi de ispat ediyor. Dolayısıyla bunların bu görüşlerinin geçerli olmadığı belirtilir.¹⁸

Saklama İlkeleri

Burada üzerinde durulan diğer bir konu ise *saklama ilkeleridir*. Fikirlerin, tasarımların saklanmasında ruhun tamamıyla etkisiz olmadığı belirtilir. Öncelikle fikrin bilinçteki ilk hali ne derece şiddetli, diğer fikirlerden ne kadar ayrı olursa saklanması o kadar kolay olur. Duyumları şiddetli kılan her sebep fikirlerin saklanmasını kolaylaştırır ve hafızada kalmasını daimi kılar. Heyecan ve dikkat hafızanın görevini kolaylaştıran sebeplerdir. Kişiyi ilgilendiren şeylerin kolay hatırlandığı belirtilir. İkinci olarak aynı duyum, aynı zihnî fiil tekrar edilecek olursa bunların ait olduğu fikir ve tasarımların saklanma gücü o kadar fazla olur. Bu tekrar ister bilinçli olsun ister bilinçsiz olsun fark etmez, sonuç aynıdır. Etraftaki varlıklar sürekli olarak duyu organların duyum sahasında olurlarsa dikkat edilmediği halde birçok varlık bilinir ve hemen hatırlanır. Bir fikir uzun süre hatırlanmazsa yavaş yavaş unutulur. Üçüncü olarak bir fikir başka fikirlerle birleşirse (ilişkili olursa) saklanması ve hatırlanması da pek fazla olur. Hafıza birbiriyle ilgili olan fikirleri çabuk saklar ve hatırlar. En çok hatırlanan fikirler aralarında bir bağ ve ilgi olan fikirlerdir. Hafızayı genişletme bilimsel tekniği olan *mnemotechnie* de bu ilkelere göre yapılır. Kısacası saklamanın ilkeleri, kuvvetli duyum, tekrar ve birbiriyle ilişkili olmadır.¹⁹ Saklama ilkeleri adı altında verilen bu görüşler bugün bilgiyi işleme kuramının ileri sürdüğü görüşlerle benzerdir. Bilgiyi işleme kuramı bilişsel süreçler sırasında dikkat, tekrar, gruplama, örgütleme, ekleme, benzetim, ilişki kurma gibi bellek güçlendirme yöntemlerini kullanır. Böylece bilgiyi birbirine karışmadan saklamak ve belleği güçlendirmek mümkün olmaktadır.²⁰

¹⁸ age, 46-47.

¹⁹ age, 50-51.

²⁰ Senemoğlu, age, 310-320.

Hafıza Türleri

Bu bölümde ele alınan bir diğer konu *hafızanın farklı türleridir*. Bazıları özel hafıza türlerinin varlığına dikkat etmişlerdir. Örneğin; bazıları rengi, bazıları sesi, bazıları kelimeleri, bazılarınsa tarihi saklamada üstün oldukları görülmüştür. Burada kısmen kişinin ilgisi, kısmen de hafızanın özelliğinin etkili olduğu belirtilir. Sonuç itibarıyla iki farklı hafıza türü vardır: biri duygusal hafıza, diğeri zihinsel hafızadır. Yine ele alınan bir diğer konu *fikirlerin hatırlanması* meselesidir. Farklı fikirlerin bilince gelmesi üç farklı şekilde olur. İlk bazı hallerde fikirler kendiliğinden hatırlanır. Örneğin; bir müzik sesi işitilir ve ses kesildiği halde hafızada sesin devam ettiği hissedilir. Bu durum: “Her fikir, kuvveti oranında tekrar hatıra gelmeye meyillidir.” şeklinde ifade edilir. İkinci olarak bir fikir, kendisiyle ilgili olan ve henüz oluşan bir duyum ya da hafızada bulunan başka fikirleri hatırlatır. Örneğin; bilinen bir mısranın ilk kelimeleri diğer kelimeleri, görülen yüz ona benzeyen başka yüzleri hatırlatır. Üçüncü olarak bir şey hatırlanmak istenildiğinden dolayı hatırlanır.²¹ İki fikir arasında bitişme ve ilişki ne derece kuvvetli olursa hatırlama o kadar kolay ve güçlü olur. Özetle fikirler ya kendiliğinden yahut çağrışım yoluyla hatırlanır.

Fikirlerin Çağrışımı

Bu bölümde özellikle üzerinde durulan diğer bir konu ise *fikirlerin çağrışımıdır*. Çağrışım, fikirlerin birbirini etkilemesi, bir diğerini meydana getirmesi özelliğidir. Örneğin; tanınan bir kişiye ait eşya görüldüğünde hemen o kişinin yüzü, hareketi, elbisesi hatırlanır. Çağrışım hafızanın edilgin bir halidir. Burada İngiliz düşünürlerin öne sürdüğü üç çağrışım ilkesi verilir:

1) *Yakınlık Kanunu*: İki fikrin birlikte veya birbiri ardınca düşünülmesidir. Örneğin; bir mısranın ilk kelimesi diğerlerini zihne getirir.

2) *Bezerlik Kanunu*: Bir veya birkaç fikir birbirine yakın olmakla beraber benzer olursa birbirini zihne getirir. Örneğin; bir resim ona benzer bir resmi zihne getirir.

3) *Zıtlık Kanunu*: Zıt fikirler birbirini zihne getirir. Örneğin; yaz kışı, beşik mezarı hatırlatır. Fakat bu üç ilke bir ilkede birleştirilebilir. Zıt kanunu benzerlik

²¹ Boirac, age, 54-55.

kanunun özel bir hali, benzerlik kanunu da yakınlık kanunun özel bir hali olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla fikirlerin çağrışımı bir kanun altında vuku bulur ki oda yakınlık kanunudur.²² Bundan başka yakınlık belirtisi ne kadar çok olursa çağrışım da o derece kuvvetli ve devamlı olur. Dikkat, heyecan, fikrin asıl şiddeti ve iki fikrin yakınlığı ne kadar kuvvetli olursa çağrışım da o kadar kuvvetli ve sıkı olur. Bir veya birkaç fikir başka fikirlerle birleşirse kuvvetli olan fikir kendi özelliğini diğerlerine yaymaya eğilimlidir. Çağrışımın bu farklı ilkeleri birçok psikolojik olayı açıklayabilir. Çağrışımın asıl mahiyeti hafızanın bir genel kanunudur.

Çağrışımın dair verilen bu görüşler bugünkü psikoloji eserlerinde olduğu gibidir. Çağrışım, geçmişte yaşanan deneyim ve olayların gerektiğinde ve anımsandığında bunlarla bağlantısı olan başka deneyim ve olayların zihinde yeniden canlanması olayına denir. Örneğin; Süleymaniye Camisi Kanuni'yi, orak ve saban çiftçiyi çağrıştırır. Çağrışım bazen kendiliğinden olur, bazense düşünülerek yapılır. Çağrışımın üç yasası vardır: *mekânda ve zamanda yakınlık, benzerlik, karşıtlık*. Örneğin; bir şiirin ilk mısrası sonraki mısraları zihne çağrıştırır. Siyah saçlar, geceyi çağrıştırır. Gece gündüzü; sıcak soğuğu; sağ solu çağrıştırır.²³ Verilen ilk örnek yakınlık, ikinci örnek benzerlik, üçüncü örnek ise karşıtlık yasasına yönelik örneklerdir.

Bilgi Üretimi

Eserin dördüncü bölümünde *bilgi üretimi (i'mal-i marifet)* ele alınmaktadır. Bilgi üretimi; az çok birbiriyle karışmış farklı duyuları, niteliklerini ve aralarındaki farklılığı açıkça gösterebilecek fikirlerle değiştirmek gayesini taşır. Bu, zihnin bir faaliyetidir ve bilim bu yolla meydana gelir.²⁴ Bilgi üretiminde üç aşama vardır. İlk olarak insan, duyular aracılığıyla edinilen ve hafıza vasıtasıyla saklanmış tasarımlardan nitelik ve sınıflamaya dair soyut ve genel fikirler çıkarır. Bununla eşyanın aslını ve önemini düşünür. Bu da soyutlama ve genelleme denilen fiillerdir. İkinci olarak soyut ve genel fikirler meydana geldiği zaman bunlar kendi aralarında karşılaştırılır ve böylece eşya arasındaki ilişki keşfedilir. İşte bununla hüküm denilen zihinsel faaliyet ortaya çıkar. Son olarak insan bu hükümleri de karşılaştırarak daha uzak ilişkiyi bulur ve hükümlerden deliller (kanunlar) çıkarır. Buradan soyutlama,

²² age, 62-65.

²³ Tos, age, 51.

²⁴ Boirac, age, 69.

genelleme, hüküm, akıl yürütme zihnin önemli dört büyük faaliyeti olduğu sonucu çıkmaktadır.

Dikkat-Soyutlama-Genelleme-Hüküm-Akıl Yürütme

Bu bölümde ele alınan diğer bir konular *dikkat, soyutlama, genelleme, hüküm* ve *akıl yürütme* (istidlal) kavramlarıdır. Zihnin yalnız bir şey üzerine odaklanmasına dikkat denilmektedir. Dikkat zihinsel faaliyetin en basit; fakat en genel göstergesidir. Dikkat bütün bilgi ve bilmenin şartıdır; ama bilgi ve bilme değildir. Dış eşyaya yönelen dikkat daha sonra ruha yönelerek oraya yoğunlaşır. Dikkatin ruha yönelmesine derin düşünme denilmektedir. Derin düşünme insan zekâsının özel niteliğidir, hayvanlarda yoktur. Dikkat her ne şekilde olursa olsun iki sonucu doğurur: ayırma ve büyütme. Yani bir taraftan birçok eşya arasında birini seçer, diğer taraftan o aldığı şeyi aydınlatır. Bir nevi bıçak ve mikroskop görevi görüyor. Dikkat bazen kendiliğinden bazense düşünülerek olur.

Bugünkü psikoloji eserlerinde de dikkat benzer şekilde alınmaktadır. Dikkat; ruhsal varlığın içten veya dıştan gelen uyarılardan birine karşı toptan yönelmesi, en uyanık duruma geçmesidir. Bilincin en parlak noktası da denilebilir. Dikkatte düşünce, algılama ve kavrama gibi zihinsel yetiler başka uyarıları dışlayarak yalnızca belli uyarılar üzerinde yoğunlaşır. Duyu organları sürekli çalıştığı için organizma çok sayıda uyarıcıya maruz kalır. Algı sistemine belli bir anda sınırlı sayıda uyarıcı girer. Burada dikkat önemli bir mekanizmadır. Dikkatte uyarıcının büyüklüğü, tekrar, değişiklik, hareket, kişinin ilgileri gibi iç ve dış etkenler etkilidir. Dikkatin en önemli nedeni kişinin ilgisidir. Dikkat, seçici (iradeli) ve seçimsiz (iradesiz) olmak üzere iki türdür. Seçici dikkatte kişi isteyerek bilincini bir konu üzerinde yoğunlaştırır. Seçimsiz dikkatte ise dikkati doğuran şey organizma dışındaki bir unsurdur.²⁵

Soyutlama, herhangi bir şeyin niteliklerini diğerlerinden hatta bizzat o şeyden ayırmaktır. Soyutlama dikkatin özel bir şeklidir. Örneğin; kâğıdın beyazlığını genişliğinden ayırmak soyutlamadır. Soyutlama açık ve net bir bilgi için şarttır. Karışık eşya ve olaylar hakkında basit ve tam bir fikir elde etmeye hizmet etmektedir. Birbirinin zıttı olan eşyalar, soyutlama sayesinde bulunulacak ortak özelliklere göre sınıflandırılır ve bir grupta toplanılır. Bazen soyutlama yanlış

²⁵ Tos, *age*, 63; Baymur, *age*, 120; Çırak, *age*, 247

kullanılır. Konuşmaya aldanılarak kelimeler eşya yerine, duygular madde yerine kullanılıp yanlışlıklara düşülebilir.

Genelleme, soyutlanmış eşyanın niteliklerini birbiriyle karşılaştırarak her birinde ortak olan özellikleri ayırıp bu özellikleri bir sınıfta olan bütün eşyaya genellemektir. Örneğin; kartal ve serçeye bakıp bunlardaki ortak özellik (uçmak) ile bunları kuşlar diye bir sınıfa koymak.²⁶ Genellemede biri karşılaştırma diğeri asıl genelleme olmak üzere birbirini takip eden iki fiil mevcuttur. Genellemenin üç önemli faydası vardır. Öncelikle düşünceyi basit ve açık kılar. İkinci olarak düşünceye sınırsız bir genişlik verir. Son olarak düşünceyi bir düzene sokar. Genelleme olmadan bilmenin, bilimin ve lisanın mükemmel olmasının mümkün olmayacağı belirtilir.

Hüküm, eşya arasındaki ilişkinin kavranması ve doğrulanmasıdır. Genelleme, soyutlama, hatırlama ve kavramada kısacası zihnin her faaliyetinde hüküm vardır. Hüküm ya kendiliğinden ya da fikre dayalı olur. Kendiliğinden olan hüküm eşyada doğrudan doğruya var olan ilişkiyi doğrulamaktır. Örneğin; düşünüyorum, varım, soğuktur, güneş yakıcıdır hükümleri gibi. Fikre dayalı hüküm ise fikirleri kullanarak aralarındaki ilişkiyi doğrular. Örneğin; bir üçgenin üç köşesi vardır, iki kere iki dört eder gibi. Fikre dayalı hüküm, insanda fikirlerin önceden mevcut olmasını ve bu fikirler arasında karşılaştırma yapılmasını gerekli kılar. Kendiliğinden hükümde ise karşılaştırma yoktur. Bütün hükümlerde bir madde ve bir şekil vardır. Hükümün maddesi muhakeme edilen eşyadır, hükümün şekli ise yüklem ile özne arasındaki ilişkidir. Bazıları hükmü, çağrışım ve duyumla bir tutmakta ise de hüküm bu iki kavramdan ayrı bir şeydir, denilmektedir.

Akıl yürütme, bilinen şeyden bilinmeyen şeyi çıkarmaktır. Akıl yürütme en az iki hükümden oluşur. Birincisi bilinen şey, ikincisi ise bilinen şeyden çıkarılan sonuçtur. Bu zihinsel faaliyetin zihinde üç önemli vazifesi vardır. İlk olarak henüz bilinmeyen gerçeği bulmaya yardım eder. Örneğin; eşyanın dikkat edilen herhangi bir özelliğinden diğer özellikleri çıkarılır. İkinci olarak henüz gerçek olmayan hakikati ispat etmeye yardım eder. Mühendislikteki meseleler bu sayede ispat edilir. Son olarak henüz belirsiz ve kapalı bir halde bilinen gerçeği açıklamaya ve anlamaya yardımcı olur. Akıl yürütme tümevarım ve tündengelim olmak üzere iki kısımdır. Tümevarım, özel olayları aracılığıyla genel kurallar çıkarmaktır. Örneğin; demir ve

²⁶ Boirac, age, 74.

bakır ısındığı vakit hacmi genişliyor. O halde ısı cisimlerin hacmini genişletiyor sonucu elde edilir. Tümevarım bir nevi genellemedir. Fakat genellemeyle genel fikirler elde edildiği halde tümevarım yoluyla kanunlar çıkarılır. Bu akıl yürütme türü ya kendiliğinden ya da bir fikre dayalı olur. Tümdengelim ise genel kanunlardan özel kanunlar çıkarmaktır. Örneğin; bütün cisimler ısındığı vakit hacmi genişler, lamba yandığı zaman şişe ısınır, o halde şişenin hacmi de genişler.²⁷ Akıl yürütme, hüküm, genelleme ve soyutlamaya dair bu görüşler klasik mantıkta bahsi geçen konularla benzer şekildedir.

Muhayyile (Hayal Gücü)

Eserin beşinci bölümünde insanın yeni fikirler üretme yetisi olan *hayal gücü* (muhayyile) ele alınmaktadır. Hayal gücü, birbirinden ayrı iki manayı barındırır. İlk manası hissedilen şeyin görüntüsünü tekrar meydana getirmektir. Bu özelliğiyle tasarlama anlamında kullanılır. Örneğin; bir kişi bir köylüyü görüp gözünü kapadığı vakit o köylü, gören kişinin zihninde bütün tavırlarıyla canlanır. Bu tür hayal gücü, hafızanın beliren bir şeklinden başka bir şey değildir. Hayal gücünün diğer manası ise hayal üretmektir. Bu da önceden edinilen fikir ve imgelerin az çok esasından uzaklaşıp birleşerek yeni fikir ve imgeler meydana getirmektir. Örneğin; Mozart ve Bethowen'nin henüz hiç işitilmeyen bir musiki ortaya koymaları bu türden bir hayal gücüdür. Bu hayal gücü artık hafızadan değildir. Sadece ilk maddesini hafızadan, hafızanın sakladığı fikir ve suretlerden alır.²⁸

Hayal gücü incelendiğinde görülür ki bunun maddesi hafızada birikmiş fikir ve imgelerdir. Hayal gücünün genişliği imgelerin çeşitlilik ve niteliğine bağlıdır. İmgeler ne derece açık, şiddetli ve çok olursa şekil değiştirmeleri o kadar kolay olur. Tecrübe, iklim değişimleri, seyahatler, toplumsal hareketler, imgenin cinsi hayal gücünün genişlemesini sağlayan etkenlerdendir. Geniş biçimde elde edilen imgeler hayal gücüyle yeni bir şekil alır. İmge ve fikirler; ilave ve düzenlemelere maruz kalır, büyültür veya küçültülür. İşte hayal gücü sayesinde hafızadan alınan maddenin yeni bir şekil kazanması doğrudan doğruya insanın bir faaliyetidir. Hayal sırasında kişinin zihni daima hareket halindedir. Hayal gücü şiddetli olanların idraki geniş ve cesareti fazla olur. Bundan dolayıdır ki hayal gücü geniş olmayanlar genellikle tembel

²⁷ Boirac, *age*, 95-96.

²⁸ *age*, 104-105.

kişilerdir. İnsanda sonsuz olaylardan meydana gelen ve imgelerden oluşan hazineler vardır. Fakat bu hazineler durduğu yerde hiçbir şey üretmez. Örneğin; birçok kitap ve ansiklopedi okumuş bir adam bu kitaplardan öğrendiği bilgileri başka şekle sokmazsa bu bilgiler hiçbir şeye yaramaz ve yeni bir şeyler üretmez.²⁹

Zihinsel bir faaliyet olan hayal gücü insan hayatında, bilimde, edebiyatta, eğitimde önemli bir yer tutar. Tarih boyunca meydana getirilen destan, hikâye, roman gibi edebi ürünler hep hayal gücünün eseridir. Genel olarak denilebilir ki hayal gücü zorunlu bir ruh halidir ve günlük hayatta lazım olan en sıradan eşyadan en genel eşyaya kadar hepsinde hayal gücünün eseri vardır. Hayal gücü sayesinde tarihte birçok sanatkar, müzisyen, heykeltıraş, matematikçi vb. mükemmel eserler vermişlerdir.

Dil ve İşaretler

Eserin altıncı bölümünde *dil, işaretler, dil türleri ve dilin kökeni* gibi konular ele alınmaktadır. İnsanın ilk faaliyetinin önemli bir unsuru da dildir. Dil, hayal gücü ve anlama yetisi şeklinde ortaya çıkan iki halin hem eseri hem de vasıtasıdır. Dilin unsurları işaretlerdir. Genellikle duyu organlarını etkilemesi dolayısıyla bilinen herhangi bir olay ve eşyanın varlığını bildiren her duyusal olaya işaret denir. Örneğin; duman ateşin işareti, kızarma utanmanın işaretidir. İnsan zekâsı, aralarındaki zorunlu ilişkiden dolayı birleşmiş olan farklı olayları bir diğerinin işareti haline getirebilir. İşaretlerin bir olayı veya bir eşyayı göstermesi çağrışımın ve akıl yürütmenin özel bir halidir.³⁰

İşaretler, doğal ve yapay olmak üzere ikiye ayrılır. Doğal işaretler, duyusal ve psikolojik halde doğrudan doğruya bu hale bağlı olmak üzere ortaya çıkan işarettir. Bu işaretler, işaret ettiği psikolojik hale doğal olarak bağlıdır. Bu işaretleri bütün insanlar kullanır. Doğal işaretler pek manalı; fakat pek fazla karışık, duyuların anlamlandırılmasında pek başarılıdır. Fikirlerin değişimine müsait olmayan genel bir dil oluşturur. Yapay işaretler ise psikolojik olaylara doğrudan doğruya bağlı işaretler olmayıp zihinsel faaliyet sonucu tekrarlanmış işaretlerdir. Dolayısıyla bu işaretler arasındaki ilişki doğal değil, zihinseldir. Yapay işaretler vasıtasıyla birçok farklı dil meydana çıkmıştır.

²⁹ age, 112-114.

³⁰ age, 120.

Burada ele alınan diğer önemli bir konu dilin farklı türleri ile dilin kökenidir. Üç farklı dil türü belirtilmektedir. Bunlar; her kelimesi tek heceden oluşan tek heceli diller, bitişik veya çok tamlamalı diller ve çekimli dillerdir. İnsanlık tarihiyle ilgili ne kadar eskiye gidilirse gidilsin dilin kökenine dair tarihi araştırmalar yetersiz kalır. Dolayısıyla ilk dile ilişkin bilgiler teorilere ve akıl yürütmeye dolayıcıdır. Burada dört farklı varsayım ele alınmaktadır. Dile ilişkin ilk teori, ilk dilin birkaç zeki insan tarafından icat edildiğine dayalı Democrite'in teorisidir. İkinci teori ilk dilin Allah tarafından insanlara bahşedildiğine yönelik M. De Bonald'ın teorisidir. Üçüncü teori dilin doğuşunu içgüdüye bağlayan Renan ve Max Müller teorisidir. Dördüncü teori ise doğadaki eşyaların çıkardığı seslerin taklit edilmesi sonucu ilk dil ortaya çıktığını savunur. Bu dört teorinin de dile ilişkin görüşleri eksik olduğu ifade edilir.³¹

Bu bölümde üzerinde durulan bir diğer konu dilin düşünce, düşüncenin dil üzerindeki etkisidir. Düşünce olmadan kelimeler boş seslerden ibarettir. Kelimelere anlam veren, düşüncelerdir, diğer bir deyişle fikirlere. Düşünce; dili düzenleyip genişletir veya küçültür, yeni fikirleri açıklamak için yeniden kelime türetir. Dil hayatı, düşünce hayatının yansımalarından başka bir şey değildir. Düşünce bozulduğu zaman kelimeler arasındaki ilişki de bozulur. Dili düzenleyen kanunlar düşüncenin kanunlarından başka bir şey değildir. Buraya kadar anlatılanlar, düşüncenin dil üzerindeki etkisiydi. Dilin düşünce üzerindeki etkisi iki şekilde olur. Bir kere dil düşünceleri anlatma ve genelleme görevi görür, ikinci olarak onlara özel bir şekil verir. Dilin düşünceye özel bir şekil vermesi üç aşamada olur. Öncelikle bir iç monolog olan düşünceyi önce tespit eder, sonra aydınlatır, en sonunda da basit kılar. Dil sayesinde evvelki insanların düşünceleri öğrenilirken bu yolla kişi kendi düşüncelerine de bir şekil verir. Çünkü bir dili öğrenmekle farkına varılmadan o dili konuşanların fikirleri de öğrenilir. Bundan dolayıcıdır ki farkına varılmadan onların yöntem ve fikirleri temsil edilir. Önceki insanların düşüncelerini öğrenmeye yardımcı olan dil bu yönüyle adeta insanın hafızasıdır. Şuraya daima dikkat edilmelidir ki insan söylediği için düşünmez; fakat düşündüğü için söylemek zorundadır. Dolayısıyla düşünce dilden öncedir.³²

³¹ Dilin kökenine yönelik fazla bilgi için bk. **age**, 127-130.

³² **age**, 131-131.

Akıl ve Aklın Esasları

Eserin yedinci bölümünde *akıl, aklın esasları ve kanunları* üzerinde durulmaktadır. Bu bölümdeki kavramlar, yazar tarafından felsefe ve mantık ilmî çerçevesinde ele alındığından detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Gerçekte zihin, bütün faaliyetinde birtakım kanunlara tabi olur. Bunlar bir bilgi olmayıp bilgilere müdahale eden esaslardır. Bu kanunlar, zihin düşündüğü dakikadan itibaren düşünmenin zorunlu bir şartı olarak ortaya çıkar. Aklın iki önemli kanunu vardır. Bunlar, *aynılık (aynı olma)* ve *nedensellik* kanunlarıdır. Aklın esasları sonucudur ki bir şey hem var hem de yok olamaz, her şeyin mutlaka bir sebebi vardır denilmektedir.³³ Bu esasların-kanunların üç özelliği verilir. Öncelikle bu kanunlar kapsayıcıdır, ikinci olarak bu kanunlar zorunludur. Üçüncü olarak aklın kanunları bütün zihni faaliyetlerden eski ve bellidir. Aklın aynılık ve nedensellik esasları olmazsa düşünme de olmaz. Aynılık kanunu bir şey ya vardır ya da yoktur şeklinde, nedensellik kanunu ise her şeyin mutlaka bir sebebi vardır şeklinde özetlenir.

Aklın esasları, hakikat ve hükümlerden oluşur. Bundan dolayı özne ve yüklemi içine alır, diğer bir deyişle iki fikri kapsar. Örneğin; aynılık esası, bir taraftan bir şeyin varlığını, diğer taraftan aynılık fikrini içine alır. Aynılık, madde, sebep olma fikirlerine ilk kavramlar denilmektedir. Bu ilk kavramlar hükümlere gizli olarak karışır. Örneğin; güneş yeri ısıtır denildiğinde yerin ısınmasının nedeni güneştir, demek anlamı çıkar.³⁴ Bu ilk kavramlar herhangi bir tecrübenin değil, zihnin kendi ürünüdür. İlk kavramların nasıl meydana geldiği sorusuna, zihnin kendi üzerinde oluşan etkileri birleştirmek ihtiyacından meydana geldiği yanıtı verilmektedir. Dolayısıyla ilk kavramların kökeni, zihnin eşya ve olaylarda birlik meydana getirme ihtiyacıdır denilebilir.

Aklın esaslarına dair açıklamalardan sonra *akıl* kavramı geniş bir biçimde ele alınmaktadır. Akıl anlamak özelliğidir. Anlamak bir şeyin niteliğini ve sebebini bilmektir. Duyumlar yalnız varlığı ve olayları tanıtır, sebebini bildirmez. Bunun sebep ve niteliği ancak akıl ile anlaşılabilir. Akıl ile eşyanın farklı görünüşleri birbirinden ayrılarak önemine göre eşya arasındaki ilişki anlaşılır. Akıl bilimin, güzel sanatların meydana gelişinde ve şekillenmesinde temel etkendir. Akıl sayesinde insan kendisini diğer varlıklardan ayırır. Daha sonra akılla ilgili birçok teori ve

³³ age, 135.

³⁴ age, 146.

teorilerin savunucularından bahsedilir. Bunlar aklı; bir çeşit idrakten, mekân ve hızın, zamanın, özün, mutlakıyetin idrakinden saymaktadır. Realistlere göre akıl, mutlakıyeti idrak eden bir histir. Rasyonalistler aklın birtakım aslî fikirlerden oluştuğunu öne sürmektedirler. Deneyselcilere göre akıl tecrübe ile elde edilmiştir. Zihindeki her şey tecrübe ve duyumun ürünüdür. Bu teorilerin kabul edilebilir bir taraf olmakla beraber hepsinde eksiklikler olduğu belirtilir.

İdrak (Algı) ve His (Duyu)

Eserin sekizinci bölümü dış dünyanın algılanması ve anlamlandırılmasına yönelik olan *idrak (algı)* ile ilgilidir. Öncelikle dış dünyanın algılanmasında duylulara hangi ruhsal unsurların katıldığı ve duyluların bu unsurlarla birleşip algıyı nasıl meydana getirdiği sorgulanır. Daha sonra algı ve dış dünyanın algılanması açığa kavuşturulur. Algı birbirinden ayrılmayacak biçimde bağlı ve aynı zamanda meydana çıkışı itibarıyla şuur için tekliğe sahip iki olaydan oluşur. Bu iki olaydan biri duyu diğeri ise asıl algıdır. Yine algı, duyuya önce madde sonra bir yer ve konum fikrinin ilavesinden oluşur. Örneğin; bir adam bir ses işittiğinde bu sesin yolda geçen bir arabadan geldiğine hükmeder. Bu örnekte görüldüğü gibi işitilen sese yer ve konum tayin ediliyor. Dış dünyanın algılanması ise başlangıçta derece derece edinilen ve sonra alışkanlık ile birdenbire ortaya çıkan duyluların açıklanmasından ibarettir. Genel olarak duyu dış maddeler dolayısıyla meydana gelir. Dış dünyadaki cisimlerin algılanması ise hafıza ve tecrübe sayesinde. Gerçekte her dış madde insan üzerinde birçok duyu meydana getirir. Bu dış maddelerin oluşturduğu duyluların unsurları tecrübe ve hafıza sayesinde tanınır ve algılanır. Çünkü bir cismi algılamak o cismin meydana getirdiği duyuya maruz kalmaktır.³⁵

Daha sonra duyu ile algı arasında önemli farklılıkların olduğu, duyu organlarının insana iki tür algı bıraktığı belirtilir. Duyu nispeten basit, algı ise daha karışıktır. Duyu, algılama sürecinin başlangıcıdır. Algı ise sıralı bir olaylar zinciridir. Bundan dolayıdır ki algı, tecrübe ve alışkanlıkla gitgide tam ve mükemmel olur. Bundan başka duylular algılama olmadığı halde de meydana gelir. Herhangi bir derecede dikkati gerektiren ve zihin kuvvetini durduracak derecede şiddetli olmayan her duyu doğrudan doğruya algı takip eder. Duyu ne kadar açık ve alışılmış olunursa algı da o derece tam olur. Bundan ötürü dikkat ve alışkanlık algının

³⁵ age, 200.

mükemmel olmasında önemli etkenlerdir. İnsanın beş duyu organı insana biri doğal algı diğeri ise edinilmiş algı olmak üzere iki türlü algı bahşetmiştir. Doğal algı, herhangi bir cismin duyu organlarından hiçbirleriyle birleşmeden kendiliğinden meydana gelmesine aracı olduğu algıdır. Örneğin; sıcaklık, katılık sadece dokunmanın; tat, lezzet sadece tatmanın; koku ancak koklamanın; sesler duymanın; renkler görmenin aracı olduğu algı ve duyulardır. Edinilen algı ise herhangi bir hissin diğeri hislerle birleşerek meydana getirdiği algıdır. Örneğin; ses veren bir maddenin durum ve niteliği hakkındaki algı yalnız duymanın delaletiyle olmayıp aynı zamanda bu his başka hislerle karışarak algıyı meydana getiriyor.³⁶

Algı Yanılması

Bu bölümde üzerinde durulan diğeri bir konu *algı yanılması*dır. Algı yanılması, duyu organlarından ötürü olmayıp duyuların yanlış anlaşılması ve yorumlanmasıdır. Örneğin; suya batırılan bastonun kırık zannedilmesi, dört köşeli bir cismin uzaktan dönüyor görünmesinde olduğu gibi. Bu şekilde cisim aynı olduğu halde başka bir duyum uyanması hava, ışık ve duyu organları gibi madde ile kişi arasında bir aranın bulunmasından ileri gelir. Ortam ve çevre bir cisimden çıkan hareketi değiştirir, dolayısıyla kişide oluşan duyum başka olur. Fakat insan bu duyum değişikliğinin cismin değişmesinden ileri geldiğini zanneder. Algıdaki bu hatanın bir diğeri nedeni ise cismin doğrudan doğruya algılanmayıp meydana getirdiği duyunun algılanmasıdır. Duyu cismin aynısı olmadığı için onu anlamlandırırken hata olabilir.³⁷ Algıda yanılmanın yanında insanoğlunun algılama biçiminde de daima bir yanılmanın olduğu ifade edilir. Çünkü duyu ile duyulardan gelen fikirler birbiriyle karıştırılır. Örneğin; insan, sokaktan geçtiği vakit arabadan çıkan sesi işitince arabanın yaklaşmakta veya uzaklaşmakta olduğu hissine kapılır. Hâlbuki gerçekte bu işitme duyusu kişiye arabaya ait diğeri duyuları hatırlamaktadır. Dolayısıyla araba denilen cismin varlığı algılanır, aynı zamanda arabanın yaklaşıp uzaklaşmakta olduğu anlaşılır. Özetle algı yanılması cismin bizzat kendisinin değil, insanda oluşturduğu duyunun yanlış anlamlandırılmasından, eşya ile insan arasında bir aranın bulunmasından ileri gelir.

³⁶ age, 202.

³⁷ age, 209-211.

Algı yanılmasına dair bu görüşler bugünün psikoloji eserlerindeki benzer şekildedir. Duyu organlarının uyarılarca yanıltılması sonucu oluşan algılamaya algı yanılması denilmektedir. Algı yanılmasının tek nedeni duyu organlarının dış uyarıları yanlış yorumlaması değildir. Bazen kişiden kişiye ve bazen de aynı kişi için durumdan duruma değişebilen ve algılamayı etkileyen koşullar vardır. Örneğin; ihtiyaçlar, kültürel özellikler, içinde bulunulan zaman, kişinin beklentileri algılamanın belirli bir yönde olmasını sağlar. Tüm bu etkenler *algıda seçicilik* kavramını oluşturmaktadır. Algı yanılmaları için sıklıkla görsel örnekler kullanılmaktadır. Örneğin; duran bir araçta bulunan kişi, yanındaki bir diğer araç hareket etmeye başladığı zaman kendisini geriye doğru hareket ediyormuş gibi algılar. Fakat işitme, tat ve dokunma duyularında da yanılmalar vardır. Örneğin; yemek pişirilen mutfakta duran kişiye yemek kokusu hafif gelir, dışarı çıkıp döndüğünde ise aynı koku ağır gelir. Ekşi bir gıda maddesinden sonra ağza alınan bir tatlı daha tatlı gibi algılanır. Bunlara yanılısama (illüzyon) denilir. Başka bir algı yanılması olayı var ki hiçbir duyum ve uyarım yokken zihnin kendi kendine bir nesne uydurmasıdır. Buna da sanrı (halisülasyon) denilmekte. Algı yanılmalarının çoğu bizzat duyuların göreliliğe sahip oluşlarından ileri gelmektedir.³⁸

Haz ve Keder (Elem)

Eserin dokuzuncu bölümünde *haz, elem, heyecan, tutku, alaka* ve *taklit* gibi insanın ruhsal veya iç hayatıyla ilgili kavramlar ele alınmaktadır. Halk dilinde ve edebiyatta gönül diye adlandırılan manevi duygusallık kendisinden tamamen ayrılması mümkün olmayan irade ile beraber insanın iç hayatı ve iç hayatın faaliyetini oluşturur. İnsan tabiatını oluşturan duyum, eğilim ve hırs denilen özelliklerden oluşan manevi duygusallık özellikle nefret ve sevgiyi ortaya çıkaran etkenlerdir. Haz ve elem, ruhsal duygusallığın öncelikli iki olayıdır. Hatta denilebilir ki bu iki kavram ruhsal olayların en genelidir. Bir çocuğun ilk feryadı bir elem inlemesidir. Bundan dolayı çocuk ilk önce elem denilen ruhsal olaya maruz kalıyor. İnsan edindiği bilgilerden önce ilk olarak az çok haz ve elemi oluşturan duyumlara maruz kalır. Fakat biraz sonra edinilen fikirler çoğalır ve netice olarak irade ve arzu artar, o zaman bu iki ruhsal olay başka bir aşamaya geçer. Artık duyumlardan ibaret olmaz, içe geçmiş saf bir duygu şeklini alır. Haz ve elem, bedensel ve ruhsal

³⁸ Tos, *age*, 47.

(manevi) olmak üzere ikiye ayrılır. Bedensel haz ve elemeler duyu organlarından, manevi haz ve elemeler ise zihin ve fikirlere meydana gelir. Birincisi insan ve hayvanda ortaktır, diğeri sadece insana özgüdür. Günlük hayatta bedensel haz ve elem için rahat ve sıkıntı, manevi haz ve elemeler için ise memnuniyet ve keder tabirleri kullanılmaktadır. Genellikle haz kendisini oluşturan şeye yaklaşmayı, elem ise uzaklaşmayı gerektirir. Bu durum haz ve elemelerin ruh hali üzerindeki ilk genel kanunudur. Haz, ruhsal faaliyeti harekete geçirmeye; elem ise bu faaliyeti yok etmeye çalışır. Bu da haz ve elemelerin ruh hali üzerindeki ikinci kanunudur.³⁹ Bunun yanında haz ve elem üzerinde alışkanlığın da etkisi olduğu belirtilir. Bundan dolayıdır ki önceden oluşan haz ve elemelerin etkisi daha fazla olmaktadır. Daha sonra burada haz ve elemeyi oluşturan nedenler üzerine teorilerden bahsedilir. Bu teoriler iki başlık altında toplanır. Descartes'e isnat edilen birinci teori haz ve elemelerin nedenini zihin ile açıklarken Platon'a isnat edilen ikinci teori ise ancak faaliyetle açıklanabileceği savunulur. Bu iki teorisinin eksiklerinin olduğu ifade edildikten sonra ikinci teoriye yakın bir söylemle elem amaçtan uzaklaştıran; haz amaca yaklaştıran, dolayısıyla her ikisi de faaliyetten meydana gelen iki ruhsal hal olduğu belirtilir.

Heyecan ve Tutku

Haz ve elemelerden sonra önce heyecan, sonra tutku (hırs) kavramları üzerinde durulur. His ve heyecanlar, az çok haz ve elemeyi gerekli kılan öyle bir bilinç (şuur) halidir ki ortaya çıkma nedeni kendinden önce geçen sevinç, keder, ümit, korku gibi ruhsal olaydır. His ve heyecanın duyumlardan farklı olduğu belirtilir. Hislerin sebebi daha önceki ruhsal bir olaydır. Hâlbuki duyumların sebebi dış bir tesir, fiziksel bir etkidir. Yine hisler bir yerde ve mekânda tespit edilemez; ama duyumlar duyu organı üzerinde veya dış bir eşyadaki bir mekâna atfedilir. Tüm his ve heyecanlarda haz ve elem olduğu, dolayısıyla hislerin de haz ve elem kanunlarına tabi bulunduğu vurgulanır. Hisler; fikir, ruh ve organizma olmak üzere üç etkenin sonucunda meydana gelmektedir. Hırs ise insanın eğilimlerinden birinin kuvvetlenerek diğerlerine egemen olmasına denir. Şöhret hırsı, eğlence hırsı bu türdendir. Hırs eğilimlere oranla çoğunlukla daha özel olur. Bir eğilim farklı hırsları uyandırabilir. Örneğin; coşku halinde oyun oynamak, seyahat etmek, mücadele etmek gibi hırsları uyandırabilir. Duygusallık ve tasarlama ne kadar fazla olursa hırs o oranda hızla

³⁹ Boirac, *age*, 213-214.

şiddetini arttırır. Daima düşünceli, iradesine hâkim kimselerde hırs çok zor meydana gelir. Alışkanlık da hırsın üzerinde tesir etmektedir. Hırs hakkında iyi veya kötü anlamında genel bir hükmün verilemez; çünkü iyi hırs olduğu gibi kötü hırs da vardır.⁴⁰

Sempati ve Öykünme

Bu bölümde üzerinde durulan diğer bir konu ise sempati ve öykünme diye tabir edilen *alaka* ve *taklit* kavramlarıdır. İnsanın hırs ve heyecanları, alaka ve taklitten ibaret iki önemli eğilime bağlıdır. Alaka denilen ruhsal olay manevi hislerin önemli bir ortak kanunudur. Bu olay bütün insanlar ve çoğu hayvanda görülen özel bir yetidir. Bu sayede insan heyecan ve hırslarını diğer kişilerle paylaşma isteğinde bulunur. Gerçekten bütün heyecan ve hisler bulaşıcıdır. Bu suretle ki bunlara maruz kalan kimselerden derhal diğerlerine geçer. Örneğin; bir kişi etrafındaki insanların aralıksız gülmesi karşısında kendini tutamaz. Büyük bir topluluk arasında korku denilen duygu ve heyecanın ne kadar çabuk yayılacağını herkes bilir. Çocuklar arasında bir çocuk bir oyuncakı hırsıyla isterse diğerleri de aynı hırsıyla onu isterler. İşte insanların etrafındaki duyularla hemhal olmasına alaka denir. Fakat burada hırs veya heyecanın diğerlerini etkilemesi için bu hırs veya heyecanın diğerleri tarafından bilinmesi gereklidir. Taklit, diğer insanlarda görülen hal ve hareketi insanın kendisinde meydana getirme eğiliminden ibarettir. Alaka ve taklit bir olayın farklı iki aşamasıdır. Alaka o olayın algı aşamasını, taklit ise fiilî aşamasını oluşturur. Taklit içgüdüsel toplum içinde aynı geleneklere uymayı, aynı dili konuşmayı, aynı elbiseleri giymeyi özetle aynı şekilde yaşamayı gerektirir.⁴¹

Temayül (Eğilim) ve Avatıf (Meyil)

Eserin en uzun bölümü olan onuncu bölümde *içgüdü*, *alışkanlık*, *temayül* (*eğilim*) ve *avatıf* (meyil-eğilim)⁴² gibi kavramlar ele alınmaktadır. Burada her ne kadar avatıf (meyil) ve temayül ayrı iki kavram olarak ele alınsa da yer yer birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bütün manevi hislerin esası temayül ve avatıftır.

⁴⁰ *age*, 226-233.

⁴¹ *age*, 233-243.

⁴²Avatıf: teveccüh, meyil, hüsnü zan, merhamet, karşılık beklemeden gösterilen sevgiler, iyilikseverlikler. Şemseddin Sami, *Kâmûs- ı Türkî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları); Develioğlu, *age*. Lügatteki anlamı bu ise de bu eserdeki kullanımı psikolojik olup insanlar için içgüdü veya temayül anlamındadır.

Avatıf ve temayül ortaya çıkışı itibariyle heyecanlara karışmıştır. Aslı itibariyle avatıf ve temayül faaliyete bağlıdır. Hayvanlardaki içgüdü ne ise insanlarda da avatıf ve temayül odur. Dolayısıyla avatıf insanın içgüdüdür denilebilir. Fakat avatıf, içgüdü gibi belli bir gayeye doğru insanı sürüklese de onun gibi o gayeye ulaşmak için gidilmesi gereken yolu belirlemez. Dolayısıyla avatıf tespit ettiği gayeye gidecek vasıtayı bulma konusunda zihin ile iradeyi mecbur kılar. Diğer bir tabirle zihin ve irade yardımıyla o gayeye yürür. Bundan dolayıdır ki temayüllerin çevreye, zamana, şâhısa, ırka göre sonsuz şekillerinin olduğu belirtilir. Avatıf ve temayüllerin hiçbiri doğrudan doğruya bilinçli değildir. Onların varlığı ancak iki türlü işarettten anlaşılır. Bu iki işarettten biri avatıf ile temayülün gerektirdiği ve kişiyi zorla sürüklediği fiil hareketidir. Diğerisi ise tatmin ve tatminsizlik esnasında hissedilen heyecan ve duygulanmadır. Bu iki vasıta ile ruhun bazı amaçlara yöneldiği anlaşılır. Bu iki vasıttan avatıf ve temayülü gösteren en belirgin ve en saf vasıta heyecan ve duygulanmadır.⁴³

Avatıf ve temayül şuurla doğrudan doğruya bilinmediği için bunları sınıflandırmak güç mesele olmakla beraber bedensel ve ruhsal olmak üzere iki tür avatıf vardır: bedensel ve ruhsal avatıf. İştah, şehvet, içgüdü, ihtiyaç gibi farklı isimler altında söylenen bedensel avatıfın amacı, hayat ve vücudun muhafazasıdır. Yemek, içmek, uyumak vb. bu türdendir. Bu çeşit avatıf insan ve hayvanda ortak olan iki içgüdüden oluşur ki bu içgüdüler beden ve neslin devamını temin eden içgüdülerdir. Bedensel avatıf diye adlandırılan bu ihtiyaçlar ruhsal temayüllerden üç özelliği ile ayrılır. İlk bedensel avatıf, ruhsal temayüller gibi duygulanma ile değil daha çok duyumlarla oluşur. Bu duyum organizmanın belli bir yeridir. Örneğin, açlık midede, susuzluk damakta olur. İkinci olarak ruhsal temayüllere rağmen bedensel avatıf ancak sınırlı biçimde bulunabilir. Son olarak bedensel avatıf belli zaman ve devrede kendini gösterir. Ruhsal avatıf ve temayülün gayesi ise manevi hayata rahatlık sağlamaktır. Bu türlü avatıf ve temayül sevinç, keder, ümit, korku, hiddet vb. duygularla ortaya çıkar. Ruhsal temayüller kişisel, toplumsal ve mükemmel olmak üzere üç türdür.

Kişisel temayüller çoğunlukla kendini sevme veya kendini düşünme kelimeleriyle ifade edilse de bunun bazen sosyal temayüllerle birlikte ortaya çıktığı da görülebilir. Bu temayül diğer temayüllere göre önceliklidir. Çünkü insan

⁴³ Boirac, *age*, 244-245.

başkasına iyilik düşünmeden evvel kendisinin iyiliğini düşünür. Kişisel temayüller, nefsinin koruma içgüdüsünün barındırdığı temayüllerin toplamı olması itibarıyla ruhun farklı şekillerinde ortaya çıkar. Kişisel temayüllerin iki aşaması vardır. İlk olarak insanda elemenden sakınmak için haz arama eğilimi vardır. İkinci olarak başkaları üzerinde iktidar olma, eşya üzerinde serbestçe hareket etme ve araştırma arzusu taşır. Toplumsal temayül; insanların başkasının mutluluğunu ve bahtiyarlığını istemesi, başkalarını sevmesi gibi doğuştan bir histir. Bu temayül bazılarında fazla, bazılarında ise az olur. Toplumsal temayül kişisel temayüllerden sonradır. İlk olarak aileden başlar sonra çevreye yayılır. Bu temayül bütün insanlara karşı olursa insanıyetperverlik adını alır. Bazen bir şahsa özgü olur ki bu şahıs erkek ise sevgi, kız ise aşk adını alır. İnsanların bazı temayülleri vardır ki ne kendine ne de topluma yöneliktir. Bu temayüllere mükemmel temayül denilmektedir. Bu tür temayül aklın olgunlaşması sonucu meydana çıkar. Güzellik, adalet, hakikat vb. kavramlara olan eğilimler mükemmel temayüle örnektir. Bu üç temayül her ne kadar ayrı olsalar da gerçekte birbiriyle iç içedir.⁴⁴

Sevk-i Tabii (İçgüdü)

Bu bölümde üzerinde durulan diğer önemli bir konu *sevk-i tabii* veya *garize* adı altında ele alınan içgüdüdür. İlk olarak içgüdünün insan ve hayvanlar hakkında söylendiği vakit aynı anlamı gelmeyeceği belirtilir. İnsanlar hakkında söylenen içgüdü ya kendiliğin (doğal) hareketleri veya tepkisel hareketleri yahut avatıf ve insan temayülleri ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. İnsanın hareketlerinden bazısının kökeni insan vücudunda toplanan kuvvettir. Bu çeşit hareketlere doğal hareketler denir. Doğal hareketler tepkisel hareketlerin karşılığıdır. Tepkisel hareketlerin doğal hareketlerden farkı belli bir amaca bağlı olmasıdır. Örneğin; göze bir cismin yaklaştırılması üzerine gösterilen hareket tepkisel bir harekettir. İnsanın içgüdüğü diye adlandırılan haller, avatıf ve temayülle birleşir. Dolayısıyla insanlar için kullanılan içgüdü hayvanlar için kullanılanıdan ayrı bir anlama gelmektedir. Hayvanlarda içgüdü hem fiil ve hareketi hem de onun amacını belirler. İçgüdü hayvanlarda irade ve aklın adeta yerine geçer. İnsanlarda içgüdü yalnız amacı belirlese de o amaca ulaşacak yolu seçmede zihin ve irade ile ortak olarak hareket eder. Şu halde insanlardaki içgüdü avatıf ve temayüllerden ibarettir denilebilir.

⁴⁴ age, 248-260.

Dolayısıyla içgüdü, belli ve imkânsız fiil değişimleri ve hareketleri yapma konusundaki kesin bir eğilimdir. Bundan dolayı yalnız hayvanlar hakkında kullanmanın mümkün olduğu ifade edilir. Hayvanlardaki içgüdü üç kısma ayrılır: 1) Kendini koruma, 2) Neslini devam ettirme, 3) Bir arada bulunmak.⁴⁵

İçgüdünün özelliklerine bakıldığında biri doğuştan, diğeri belirsiz (bilinemez) olmak üzere iki özelliğe sahiptir. İçgüdü doğuştan olması özelliği nedeniyle doğrudan doğruya mükemmel ve tekdüzedir. Hayvanlar onu tecrübe ile kazanmadıkları için değişime kapalıdır. Amaç, fiil ve hareketler önceden belirlenmiş olduğu için tekdüzedir. Hayvanlar doğduklarından itibaren atalarından bir miras olarak içgüdüye sahip olur. İçgüdü meçhul olması nedeniyle hayvan bunun gerektirdiği fiil ve hareketlerinde bulunurken onun ne amacını ne de faydasını anlama kapasitesine sahiptir. Dolayısıyla içgüdü doğuştandır, değiştirilemez, durdurulamaz ve organizmaya özgüdür. Hayvan içgüdüyü yerine getirmede büyük bir maharet gösterir. Örneğin; bal arıları kovanını işlerken mükemmel bir şekilde yapar. Fakat bu mahareti aklî değildir. Bundan dolayıdır ki geçmişte nasıl ise şimdi de aynıdır ve herhangi bir ilerleme yoktur bu hareketlerinde. Hayvanlar içgüdüyle yaptıkları hareketlerin sonucunu ve amacını bilmez; fakat bu yaptığı hareketlerin farkındadır. İçgüdü özü itibarıyla organizmanın yaratılış şeklinden çıkar ve bir dereceye kadar mekaniktir. Bununla beraber şuurla karışık mekanik bir üründür.⁴⁶ Daha sonra burada içgüdünün kökeni ile ilgili üç teoriden bahsedilir. Birinci teori içgüdünün hayvanlara yaratılış sırasında Allah tarafından verildiğine dayanmaktadır. İkinci teori ise içgüdünün alışkanlık ve düşünce sonucu oluştuğunu ileri sürmektedir. Üçüncü teori ise içgüdüyü alışkanlık ve miras yoluyla oluştuğunu savunur. Fakat bu teorilerin ileri sürdüğü görüşler eksik bulunur. Ve içgüdüyü inceleyecek bir bilimin olmadığı ifade edilir. İçgüdüye dair bu görüşler bugünkü psikoloji eserlerinde yer alan görüşlerle aynıdır.

Alışkanlık

Bu bölümde üzerinde durulan bir diğerk kavram *alışkanlık* (i'tiyad)'tır. İnsanoğlunun hayatından önemli bir edinen faaliyet (hareket) insanda üç farklı şekil kazanmaktadır. Faaliyet ya kendiliğinden ya bilinçli ya da alışkanlık halinde ortaya

⁴⁵ age, 264-265.

⁴⁶ age, 266-268.

çıkar. Fiiller ilk önce kendiliğinden olur başka deyişle iradeye tabi olmaz. Genel olarak içgüdü ve avatıf fiilleri böyledir. İnsanlarda içgüdü ile başlayan fiiller yavaş yavaş irade ve düşünce ürünü olur. Daha sonra iradî olan fiiller kendiliğinden olmaya başlar. Düşünce ürünü olan fiil ve hareketler tekrarlandıkça düşünme azalır ve yavaş yavaş silinir. İradî fiiller adeta içgüdüye ait fiillerle birleşmeye başlar. İşte düşünce faaliyetinin sonradan kendiliğinden (düşünme olmadan) bir şekil almasına alışkanlık denir. İnsan faaliyetinin üç etkeni genel anlamda içgüdü, irade ve alışkanlıktır. İnsanın faaliyet hayatına gençlikte içgüdü, olgunluk çağında düşünce ve irade, ihtiyarlıkta ise alışkanlığın egemen olduğu belirtilir.

Alışkanlık, faaliyetin veya fiilin tekrarlanması oranında ziyade bir kolaylıkla bunları tekrar meydana getirme eğilimidir. Alışkanlığın asıl şartı sık sık tekrardır. Tekrar alışkanlığı geliştirir; fakat doğurmaz. Alışkanlık ilk fiil ve hareketle doğar. Alışkanlık iki önemli etki oluşturur. Bir kere fiili kolaylaştırır, ikinci olarak onu zorunlu kılar. Gerçekte bir fiil ve hareket ne kadar tekrarlanırsa ne kadar alışkanlık meydana getirirse tekrarda harcanacak kuvvet o kadar azalır. Alışkanlığın bu iki etkisi iki sonucu doğurmaktadır. İlk alışkanlık haline gelmiş bir fiil çok çabuk olur, tekrar meydana gelmesi için harcanacak kuvvet azalır. İkinci olarak düşünce ve iradenin etkisi zayıflar. Bundan dolayı alışkanlık kökleştikçe bilinçsiz şekilde kendi kendine olmaya başlar. Diğer taraftan alışkanlık haline gelmiş bir fiilin oluşumu ne kadar kolaysa terki de o derece çok güçtür. Özetle alışkanlık irade ile başlar derece derece içgüdü halini alır. Tekrar sadece fiil üzerinde tesir etmez, aynı zamanda duygular üzerine de önemli etkiler bırakır. Bundan dolayıdır ki bir duygunun zaman zaman kendini tekrar göstermesi gücüne *duygusal alışkanlık* denilmektedir. Örneğin; bir değirmenci daima değirmenin yanında kaldığında onun gürültüsünü işitmez hale gelir. Duygusal alışkanlık duygular üzerine iki şekilde etki eder. Bir kere onun bilincini hafifletir, sonra onu ihtiyaç haline koyar.⁴⁷ Alışkanlığın önemli bir etkisi organizma üzerinde görülür. Örneğin; işitsel cisimler bazılarında az tesir etmesi, jimnastik ve eğitimlerle vücudun çevik olması, yüzme, ağırlık kaldırma vb. hepsinde alışkanlığın etkisi vardır. Alışkanlığın tesiri bu kadarla sınırlı değildir. Alışkanlık; çağrışım, irade, dış dünyanın algılanması, tasarlama, hafıza, irade, içgüdü, temayül vb. kısacası bütün maddi ve manevi hayat üzerinde etkisi görülen genel bir kanundur.

⁴⁷ age, 276.

İrade-Karakter-Özgürlük

Eserin son bölümünde *irade*, *seciye (karakter)* ve *hürriyet (özgürlük)* kavramları ele alınır. Kişiliğin oluşumunda en önemli etken olan irade, zihinsel ve duygusal olgunlaşmada da en önemli etkidir. Şüphesiz insanların kişiliği irade eserleriyle ortaya çıkar. İnsan duygularıyla, fikirleriyle değil; en fazla iradî fiilleriyle düşünülür. Dolayısıyla insan iradî eylemleriyle sorumlu tutulur. İrade insan ilminin zorunlu esasıdır. İnsan hayatında bu kadar önemli olan irade, insanın hareketlerini tayin etmesi gücüdür şeklinde tanımlanır. Tam iradî bir fiil üç aşamadan oluşur: düşünme, tasarlama ve uygulama. İlk olarak dış nedenlerden dolayı bir fikir zihne ulaştığında bu işi yapayım mı yapmayayım mı? meselesi karşısında bulunur. İşte bu mesele karşısında düşünme başlar. İşlenecek fikir ne kadar karışık ve zor olursa düşünme de o kadar uzar. İradî fiilin ikinci safhası olan tasarlama ise iradenin asıl unsurudur. Karar ve belirleme de denilen bu ikinci aşama bir iç muhasebedir. İşlemek veya işlememekten ibaret olan iki mümkün hareket karşısında irade bunlardan birine karar verir. İradenin bu aşaması zihne ulaşan fikirleri yapıp yapmama konusunda süzgeç görevi görür. Uygulama ise iradenin dış fiilin sonucu ve amacın nedenidir. Karar ile uygulama birbiri ardınca olur genelde. Karar verilirken uygulama da düşünülür ve kararı müteakip uygulamaya doğru bir çaba görülür. İradenin bu üç aşamasını şu örnekle somut hale getirilebilir. Örneğin; masa üzerinde duran bir kitabı alma fikri zihne ulaştığında bir karar sürecinden sonra almak irade edilirse bir çabayla kitap masadan alınır.⁴⁸

Burada iradenin hüküm ve emel (ümit, arzu)'den farkına ve özelliklerine de değinilir. Bazıları iradeyi hükümden sarsalar da bunların aynı şeyler olmadığı belirtilir. İrade mümkün olan şeylerle ilişkilidir. Mümkün olmayan bir şey irade edilmez. Emelin ise sınırı yoktur. İrade düşünce ürünü olduğundan bellidir, emel ise duygusal olduğu için belirsizdir. Bununla beraber irade ile emel arasında sıkı bir ilişki vardır. İradenin temel özellikleri; düşünceye dayalı olması, hür ve kesin bulunmasıdır. Gerçekte irade düşünmektir, bir şeyi irade etmek ne yaptığını ve niçin aksini yapmadığını bilmektir. İrade ile düşünce iç içe geçmiş iki zihinsel özelliktir. İrade zihne egemen olarak dikkati oluşturur, bu sayede bilimler meydana gelir. İrade kas gücünü de egemenliğine alarak idare eder. Kişilik ve sorumluluk da iradeden

⁴⁸ age, 282-283.

meydana gelen özelliklerdir. Özetle irade; nedenini bilerek, düşünerek bir fiili yapmaktır.⁴⁹

İçgüdü, temayül ve avatıf, alışkanlık gibi ruhsal özellikler iradeyle birlikte insanın fiillerini oluşturur. Oldukça karışık olan ve kişiden kişiye değişen bu özellikler herkeste manevi bir özel kişilik oluşturur ki buna da karakter denilmektedir. İnsanların farklı karakterlerini inceleyen ve psikolojinin yan dalı olan karakter bilimi, gelişmiş bir bilim olmadığı için kaç farklı karakterin olduğu bilinmemektedir. Bunun yanında bazı psikologlar farklı karakter tipleri ileri sürmüşlerdir: duygusal, düşünceli, iradesi güçlü. Karakterin oluşumunda etkili olan unsurlara bakıldığında bunların kalıtım, eğitim ve çevre olduğu belirtilir. Bunların içerisinde karakterin oluşumunda en büyük etkeni kalıtım oluşturmaktadır.⁵⁰ Karaktere dair görüşler bugün de benzer biçimde ele alınmaktadır. Kişilik veya karakter, bir insanın kendisine özgü duyuş düşünüş ve davranışlarla öteki insanlardan ayırt etmeye yarayan özellikleridir. Kişiliğin oluşumunda hem çevresel hem de kalıtsal özellikler etkilidir.⁵¹

Hürriyet, mümkün olan iki fiilden birini tercih etme kuvvetidir. Maddi ve manevi olmak üzere iki hürriyet türü vardır. Manevi hürriyet iki fiilden birini tercih etmek, maddi hürriyet ise iki fiilden birini yapmaktır. Bazen maddi hürriyetin olmadığı belirtilir. Örneğin; tutuklu veya hapis birisi maddi olarak hür değildir; fakat manevi olarak hürdür. Manevi özgürlüğün olmayacağını ileri sürenlerin görüşlerine de yer verilir. Bu görüşler kabul görülmez ve iradede manevi hürriyetin olduğu belirtilir. Çünkü hürriyet olmazsa vazife, sorumluluk, adalet fikirleri manasız kalır. Genel olarak vaad ve sözleşmeler manevi hürriyetin varlığına delildir. Çünkü gerek vaadde gerek sözleşmede yerine getirilmesi gereken şeyin taraflarca gelecekte de istenebileceği anlamına gelmektedir. Yine bir kimseye rica etmek, nasihat vermek, bir şekilde emir vermek o kişinin eylemlerinde hür olduğunu kabul etmektir. Kısacası insan iradesinin ortaya çıkışı ve sınırı ne olursa olsun bir özelliği vardır ki o da bir fiili işleyip işlememekten ibaret olan iki şıktan birini tercih edebilmek kudreti, diğer bir deyişle hürriyetidir.⁵²

⁴⁹ age, 283-289.

⁵⁰ age, 290.

⁵¹Kemal Sayar , Mehmet Dinç, **Psikolojiye Giriş**, (İstanbul: Dem Yayınlar, 2008), 95.

⁵² Boirac, age, 294-311.

4. İKİ ESERİN BİÇİM VE İÇERİK AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

4.1.Biçim Açısından

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil'in *Psikoloj-İlm-i Ahvâl-i Ruh* isimli eseri dört ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar; *hassasiyet; iradât ve irade-i cüz'îye, fikret ve ruh ile cisim beynindeki münasebettir*. Bu dört temel bölümden sonra eserin sonunda tüm konuların başlık ve alt başlık olarak sıralandığı ve konu başlıklarının hangi sayfalarda yer aldığının gösterildiği bir fihrist vardır. Kitap bu yönüyle bugünün eserleriyle aynı biçimde hazırlanmıştır.

Eserin içerik düzeni ve bölümlerin sırasına bakıldığında önce ana başlıklar sonra alt başlıkların yer alması bugünün ders kitaplarındaki ünite düzenine benzemektedir. Kitabın ilk kısmı, sonraki bölümlere hazırlık mahiyetinde felsefe ve felsefenin alt dallarıyla (fizik, kimya, biyoloji, fizyoloji) ilgili genel bilgilerin verildiği bölümdür. İlerleyen sayfalarda ise kitabın asıl konusu olan psikoloji ve bunun kavramlarının verildiği bölümler gelmektedir. Kitabın sayfa düzeni de bugünün ders kitaplarına büyük ölçüde benzemektedir. Sayfaların üst kısmında sayfanın enine çekilmiş uzun bir çizgi ve çizginin üstüne sağ tarafta *psikoloji* sol tarafta *ilm-i ahval-i ruh* başlıkları tekrarlı olarak her sayfada yer almaktadır. Yine sayfaların üst kısmında sayfa numaraları yazılmıştır. Bölümler, ana başlık ve alt başlıklar koyu renk mürekkeple belirgin halde yazılmıştır.

Kitapta noktalama işaretleri yaygın olarak kullanılmıştır. Nokta, noktalı virgöl, iki nokta, üç nokta, virgöl, konuşma çizgisi, kısa çizgi, ünlem ve soru işareti kullanımı bugünün metinlerindeki kullanımına benzer biçimdedir. Bunların yanında çok sık olarak parantez, köşeli parantez ve tırnak işareti kullanılmış ve bunlar bugünün kullanım biçimine yakındır. Normal parantezle köşeli parantez, metin içerisinde açıklanan bir kelime, sayı veya kavram için kullanılmakla birlikte köşeli parantezin dipnotlar ve başka kitaplardan yapılan alıntılar için de kullanıldığı görülmektedir. Eserdeki dipnotlar bugünün ders kitaplarında olduğu gibi sayfanın alt

tarafında bulunan yarım çizginin altında verilmiştir. Yine metin içerisinde numaralandırmanın çok sık olarak kullanıldığı görülmektedir. Eser toplam iki yüz üç sayfadan oluşmaktadır.

Emile Boirac'ın *Felsefe yahut Hikmet-i Nazariye birinci Kitap: İlm-i Ahval-i Ruh* isimli eseri on bir ana bölümden oluşmaktadır. Boirac'ın bu eseri biçimsel bakımından yukarıdaki eserle hemen hemen benzer şekildedir. Eserde noktalama işaretleri yaygın olarak kullanılmıştır. Nokta, noktalı virgül, iki nokta, üç nokta, virgül, kısa çizgi, ünlem ve soru işareti kullanımı bugünün metinlerindeki kullanımına benzer biçimdedir. Bunların yanında bazı psikolojik kavramların Fransızcasını vermek için sık biçimde parantez kullanılmış. Normal parantezle köşeli parantez, metin içerisinde açıklanan bir kelime, sayı veya kavram için kullanılmakla birlikte köşeli parantezin dipnotlar için de kullanıldığı görülmektedir. Eserdeki dipnotlar bugünün ders kitaplarında olduğu gibi sayfanın alt tarafında bulunan bir yarım çizginin altında verilmiştir. Eserde konunun anlaşılması amacıyla maddelendirmenin ve numaralandırmanın çok sık kullanıldığı görülmektedir. Eserin sonunda bugünün eserlerindeki içendekiler kısmına karşılık gelen bir fihrist ile eserde yanlış yazılan sözcüklerin doğru yazımını göstermek için doğru-yanlış cetveli yer almaktadır.

Eserdeki bölümlerin sırasına bakıldığında önce ana başlıklar, sonra alt başlıkların yer alması bugünün ünite düzenine benzemektedir. Kitabın ilk kısmı bilgi ve felsefeyle ilgili genel bilgilerin verildiği kısa bir bölümdür. İlerleyen sayfalarda ise kitabın asıl konusu olan psikoloji ve onun kavramlarının verildiği bölümler gelmektedir. Kitabın sayfa düzeni de bugünün ders kitaplarına büyük ölçüde benzemektedir. Kitabın sol sayfanın alt kısmında parantez içinde on beş sayfada bir tekrarlanan *felsefe* sözcüğü yazılmıştır. Yine sayfaların üst kısmında sayfa numaraları yazılmıştır. Eser toplam üç yüz on altı sayfadan oluşmaktadır.

Her iki eserde noktalama işaretlerinin kullanılması, ana başlıklardan sonra alt başlıkların verilmesi, dipnotların sayfa altlarında yer alması, konunun anlaşılması için maddelendirmelerin yapılması, eserin sonunda fihriste yer verilmesi gibi özellikler ortaktır. Dolayısıyla iki eserin biçimsel özellikleri birbirine benzemektedir.

4.2.İçerik Açısından

Psikoloji ve Psikolojide Yöntem

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil psikolojiyi, insan ruhunu ve bunun belirlenimlerinden olan fikir ve fiilleri inceleyen bir bilim olarak tanımlar. Psikolojinin temel uğraş alanının fikret (düşünme), irade ve hassasiyet olduğunu belirtirler. Bu üç kavram bugün psikoloji eserlerinde geçen duyuş ve düşünüş kavramlarına karşılık gelmektedir. İnsanın ruhsal süreçleri çok karışıktır. Bu karışık süreçlerin anlaşılmasını sağlayan unsurun vicdan olduğu vurgulanır. Yazarlar vicdan kavramını alışılanın dışında bir anlamda ele alırlar. Buradaki vicdan ahlakî değildir, tamamen psikolojiktir. Vicdan benlik ve insan ruhu olarak tanımlanır. Çünkü bir manayı anlamak, düşünmek o manadan etkilenmek olduğuna göre psikolojinin konusu vicdanî hal ve ruhsal belirmelerdir. Vicdanî olaylarla meşgul olan psikolojinin yöntemi *gözlem*dir. Gözlem yöntemi olayları anlamada yetersiz kaldığından *deneysel yöntem*e başvurulmuştur. Bu iki temel yöntem bugün de kabul görmektedir.

Emile Boirac ise psikolojiyi “ruh bilimi” olarak tanımlar. Ruhtan maksat ise bireyin his, düşünce, duygu ve bilinç hayatıdır. Psikolojiyi, deneysel ve teorik psikoloji olmak üzere ikiye ayırır. İlki deneye, ikincisi ise varsayımlara dayanır. Psikolojik olaylarının çok karmaşık bir yapısının bulunduğu, bunun anlaşılmasının zor olduğunu belirtir. Örnek verilecek olunursa kişinin sevinç veya kederi dışarıdan görülebilir; fakat bunun nedeni bilinmez. Bilimin gelişmesiyle bu belirsizliğin anlaşılır hale gelebileceğini ifade eder.

Ahmet Nebil ve Baha Tevfik ile Boirac'ın psikolojiye dair bu görüşleri bugünün kabullerine yakındır. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil psikolojinin uğraş alanının düşünme, irade ve hassasiyet olduğunu söyler. Psikolojiyi ruh bilimi olarak tanımlayan Boirac ruhtan maksadın bireyin duygu, düşünce ve bilinç hayatı olduğunu ifade eder. Bugünün psikolojisi, zihinsel hayat olaylarının gözlemlenmesi ve hangi şartlarda nasıl meydana geldiğinin deneysel olarak araştırılmasından bahseder. Modern psikolojide zihinsel hayatla belirtilen şey bireyin duyuş, düşünüş ve davranışlarıdır. İnsanın zihinsel süreçleri çok yönlü olduğundan bugün psikoloji alanında farklı yöntemler kullanılmaktadır. Bu yöntemlerin başında deney ve gözlem vardır.

Haz ve Keder

Psikoloji- İlm-i Ahval-i Ruh adlı telif kitapta Baha Tevfik ve Ahmet Nebil haz ve keder kavramlarını ele alır. Her insanın günlük yaşayışta bu duyguyu yaşadığı; fakat ifade edemediği anlatılmaktadır. Haz ve kederin şiddeti olay ve zamandan, olayı yaşayan kişiden kaynaklanır. Haz ve keder bir düşünme sonucu meydana gelir. Haz yaşamı güzelleştirmekte, kişiyi hayata bağlamaktadır. Keder ise zahmet vericidir. Bunun yanında kederin olumlu taraflarının olduğu da ifade edilir.

Boirac ise insanın iç hayatını, diğer bir deyişle ruhsal hayatını oluşturan haz ve kederi ruhsal olayların en önceliklisi ve en geneli olarak kabul eder. İnsan, bilgilerden önce haz ve eleme maruz kalır. Bedensel ve ruhsal olmak üzere iki tür haz ve elemin olduğunu belirtir. Haz kendisini oluşturan şeye yaklaşmayı, elem ise uzaklaşmayı gerektirir. Haz ruhsal faaliyeti harekete geçirir, elem ise tersini yapar. Bugünkü eserlerde bu iki duygunun insan bedeni üzerinde önemli etkiler bıraktığı vurgulanır. Haz halinde insandaki kan dolaşımı hızlanır, solunum artar. Elemde ise tersi olur. Haz durumunda zihinde bir kolaylık ve çabukluk meydana gelir.

Temayül (Eğilim)

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil eğilim (temayül) kavramını da ele alır. Eğilim, haz ve kederi kapsayan bir olay neticesinde meydana gelen duygu hali olarak tanımlanır. Eğilimler kişiden kişiye değişiklik gösterse de genel olarak üç başlıkta toplanır. Kişisel, sosyal ve ideal olmak üzere üç çeşit eğilim vardır. İdeal eğilimler her ne kadar ayrı olarak verilse de yazarlar bu eğilim türünü sosyal eğilim içerisinde değerlendirirler. Kişisel eğilimler organizmanın yaşaması için gerekli olan yiyecek, içecek, uyku gibi temel gereksinimlerdir. Sosyal eğilimler ise insanın kendisi dışındaki varlıklara karşı duyduğu sevgi, ilgi gibi duygu halidir.

Boirac da eğilimleri benzer şekilde ele almakla beraber bazı yerlerde yukarıdaki açıklamalardan ayrılır. Boirac'ta eğilimler ruhsal ve bedensel olmak üzere iki kısma ayrılır. Bedensel eğilimlerin amacı hayatın ve vücudun muhafazasıdır. Yemek, içmek, uyumak vb. bu türdür. Ruhsal eğilimlerin gayesi ise manevi hayata rahatlık sağlamaktır. Bu tür eğilimler sevinç, korku, ümit, hiddet vb. duygularla ortaya çıkar. Boirac ruhsal eğilimleri kişisel, sosyal ve mükemmel eğilim

olmak üzere üçe ayırır. Boirac eğilimleri insanların içgüdüleri kabul ederek Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'den ayrılır. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil bireyin yaşamasını sağlayan güdüyü kişisel eğilim, Boirac ise bedensel eğilim olarak ele alır.

Hem Boirac hem de Baha Tevfik Ahmet Nebil'in temayül olarak ele aldıkları eğilim, bugünkü eserlerde *güdü* kavramına benzemektedir. Güdü organizmayı harekete geçiren, ruhsal ve fiziksel etkinliği başlatan itici güçtür. Diğer bir ifadeyle davranışın altındaki nedendir. Güdüler organizma için hayati bir öneme sahiptir. Fizyolojik (açlık, susuzluk, uyku vb.) ve sosyal (psikolojik) güdü (sevme, sevilme vb.) olmak üzere ikiye ayrılır. Fizyolojik güdüler organizmanın yaşamasını sağlar. Bu güdü türü doğuştan ve evrenseldir. Hem Baha Tevfik ve Ahmet Nebil hem de Emile Boirac'ın eğilime (güdü) dair görüşleri bugünkü görüşlerle benzer şekildedir.

Sevk-i Tabii (İçgüdü) ve Alışkanlık

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil'in ele aldığı diğer bir psikolojik konu alışkanlık ve içgüdüdür. Onlara göre insan, eylemlerinden bazılarını düşünmeden yapar. Bunu yapan şey ise içgüdü ve alışkanlıktır. İçgüdü ve alışkanlığın farklı iki kavram olduğu belirtilir. İçgüdüyle hareket etmek sınırların doğal olan çarpıntılara tabi olmaktır. Alışkanlıkla hareket etmek ise önceden düşünme, öğrenme ve karar sonucu oluşan bir fiilin artık düşünülmeden yapılmasıdır. Yazarlara göre insanın, bir defa yapılmış bir hareketi devamlı olarak tekrarlamaya çalışma kabiliyetine psikolojide “alışkanlık” denilmektedir. Alışkanlık tekrarlarla müthiş bir düzgünlük ve mekaniklik kazanır. Alışkanlığın iyi tarafı olduğu gibi kötü yanları da vardır. Alışkanlık kişiyi düşünmekten alıkoyarak birçok şeyde zarara neden olmaktadır. Bu durum alışkanlığın olumsuz tarafıdır. Yazarlar kalıtsal alışkanlığa “içgüdü” adını vermektedir. Alışkanlık ve içgüdü aynı şeyler değildir. İçgüdü alışkanlığa nazaran daha kesin ve daha şiddetlidir. İçgüdüün kendisinde asla düşünme ürünü yoktur. Bugün insan davranışlarında içgüdüünün var olup olmadığı hala tartışılmaktadır. Yazarların bu konudaki görüşleri insanda içgüdüünün varlığı yönündedir. Fakat bu içgüdü kalıtsal olarak çocuğa geçen alışkanlıktır. İçgüdüünün kalıtsal bir alışkanlık olduğu dikkate alınırsa insanların eylemleri ilkin düşünsel olduğu, sonra alışkanlık biçimini aldığı ve çocuğa geçerken içgüdü halini kazandığı görülür. Kısacası içgüdü kalıtsal bir yeti iken alışkanlık düşünme ürünü olan davranışın sonradan mekanikleşmesi yetisidir.

Boirac ise içgüdüyü, her ne kadar insanlar için kullanılsa da hayvanlara özgü bir yeti olarak kabul eder. Dolayısıyla yazar, insanda içgüdünün olmadığını vurgular. İçgüdü doğuştan ve belirsizdir. Doğuştan olması nedeniyle mükemmel ve tekdüzedir. Boirac'ın alışkanlığa dair görüşleri yukarıdaki görüşlerle benzer şekildedir. Alışkanlığın asıl şartı tekrardır. Alışkanlık ilk fiil ve hareketle doğar. Alışkanlık hareketler üzerinde etkili olduğu gibi duygular üzerinde de etkilidir. Bir değirmencinin değirmenin yanında daima durması sonucu gürültüyü işitmez hale gelmesi buna örnektir. Birac insanda içgüdü yoktur görüşüyle Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'den ayrılır. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil insanda içgüdünün varlığını kabul etmiş, kalıtsal alışkanlığa içgüdü adını vermişlerdir. Bununla birlikte hem Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in hem de Emile Boirac'ın alışkanlık ve içgüdüye dair verdiği bu düşünceler bugün de benzer biçimde ele alınmaktadır. Bugün psikoloji kitaplarında içgüdünün kalıtsal, karmaşık ve türe özgü olduğu belirtilir. İnsanda içgüdünün var olup olmadığı bugün hala netlik kazanmış değildir.⁵³ Bazı bilim adamlarına göre insanda içgüdü yok, içgüdüsel davranışlar vardır. Hayatın ilk yıllarında insanın bazı davranışlarında (süt emmesi, açlık ağlaması) içgüdü mevcuttur denilmekle beraber insan davranışlarının çoğu öğrenme sonucu oluşur.

His ve İdrak (Duyum ve Algı)

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil his ve idrak kavramlarını geniş bir şekilde ele alırlar. Kitaptaki his ve idrak, bugünkü psikoloji literatüründe yer alan duyu-duyum-algı kavramlarına karşılık gelmektedir. İdrakte insan beyni bir uyarana karşısında ilkin uyarılır. Bu uyarı sınırlar vasıtasıyla beyne gider. Bunun sonucunda duyu-duyum meydana gelir. Sonra bu uyarı zihin tarafından anlamlandırılır. En sonunda bu uyarana uygun bir tepki verilir. Yazarlara göre his ve idrak aynı şeyler değildir. İdrak hissin sonudur. Her uyarının duyu organlarınca hissedilmesi, dolayısıyla uyarının ortalama bir kuvvete ve genişliğe sahip olması gerektiği vurgulanır. Bu durum bugün ifade edilen “eşik” kavramına denk gelmektedir.

⁵³“Hayvan davranışı uzunca bir süre içgüdülere atfedilmiştir. Hayvanların ruh ya da zekaları, akıl yürütme yetenekleri olmadığı düşünülürdü. Darwin'in insanlar ve hayvanlar arasında keskin bir ayırım olmadığı kuramı, insan davranışının açıklanmasında içgüdü kuramının kullanılmasına ön ayak olmuştur. İçgüdü kuramının en kuvvetli savunucularından Wiliam McDougall bütün düşüncelerin ve davranışların, kalıtımla edinilen içgüdülerin sonucu olduğunu ileri sürmüştür. McDougall'a göre içgüdüler, öğrenim ve deneyimle değiştirilebilen tutum ve hareketlerin zorlayıcı kaynaklarıdır.” Atkinson ve diğ., age, 394.

Boirac da duyu, duyum ve algı kavramlarını açıklığa kavuşturur. Dış dünyanın duyu organları üzerinde etki bırakması sonucu duyunun oluştuğunu belirtir. Bu etkinin şuurda değişiklik bırakması sonucu ise duyumun meydana geldiğini söyler. Şuurda oluşan bu değişiklik sonucu eşya algılanır ve tanınır. Algı biri duyu, diğeri duyum olmak üzere iki olaydan oluşur. Algı sayesinde duyuya önce bir madde sonra bir yer ve konum tayin edilir. Dış dünya duyular yoluyla algılanır. Dış dünyanın algılanması, duyuların yorumlanması ve anlamlandırılmasından ibarettir. Boirac'a göre duyu ve algı aynı şey değildir. Duyu basit, algı ise karışık bir yapıya sahiptir. Duyu algılamamanın ilk basamağıdır. Algı tecrübe, dikkat ve alışkanlıkla git gide mükemmel olur. Doğal ve edinilmiş algı olmak üzere iki tür algı vardır.

Hem Boirac'ın hem de Baha Tevfik ile Ahmet Nebil'in duyu, duyum ve algı sürecine dair görüşleri Bilişsel yaklaşımın öğrenme sürecini açıklarken kullandığı U-O-T bağına karşılık gelmektedir. Duyu organlarının dış uyaranlarca uyarılması sonucu duyu meydana gelir. Bu uyarıcıların beyne ulaşmasıyla duyum oluşur. Zihne ulaşan uyarıcıların anlamlandırılması sonucu algılama meydana gelir. Boirac bugün ele alınan *algı yanılması* kavramını da ele alır. Algı yanılmasının duyu organlarından kaynaklanmadığını, duyuların yanlış anlamlandırılıp yorumlanmasından ileri geldiğini belirtir. Cisim aynı olduğu halde başka şekilde algılanmasının nedeni, duyu organları ile madde arasında bir aralığın bulunmasından ileri gelmektedir. Algı yanılmasına dair bu görüşler bugün de benzer şekilde ele alınmaktadır.

Hafıza (Bellek)

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil'in fikir beyan ettikleri diğer konu, bugün bellek olarak kabul edilen hafızadır. Hafıza kaybolan fikirleri geri getirme yetisi olarak tanımlanır. Onlara göre insan zihnine ulaşan fikirler hızlı bir şekilde kaybolmakta, bu fikirlerin yerini başka fikirler almaktadır. Bu durum, bugün kısa süreli bellekle ilgili verilen görüşleri akla getirmektedir. Duyusal kayıttan geçerek kısa süreli belleğe geçen bilgiler burada birkaç saniye durduktan sonra kaybolmaktadır. Dolayısıyla kaybolan fikirlerin yerini başka fikirler almaktadır. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil bu kaybolmanın geçici olduğunu belirtirler. Tamamen kaybolmayan fikirler bugün uzun süreli bellek denilen bellekte saklanmaktadır. Hatırlamanın olması için bilginin hafızada tekrarlanması gerekir. Bir kere hatırlanan şey kişide alışkanlık haline

gelmektedir. Birçok tecrübe ve gözlem hafızada saklanmasaydı bilimsel gelişmeler meydana gelmezdi. Bilimlerin hafıza sayesinde bugüne geldiği belirtilir. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in hafızaya dair bu görüşleri bugün Bilgiyi İşleme Kuramı öncüleri tarafından benzer biçimde ele alınmaktadır.⁵⁴ Çevreden gelen birçok uyarıcı duyuşal kayıttan sonra kısa süreli belleğe gelmektedir. Sınırlı saklama kapasitesine sahip bu bellek bilgiyi geçici bir süre depolama görevi görür. Kısa süreli bellek gelen bilgileri tekrar ya da kodlama yoluyla uzun süreli belleğe aktarmazsa tüm bu bilgiler hızlı bir biçimde unutulur. Sınırsız saklama kapasitesine sahip uzun süreli bellek adeta bir kütüphane görevi görmektedir. Bilgiler burada uzun süre saklı kalmaktadır.

Boirac ise hafızayı dışarıdan edinilen fikirlerin saklanması ve hatırlanması diye açıklar. Hafızaya gelen bilgilerin zıt olması saklamayı kolay ve güçlü kılar. Güç öğrenilen şeyler kolay kolay unutulmaz. Bazı insanlar sesi, bazıları rengi algılamada, bazıları kelimeleri saklamada başarılıdır. Bu durum hafızanın farklı türlerinin var olduğunu gösteriyor. Biri zihinsel diğeri duyuşal olmak üzere iki tür hafızanın olduğunu belirtir. Boirac'a göre saklamanın ilkleri vardır. Duyumların şiddeti, kişinin ilgileri, dikkat ve tekrar saklamayı ve hatırlamayı kolaylaştıran etkenlerdir. Yine birbiriyle ilişkili olan fikirler çabuk hatırlanır. Etrafa dikkatlice bakılmadığı halde birçok şey bilinir ve hatırlanır. Bu durum bugün psikoloji literatüründe Tolman'a atfedilen *gizil öğrenmeyi*⁵⁵ akla getirmektedir. İnsanlar algıda seçicilik, dikkatin dağılması ve motivasyon eksikliği gibi nedenlerden dolayı birçok bilgiyi farkına varmadan öğrenmektedir.⁵⁶ Tolman'a göre organizma günlük yaşayışta farkına varmadan birçok şeyi öğrenir. Fakat bu öğrenmeler performansla dönüştürülmediğinden zihinde saklı kalmaktadır. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil ile Emile Boirac'ın hafızaya dair görüşleri bugün de benzer şekilde ele alınmaktadır.

Fikirlerin İmtizacı (Birleşmesi) ve Çağırışım

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil'e göre insanın fikirleri zihinde birbiriyle bazen birleşir, bazen de ayrışır. Bir fikir kendisinden önce zihne girmiş bir fikirle veya

⁵⁴ Senemoğlu, *age*, 265-278.

⁵⁵“Örtük (gizil) öğrenme, amaca yönelik denemeler sırasında edinilen dolaylı bilgi ve izlenimlerdir. Tolman 1930'lu yıllarda açık ve örtük öğrenme olmak üzere iki tür öğrenmenin olduğunu savunmuştur. Daha sonra bu fikrini değiştirmiş, altı tane değişik öğrenme olduğunu öne sürmüştür.” Aydın, *age*, 224.

⁵⁶ Selçuk, *age*, 181.

kendisinden sonra zihne giren fikirle birleşebilir. Buna *imtizac-ı ittisali* (bitişme uyuşması) denilmektedir. Bu birleşmenin olması için fikirler arasında büyük zaman aralığının olmaması gerekir. Hatırlanan şeyler fikirlerin kaynaşması (çağrışım) yoluyla gerek kendilerine benzeyen gerekse kendilerine bitişik olan birçok fikri uyandırabilir. Dolayısıyla hatırlamada çağrışımın büyük bir etkisi vardır. His ve fikirler birbiriyle kaynaştıkları gibi bazen farklı parçalara ayrılabilir. Çünkü ne bir his ne de bir fikir asla basit değildir, birçok unsurlara sahiptir. Örneğin; bir tablo hissi ikinci dereceden birçok hissi kendisinde toplamıştır. Bunlar tablo içindeki şahıslara, ağaçlara ve evlere ait hislerdir. Bu görüşler Piaget'in bilişsel gelişimle ilgili öne sürdüğü temel kavramlardan şema, örgütleme ve özümleme kavramlarını çağrıştırmaktadır. Piaget' göre zihindeki düşünce ve bilgi parçaları birbirinden bağımsız halde bırakılmamakta, birey tarafından sürekli bir ilişkilendirmeye tabi tutulmaktadır. Bu ilişkilendirme ve bütünleştirme şema, örgütleme ve özümleme yoluyla yapılmaktadır.

Boirac da çağrışım üzerinde fikir belirtir. Ona göre fikirlerin hatırlanması ya çağrışım ya da kendiliğinden olur. Fikirler arasında bitişiklik ve ilişki ne kadar kuvvetli olursa hatırlama da o derece güçlü olur. Çağrışımın üç kanunu vardır: yakınlık, benzerlik ve zıtlık. Bu üç kanunun yakınlık kanunu altında bire indirgenebileceği belirtilir. Dikkat, heyecan, fikrin şiddeti ve yakınlığı ne kadar kuvvetli olursa çağrışım da o derece çabuk ve kolay olur. Boirac'ın çağrışımına dair bu düşüncüleri bugün de benzer biçimde kabul görmektedir. Baha Tevfik ve Ahmet ile Boirac'ın çağrışımına dair görüşleri benzer şekildedir. Üç yazar da çağrışımın, fikir veya bilgilerin hatırlanmasında önemli bir etkisinin olduğunu belirtmişlerdir.

Muhayyile (Hayal Gücü)

İnsanda kimseden işitilmeyen, dışarıdan görülmeyen, tecrübe sonucu kazanılmayan bazı bilgiler vardır. Bu bilgileri meydana getiren yetiye muhayyile (hayal gücü) denilmektedir. Baha Tevfik ile Ahmet Nebil'e göre muhayyilenin insana temin ettiği fikirler yoktan var edilmemiştir. Muhayyile bir his veya fikrin şeklini öyle bir değiştirir ki insan bunun icat olunmuş bir fikir gibi algılar. Muhayyile bazen basit bir fikri başka fikirlerle birleştirerek bazen de karışık bir fikri birbirinden ayırıştırarak hayal meydana getirmektedir.

Boirac ise muhayyileyi bilgilerin şekil değiştirmesi olarak kabul eder. Boirac'a göre zihinsel bilgi üç aşamadan meydana gelir. İlk eşyadan duyu organları vasıtasıyla maddi fikirler elde edilir. Sonra edinilen bilgiler saklanır, gerekirse hatırlanır. Son olarak bilgiler değişime uğrar, zihin tarafından başka şekle bürünür. Bu başka şekle bürümeye olayını meydana getiren yeti muhayyiledir. Muhayyilenin; biri hissedilen şeyin görüntüsünü tekrar meydana getirmek, diğeri hayal üretmek olmak üzere iki manası vardır. Mozart ve Bethowen'ın henüz işitilmeyen bir musikiyi ortaya koymaları ikinci manaya örnektir. Muhayyilenin ham maddesi hafızada saklanan fikir ve imgelerdir. İnsan hafızası sonsuz sayıda imgelerle doludur. Bu hazine durduğu yerde hiçbir şey üretmez. Ancak muhayyileyle işe yarar hale gelmektedir.

Hem Boirac hem de diğer iki yazar muhayyilenin yoktan hayal üretmediğini, ham maddesinin zihinde bulanık fikirler olduğunu ifade ederek ortak bir sonuca varmışlardır. Muhayyile adı altında verilen bu görüşler bugün *yaratıcı düşünme* kavramına dair verilen görüşlere yakındır. Yaratıcı düşünme; zekâ, hayal gücü ve imgelerden yararlanılarak yeni ve özgün düşünceler üretebilme yeteneğidir. Yaratıcı düşünme üzerine ilk bilimsel çalışmaların 1950'li yıllarda Amerika'da yapıldıęı⁵⁷ dikkate alındığında Emile Boirac ile Ahmet Nebil ve Baha Tevfik'in muhayyileye dair görüşleri manidardır.

Lisan (Dil)

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil'in dil konusundaki açıklamaları bugünkü görüşlerle benzerlik göstermektedir. İnsanların düşüncelerini başka insanlara ileten dilin vasıtaları işaretlerdir. Doğal ve yapay olmak üzere iki tür işaret vardır. Onlara göre bu işaretleri anlamlandırmanın en önemli kuralının fikirlerin bölünmesi ve birleştirilmesidir. Dilin edinilmesiyle ilgili verilen bir örnek, bugün dilin doğuşuna yönelik yaklaşımlardan Davranışçı yaklaşıma benzemektedir. Örneğin; bir çocuğun öğrendiği ilk şey annesinin gülümsemesi ile sevdiği şeyler arasındaki ilişkidir. Çocuk ilkin ağlamış veya bağırmıştır. Buna karşın annenin tebessüm etmesi veya istediği şeylerin verilmesi buna bir tepki olmuştur. Dolayısıyla çocuk için bağırmak bir işaret, annenin gülmesi ise buna karşılık bir işaret olmuştur. Davranışçılara göre

⁵⁷ Nuri Doğan, "Yaratıcı Düşünme ve Yaratıcılık", **Eğitimde Yeni Yönelimler**, ed. Özcan Demirel (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2007):169.

bebekler, kendilerini istedikleri sonuca götüren sesleri tekrar ederek dili öğrenmektedirler. Dolayısıyla dil gelişimi pekiştirme yoluyla olmaktadır.⁵⁸ Pekiştirilen sesler öğrenilir, pekiştirilmeyen sesler ise söner. Çocuğun ailesi veya diğer yakınlarının vermiş oldukları tepkiler çocuk tarafından zamanla dil öğrenimine dönüştürülür.

Boirac da dilin vasıtası olan işaretleri doğal ve yapay olmak üzere ikiye ayırır. Doğal işaretlerin evrensel, yapay işaretlerin ise zihinsel olduğunu belirtir. Boirac'a göre birçok farklı dilin meydana getirilmesi yapay işaretler vasıtasıyla olmaktadır. Dil ve düşünce birbiriyle daima ilişki halindedir. Kelimelere anlam veren düşüncedir. Düşünce dili düzenleyip genişletir veya küçültür, yeni kelimeler türetir. Bu, düşüncenin dil üzerindeki etkisidir. Bunun yanında dilin de düşünce üzerinde etkisi vardır. Bir kere dil sayesinde düşünceler başkalarına aktarılır. Dil sayesinde eski insanların düşünceleri bugüne ulaşmıştır. Bu yönüyle dil, adeta insanın hafızasıdır. İnsan söylediği için düşünmez, düşündüğü için konuşmak zorundadır. Dolayısıyla Boirac düşüncenin dilden önce olduğu belirtir.

Dil ve düşünme arasındaki ilişki en eski düşünürlerden bugüne farklı şekillerde açıklanmıştır. Bazı bilim adamları düşüncenin ancak dille var olabileceğini belirtmiş, bazıları da düşünmenin dilden ayrı var olabileceğini savunmuştur.⁵⁹ Diğer taraftan dil düşüncüyü belirliyor hipotezi Whorf (1956) tarafından önerilen dilsel görecelik hipotezidir. Whorf sahip olunan kavram ve algıların, konuşulan dil ve diller tarafından etkilendiğini savunmuştur.⁶⁰ Bugün ise dil olmadan düşüncenin olmayacağı yargısı ağırlık kazanmıştır. Bununla birlikte dil-düşünme ilişkisi ve dil olmadan düşünmenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği sorunu kesinlik kazanmış değildir.

Hareket Felsefesi

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil insan hareketleri konusunda da önemli görüşler sunarlar. Hareketler; fizyolojik, psikolojik, istemli ve istemsiz, mekanik hareket şeklinde sınıflandırılır. Kendisinde en ufak bir düşünme olmayan hareketler fizyolojiktir. Psikolojik hareketlerde düşünme vardır. Hareketlere dair verilen bu

⁵⁸ Selçuk, *age*, 109; Atkinson ve diğ., *age*, 374.

⁵⁹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 53-55.

⁶⁰ Atkinson ve diğ., *age*, 360.

görüşler bugün davranış kavramı altında ele alınmaktadır. Davranışlar öğrenilmiş ve öğrenilmemiş davranış olmak üzere ikiye ayrılır. Yazarların fizyolojik hareketler diye adlandırdığı hareketler, bugün doğuştan gelen davranış olarak kabul görmektedir. Bunlar içgüdüsel ve refleksif davranışlardır. Bunlarda en ufak bir düşünme ürünü yoktur. Psikolojik davranışlar ise sonradan kazanılan ve öğrenme ürünü olan davranışlardır. Bunlar da istendik ve istenmedik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Boirac'a göre insan davranışlarının ilk faaliyeti çok basittir. Bunlar içgüdü ürünü ve zihinden uzak olan şuursuz hareketlerdir. Boirac insan hareketlerini (davranışları) bedensel, zihinsel ve manevi olmak üzere üçe ayırır. Bedensel hareketler içgüdü ve alışkanlıktan oluşur. Boirac'ın insan hareketlerine dair bu sınıflandırması bugün psikoloji literatüründe bedensel, duyuşsal ve bilişsel davranış şeklinde adlandırılır. Dolayısıyla hem Boirac hem de diğer iki yazarın davranışa yönelik bu görüşleri kayda değer mahiyettedir.

Akıl

Baha Tevfik ve Ahmet Nebil, akli zihinsel süreçlerin (his, idrak, hafıza, tamım, tecrit gibi) toplamı olarak tanımlarlar. İnsan bilgisinin iki farklı doğası vardır: farklı unsurları barındırması, farklı unsurları birleştirmesi. Bilgilerdeki birleştirme ve barındırmayı akıl yapmaktadır. Bu birleştirme sayesinde dışarıdan dağınık olarak gelen bilgiler düzenlenir. Aklın iki temel esası vardır: aynılık ve nedensellik.

Boirac ise akli anlamak, bir şeyin nedenini ve niteliğini bilmek özelliği olarak tanımlar. Duyular yalnız varlığı ve olayları tanıtır, sebebini bildirmez. Bunun sebep ve niteliği akıl ile olmaktadır. Aklın iki temel esası vardır: aynılık ve nedensellik. Boirac ve diğer iki yazarın akılla ilgili görüşleri benzer şekildedir.

Fikret (Düşünme)-Estetik-Soyutlama-Genelleme-Hüküm

Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'e göre fikirler; his ve idrak, hafıza, hayal gücü, genelleme gibi kaynaklardan beslenir. Zihne fikir malzemesi tedarik eden vasıta duyulardır. Zihne ulaşan fikirler zihin tarafından işlenerek başka şekillere geçer. Boirac da duylar vasıtasıyla bilginin ham maddesinin dışarıdan alındığını belirtir. Daha sonra edinilen bu bilgiler belli bir süre saklanır. Saklanan bilgiler zihin tarafından işlenerek başka şekillere sokulur. Görüldüğü üzere üç yazarın bilginin

(fikret) ham maddesine ve şekil değiştirmesine dair görüşleri benzerdir. Boirac ve diğer iki yazarın estetik, genelleme, hüküm, soyutlamaya dair görüşleri klasik mantıktaki görüşlerle benzer şekildedir.

Ruhların Karşılaştırılması

Baha Tevfik ve Ahmet Nebil, Boirac'tan farklı olarak eserin son kısmında ruhların karşılaştırmasını da yapar. Yazarlara göre her insanda maddi ve manevi olarak pek önemli farklılıklar vardır. Çevreye şöyle bir göz gezdirecek olunursa farklı özelliklere sahip insanlar görülecektir. Bazı insanlar çok zeki, bazıısı, çok duygusal, bazıısı ticarete meyillidir. Bu yüzden insanların filozof, tüccar, işçi gibi birbirinden farklı mesleklere yöneldiği ifade edilir. Bu da birçok farklı ruhun olduğunu ortaya koymaktadır. Burada anlatılan durum, bugün psikoloji kitaplarındaki *bireysel farklılıklar*⁶¹ kavramına karşılık gelmektedir. İnsanlar biyolojik ve fizyolojik olarak birbirinden farklı oldukları gibi ruhsal özellikleri ve zihinsel yetenekleri bakımından da birbirinden tamamen ayırıldılar. Dolayısıyla psikoloji bu kadar özelliğe sahip insanları anlamak için karşılaştırma yapmaktadır. Psikolojinin alt dallarından olan Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlığın araştırma alanı meslek i rehberliktir. Bu alt dalda yer alan Holland'ın 1959 yılında geliştirdiği kişilik kuramına⁶² benzer ifadelerin ondan yaklaşık kırk beş yıl önce Baha Tevfik ve Ahmet Nebil tarafından ele alınması önemli bir gelişmedir.

Ayrıca yazarlar hayvanların da kendilerine özgü keder, sevinç, hafıza de irade halleri olduğunu ifade ederler. Bundan dolayı hayvanlarda vicdan (psikoloji) mevcuttur. Dolayısıyla ruh sahibi olan hayvanlar da psikolojinin araştırma alanına girmelidir, denilmektedir. Bugün hayvanlar üzerinde psikolojik deneylerin yapılması yazarların bu görüşlerinde ne kadar isabetli olduklarını gösteriyor. Burada dikkat çeken bir husus bitkilerde bile ruhun olduğu görüşüdür. Bitkiler de az çok düşünen varlıklardır.

⁶¹“İnsanlar zeka düzeyleri, yetenekleri, ilgileri, kültürleri, yaşantı ve öğrenme biçimleri birbirinden farklıdır. Bu farklılığa psikoloji literatüründe bireysel farklılık olarak denilmektedir.” Baki Duy, “Güdülenme ve Bireysel Farklılıklar”, **Eğitim Psikolojisi**, (ed. Alim Kaya), 531.

⁶²“Kişilik kuramını geliştiren Holland, bireyler meslek seçimi yaparken kendi kişilik tiplerine uyan ve kendi yaşantıları ile bağdaşan meslekleri seçmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Holland altı farklı kişilik tipi olduğunu belirtmiştir. Kişilik tipleri: gerçekçi, araştırıcı, sosyal, geleneksel, girişimci, artistik.” İbrahim Ethem zgven, **ağdaş Eğitimde Psikolojik Danışma ve Rehberlik**, (Ankara: PDREM Yayınları, 2000), 155-156.

Ruh ve Beden

Baha Tevfik ile Ahmet Nebil, Boirac'tan farklı olarak eserin son bölümünde ruh ve beden arasındaki ilişkiyi ele alırlar. Ruh ile beden birbirini daima etkileyen iki unsurdur. Kadın ile erkeğin, genç ile ihtiyarın, Eskimolo biri ile bir Fransızın aynı olmaması cismin ruh üzerindeki etkiye; haz ve kederin yüzün kızarmasına neden olması ruhun cisim üzerindeki etkiye örnektir. Yine bu son kısımda ruhun yan halleri olan uyku, hayal görme, cinnet, ölü sanısı, rüya gibi kavramlar ele alınır. Nedeni tam olarak bilinmeyen bu kavramların bilimin ilerlemesi sayesinde açıklığa kavuşturulduğu belirtilir.

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarihsel süreçte bilimsel çalışmalar sonucu felsefeden ayrılıp ayrı bir bilim dalı olarak meydana çıkan bilim alanları hep görülmüştür. XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde felsefe içinde varlığını devam ettiren psikoloji, müstakil bir disiplin olarak sosyal bilimler içinde yer alamaya başlamıştır. Avrupa’da XIX. yüzyıla kadar psikoloji konuları felsefe içinde genel olarak “ruh” kavramı adı altında ele alınmıştır. Ruh adı altında ele alınan psikolojik kavramlar genelde teorikte kalmıştır. Avrupa’da Wundt’un ilk psikoloji laboratuvarını kurmasıyla teorik psikolojiden deneysel psikolojiye geçilmiştir. Wundt’un bu çalışmasıyla müstakil bir bilim haline gelen psikolojinin önemi her geçen gün artmış, bunun sonucunda psikolojiye bağlı yeni alt dallar ortaya çıkmıştır. Bu yeni alt dallardan biri de *psikoloji tarihidir*. Avrupa’da psikolojinin başlangıcı ilk deneysel psikoloji laboratuvarını kuran Wilhelm Wundt’un deneysel çalışmaları kabul edilir. Bu durum deneysel psikoloji için başlangıç kabul edilebilir; fakat teorik psikoloji çalışmaları çok daha öncelere dayanır. Psikoloji tarihi çalışmalarının yeniden ele alınıp değerlendirilmesi alana katkı sağlayacaktır.

Türkiye’de psikolojinin gelişimine bakıldığında Avrupa’ya benzer bir durum göstermektedir. İslam dünyasında ve onun devamı olan Osmanlı ilim geleneğinde psikoloji konu ve kavramları “nefs” veya “ruh” adı altında XIX. yüzyıla kadar felsefi, tasavvufi ve metafizik kavramlar çerçevesinde ele alınmıştır. Osmanlı klasik döneminde psikoloji, İslam filozoflarının bu alana yönelik görüşleri içinde ele alınmıştır. Özellikle Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlak-ı Alâî* adlı eserinde psikolojik kavramları derinlemesine ele almıştır. Ali Efendi psikolojide İbn-i Sina yolunu takip etmekle birlikte kendisine özgü görüşleriyle ayrı bir yer edinmiştir.

XVIII. yüzyıldan itibaren yönünü Batı’ya çeviren Osmanlılar eğitimde birçok yenileşme hareketinde bulundu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru 1869’da Darülfünun ikinci bir girişimle açılmış, böylece Osmanlı eğitim hayatına birçok yeni

ders girmeye başlamıştır. Diğer taraftan bu modern dersleri okutmak için Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir. Bu öğrenciler; o sıralar Avrupa'da müstakil bir bilim haline gelen modern psikolojiyle tanışmış, dönüşlerinde bu yeni disiplinle ilgili tercüme-telif eserler kaleme almaya başlamışlardır. Osmanlılarda modern psikolojiye dair eserlerin kaleme alınması Avrupa'daki gelişmelerle paraleldir. Osmanlı aydınlarının modern psikolojiye dair yazdıkları ilk eserler felsefi ve teolojik nitelikli ruh kavramından tam olarak kurtulamamıştır. Bununla birlikte XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı ilim dünyasında psikolojiye dair telif ve tercüme pek çok eserin kaleme alındığı görülmektedir.

Bir bilimin tarihi gelişiminin temeline varmak için evvelinin iyi bilinmesi gerekir. Çünkü her bilim kendinden önceki birikimlerin üzerine yeni bir şeylerin eklenmesiyle ilerleyebilmektedir. Türkiye'de psikoloji tarihi gelişiminin anlaşılması için kimlerin ne şekilde katkı sağladığı ve bu katkıların nitelik ve niceliklerin, döneme ilişkin şartlar göz önüne alındığında ne seviyede olduğunun bilinmesi gerekir. Yapılan araştırmalar, Türkiye'de modern psikoloji çalışmalarının 1915 öncesine gittiğini göstermektedir. Bu durum psikoloji tarihi çalışmalarının daha öncelere götürmektedir.

Bu çalışmada amaç, Osmanlı son döneminde modern psikoloji çalışmalarından telif ve tercüme iki eserin psikolojik kavram ve terimleri nasıl ele aldıkları, modern psikolojiye katkılarını karşılaştırmalı olarak incelemektir. Bunun yanında Türkiye'de modern psikoloji çalışmalarının bilinenin aksine çok daha öncelere dayandığına dikkat çekmektir. Böylece Osmanlı son döneminde modern psikoloji çalışmalarına dair bir resim sunulmuştur. Türkiye'de modern psikolojinin başlangıcı genel olarak, 1915 yılında eğitim reformu⁶³ için davet edilen Dr. George Anschütz'ün Darülfunun'da kurduğu deneysel psikoloji çalışması kabul görmektedir. Psikoloji tarihi üzerine yapılan çalışmalar bu genel kanının bir kez daha gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Bazı araştırmacılar Türkiye'de Anschütz'le başlatılan psikoloji

⁶³1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve akabinde gelişen olaylar, Berlin Kongresi kararları Osmanlıyı Almanya'ya yaklaştırmıştır. Dolayısıyla bundan sonra Osmanlı Devleti modernlik adına birçok konuda ileride müttefiki olacağı Almanya'dan faydalanmış ve eğitimle ilgili reformlarında da bu devletten yardım almıştır. Jön Türkler dönemin Alman eğitim sistemini benimsiyor ve reform için model olarak görüyordu. Eğitimde ilk yardımı Prof. Franz Schmidt ile başladı. Darülfunun'da pedagoji ve psikoloji eğitimi vermek için davet edilen Anschütz üç yıl görev yapmıştır. Bu süre içinde psikoloji adına ne yaptığı tam olarak bilinmemektedir. Anschütz'ün hem Türkiye'de hem de Almanya'da psikoloji adına geriye bir şey bırakmış olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Batur, S 102, 173-174.

tarihi sürecini, psikoloji bilimine yönelik genel algıdaki bir paradigma hatası olarak görür. Anschütz'ün çalışmaları ilk deneysel psikoloji adına önemli bir gelişme olarak görülebilir. Ancak bunun modern psikolojiye dair ilk çalışma olduğunu kabul etmek önceki psikoloji çalışmalarını yok saymaktır. 1915 yılından önce modern psikolojiye dair *ilm-i ahvâl-i ruh* veya *ilm'ün nefis* adı altında birçok kitap ve makalenin yazıldığı, konferansların verildiği görülmektedir. Osmanlılarda modern psikolojiye dair ilk çalışmalar, ikinci bir girişimle 1869'da açılan Darülfünun'da görevli öğretim elemanları tarafından kaleme alınmıştır. Aziz Efendi tarafından halka açık olarak verilen *emzice-i ekâlim* (iklimlerin mizacı-karakterlerin yapısı) konulu konferans ilk psikoloji dersi sayılmaktadır. Osmanlılarda modern psikolojinin gelişimi Batı'daki gelişmelerle kısmen paralellik göstermektedir. Fakat bu durum modern psikolojinin Osmanlıda Batı'dan bağımsız ve Batı'yla aynı dönemde meydana geldiği anlamına gelmemelidir. XIX. yüzyılın sonlarında Darülfünun'a hoca yetiştirmek üzere Avrupa'ya gönderilen öğrenciler burada modern psikolojiyle tanışma fırsatı yakalamışlardır. Gerek Avrupa'ya gönderilen öğrenciler gerekse bireysel gayretlerle Batı'yı tanıyan aydınlar Batı'daki gelişmeleri kendi bireysel çabalarıyla harmanlayarak psikolojiye yönelik önemli eserler meydana getirmişlerdir.

Osmanlıda modern psikolojiye dair ilk eserlerde İslamî kavramların ve medrese geleneğinin izlerini görmek mümkündür. Bunun yanında psikolojik kavramlara modern açıklama ve tanımlamaların yapıldığı görülmektedir. Bu eserlerin içinde modern psikolojiye en yakın tanımlamaları veren çalışma Baha Tevfik ve arkadaşı Ahmet Nebil'in ele aldığı eserdir. Eser okul müfredatına uygun bir şekilde hazırlanmıştır. Bu çalışmada araştırmaya açıklık getirmesi için Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in eserindeki psikolojik kavramlar karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu karşılaştırma iki şekilde yapılmıştır. Birinci karşılaştırma yakın yıllarda Batı'da yazılan tercüme bir eserle, ikinci karşılaştırma ise bugünkü psikoloji literatüründe yer alan benzer veya aynı kavramlarla yapıldı. Böylece Osmanlı aydınının psikolojik kavramlara yönelik tespit ve görüşleri konusunda genel bir fikir verilmeye çalışıldı.

Bu çalışmanın literatür kısmında da belirtildiği üzere Osmanlı son döneminde psikoloji üzerine hatırı sayılır çalışmalar yapılmıştır. Buna örnek olarak bu araştırmada Osmanlı son döneminde telif ve tercüme iki psikoloji eseri biçim ve içerik açısından karşılaştırmalı olarak incelendi. Biçim açısından yapılan karşılaştırmada her iki eseri benzer şekilde olduğu görülmektedir. İçerik bakımından

karşılaştırmada ise psikolojik konu ve kavramların genelde benzer, bazen de ayrı biçimde ele alındığı görülmüştür. Örneğin; Baha Tevfik ve Ahmet Nebil ile Boirac psikolojiyi, insan ruhunu ve onun belirlenimlerinden olan fikir ve eylemleri inceleyen bilim şeklinde tanımlayarak ortak bir fikir vermişlerdir. Bunun yanında Ahmet Nebil ve Baha Tevfik insanın karışık olan ruhsal süreçleri vicdan sayesinde anlaşılır, diyerek Boirac'tan ayrılmışlardır. Fakat şurasını da belirtmekte fayda var. Buradaki vicdan sözcüğü Boirac'ta şuur olarak karşılığını bulmaktadır. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil, bugün güdü olarak değerlendirilen eğilimleri kişisel, sosyal ve ideal olmak üzere üçe ayırmıştır. Boirac ise eğilimleri önce ruhsal ve bedensel olarak ikiye, daha sonra ruhsal eğilimleri kişisel, sosyal ve ideal olmak üzere üçe ayırmıştır. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil 'e göre hayatın muhafazası ve neslin devamı kişisel eğilimlerle sağlanır. Boirac ise bedensel eğilimlerle yaşamın devam ettirildiğini ifade ederek iki yazardan ayrılmıştır.

İnsanın bazı davranışlarında içgüdüyü kabul eden Baha Tevfik ve Ahmet Nebil kalıtsal alışkanlığı içgüdü olarak tanımlamışlardır. Boirac ise insanda içgüdü'nün varlığını kabul etmez. Boirac, eğilimleri insanın içgüdü'sü olarak kabul ederek diğer iki yazardan farklı görüş belirtmiştir. Bugünün psikoloji literatüründe yer alan duyum ve algı konusunda üç yazar da ortak ifadelere yer verirler. Buradaki ifadeler Bilişsel yaklaşımçıların öğrenme sürecinde kullandıkları U-O-T bağına karşılık gelmektedir. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil ile Boirac'a göre hafıza fikirleri saklama ve geri getirme yetisidir. Boirac burada fikirlerin saklanmasını kolaylaştıran ilkeler (zıtlık, dikkat, ilişkili olma, tekrar gibi) üzerinde durur. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in hafızayla ilgili görüşleri bugün bellek (duyusal, kısa süreli ve uzun süreli bellek) olarak aynı şekilde ele alınmaktadır. Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'e göre zihne giren fikirler, önceki fikirlerle birleşir. Bunun sonucunda birçok fikir kolayca hatırlanır. Boirac, çağrışımın bugün de kabul gören üç ilkesinden bahseder: zıtlık, benzerlik ve yakınlık. Her iki eserdeki diğer kavramalar (akıl, soyutlama, genelleme, estetik gibi) benzer şekilde açıklanmıştır.

Bunun yanında Baha Tevfik ile Ahmet Nebil eserinin son kısmında "beden ve ruh, ruhun yan halleri, ruhların karşılaştırılması"nın da yapar. Ruhların karşılaştırılmasına dair görüşler kayda değerdir. Yazarlara göre insanlar maddi ve manevi olarak pek çok farklı özelliklere sahiptir. Etrafa dikkatlice bakıldığında bazı insanlar çok zeki, bazısı çok duygusal, bazısı ticarete meyillidir. Bu da birçok farklı

ruhun olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan dolayı insanlar farklı mesleklere yönelirler. Burada anlatılan durum bugünün psikoloji literatüründe yer alan *bireysel farklar* kavramına denk gelmektedir. Diğer taraftan buradaki görüşler Gardner'ın *Çoklu Zeka Kuramı*'na benzemektedir. Gardner, 1983 yılında “Zihnin Çerçevesi” (Frames of Mind) adlı eserinde yedi tane farklı zeka türünden bahsetmiştir.⁶⁴ Gardner'dan yaklaşık yetmiş yıl önce benzer ifadelerin Baha Tevfik ve Ahmet Nebil tarafından ele alınması manidardır. Yine iki yazar kitabın son bölümünde hayvan ve bitkilerde vicdan olduğunu vurgulamıştır.

Bu karşılaştırma sonucu Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in ele aldıkları birçok psikolojik kavrama yönelik görüşler ve tespitleri bugünkü görüşlerle benzer olduğu saptanmıştır. Bunun yanı sıra bugün yabancı psikologlara atfedilen bazı psikolojik kavramların Baha Tevfik ve Ahmet Nebil tarafından ele alındığı görülmüştür. Bu durum Osmanlı aydınlarının modern psikoloji konu ve kavramlarından haberdar olduğunu göstermektedir. Literatürde kısaca bahsedilen diğer psikoloji eserlerinin varlığı bunu doğrulamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Türkiye'de modern psikoloji çalışmalarının bilinenden daha öncelere gittiğine işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir. Türkiye'de buna benzer çalışmaların yapılması alana önemli katkılar sağlayacaktır.

⁶⁴ Nilay T. Bümen, “Çoklu Zeka Kuramı ve Eğitim”, *Eğitimde Yeni Yönelimler*, ed. Özcan Demirel (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2007): 3.

KAYNAKÇA

- Akgün, Mehmet. “1839-1920 Yılları arasında Türkiye’de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar”. **İlahiyat Fakültesi Dergisi**. C 40, S 1 (1999): 475-497.
- _____. “Baha Tevfik Hayatı ve Eserleri”. **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri: Tanzimat’tan Cumhuriyete Bilimsel ve Felsefi Düşünce Temsilcileri**. ed. Süleyman Hayri Bolay. Ankara: Nobel Yayınları, C 3, 2015: 1724-1781.
- _____. **Materyalizmin Türkiye’ye Girişi**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Akkutay, Ülker. **Enderûn Mektebi**. Ankara: Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1984.
- Akpınar, Aışan. **Osmanlı Devleti’nde Aşiret Mektebi**. İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.
- Akyıldız, Ali. **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Akyüz, Yahya. **Türk Eğitim Tarihi**. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015.
- Alkan, Mehmet Ö. “Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim Baha Tevfik”. **Tarih ve Toplum**. C 9, S 52(1988): 41-48.
- Alper, Ömer Mahir. **Açıklamalı Felsefe Eserleri Bibliyografyası**. İstanbul: Kitabevi, 2004.
- _____. **İbn-i Sina**. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
- Altuntaş, Servet. “Gazzali’de Tasavvuf Felsefesi”. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Arıkan, Rauf. **Araştırma Teknikleri ve Rapor Yazma**. Ankara: Gazi Kitapevi, 2000.
- Arıkan, Atilla. **İbn Rüşd Psikolojisi: Fizikten Metafiziğe İbn Rüşd’ün İnsan Tasavvuru**. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Arkonaç, Sibel. **Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi**. İstanbul: alfa yayınları, 1993.
- Arslan, Ali, Mustafa Selçuk, Mehmet Nam. **Türkiye’nin İlk ve Tek Kız Üniversitesi İnas Darülfünunu (1914-1919)**. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2012.
- Atay, Hüseyin. **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları-İcazetnâmeler Islahat Hareketleri**. İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- Atkinson, Rita L, Richard C. Atkinson, R. Hilgard. **Psikolojiye Giriş I**. çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay, Aysun Yavuz. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995.

- Aydın, Ayhan. **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**. İstanbul: Alfa Yayınları, 2003.
- Aynî, Mehmet Ali. **Darülfünun (Üniversite) Tarihi**. hzl. Metin Hasırcı. İstanbul: Pınar Yayınları, 1995.
- Ayverdi, İlhan. **Misalli Büyük Türkçe Sözlük III**. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005.
- Bacanlı, Hasan. **Gelişim ve Öğrenme**. Ankara: Nobel Yayınları, 2003.
- Bağcı, Rıza. **Baha Tevfik'in Hayatı Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerine Bir Araştırma**. İzmir: Kaynak Yayınları, 1996.
- Baltacı, Cahit. **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**. İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2005.
- Başgöz, İlhan, Howard E. Wilson. **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk**. Ankara: Dost Yayınları, 1968.
- Batur, Sertan. "Psikoloji Tarihinde Köken Mitosu ve George Anschütz'ün Hikâyesi". **Toplum ve Bilim**. S 102 (2005):168-188.
- _____. "Türkiye'de Psikoloji Tarihi Yazımı Üzerine". **Toplum ve Bilim**.S 98 (2003): 255-264.
- _____. "Türkiye'de Psikolojinin Kurumsallaşmasında Toplumsal ve Politik Belirleyenler". **Toplum ve Bilim**. S 107 (2006):217-230.
- Baymur, Feriha. **Genel Psikoloji**. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1973.
- Berkes, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**. Ankara: Bilgi Yayınları, 1973.
- Beydilli, Kemal. **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995.
- Bilgin, Nuri. **Başlangıcından Günümüze Türk Psikoloji Bibliyografyası**. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Boirac, Emile. **Felsefe yahut Hikmet-i Nazariyye:İlm-i Ahval-i Ruh**. çev. Mehmet Emin Erişirgil. İstanbul: Araks Matbaası, 1914.
- Bolay, Mehmet Naci. **İbn-i Sina**. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Bolay, Süleyman Hayri. **Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi**. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1967.
- Bruno, Frank J. **Psikoloji Tarihine Giriş**. çev. Gül Sevdiren. İstanbul: Kıbele Yayınları, 1996.
- Büchner, Louis. **Fenn-i Ruh (Dimağ ve Ruh, Tefekkür, Vicdan, Dimağ ve Tefekkür)**. çev. Abdullah Cevdet. İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1911.
- Bümen, Nilay T. "Çoklu Zeka Kuramı ve Eğitim". **Eğitimde Yeni Yönelimler**. ed. Özcan Demirel Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2007:1-37.
- Cevad, Mahmut. **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**. İstanbul: Matbaa-i Amire,1921.

- Çankaya, Mücellidoğlu Ali. **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**. Ankara: Mars Matbaası, C 3, 1968.
- _____. **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Ankara: Mars Matbaası, C 2 1968-1969.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman. **Türkiye’de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi**. İstanbul: Pınar Yayınları, 1964
- Çıkla, Selçuk. “Baha Tefik’in Hayatı, Yazarlığı, Mizacı ve Felsefeciliği, Muhalif, Asi ve Sıra Dışı-I”. **Tarih ve Toplum**. İletişim Yayınları, C 39, S 234 (2003): 51-58.
- Çırak, Yüksel. **Eğitim Psikolojisi**. ed. Alim Kaya. Ankara: Pegem Akademi, 2011.
- Develioğlu, Ferit. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**. Ankara: Aydın Kitabevi, 2008.
- Doğan, Atıla. **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Doğan, Nuri. **Eğitimde Yeni Yönelimler**. ed. Özcan Demirel. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2007:167-192.
- Dölen, Emre. **Osmanlı Döneminde Darülfünûn 1863-1922: Türkiye Üniversite Tarihi 1**. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Durusoy, Ali. “İbn Sina”. **DİA**. C 20. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998: 322-331.
- Duy, Baki. “Güdülenme ve Bireysel Farklıklar”. **Eğitim Psikolojisi**. ed. Alim Kaya. Ankara: Pegem Akademi, 2011.
- Eğribozi, Ali İrfan. **İlm-i Ahval-i Ruh**. İstanbul: Ruşen Matbaası, 1910.
- Erdoğan, Aynur. “Türkiye’de Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusunun Sosyolojik Çözümlemesi”. Yüksek Lisans Tezi. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Ergün, Mustafa. **II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri**. Ankara: Ocak Yayınları, 1996.
- Fahri, Macit. **İslam Felsefesi Tarihi**. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000.
- Findley, Carter V. **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâli (1789-1922)**. çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Forsegrive, Georges L. **Mebadi-i Felsefeden İlmü’n-Nefs**. çev. Babanzade Ahmet Naim. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1914.
- Gölcük, Şerafettin, Metin Yurdagür. “Gelenbevî”. **DİA**. C 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998: 552-555.
- Gövsa, İbrahim Alaeddin. **Meşhur Adamlar: Hayatları-Eserleri**. hzl. Sedat Simavi. İstanbul: Tuma Başaran Özel Kütüphanesi, C 1, 1933-1935.
- Guillaume, Paul. **Psikoloji**. çev. Refia Şemin. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Gülerce, Aydan. “History of Psychology in Turkey as a Sign of Diverse Modernization and Global Psychologization”. **Internationalizing the History**

of Psychology. ed. Adrian C. Brock . New York: New York University Press, 2006:75-93.

Gündüz, Mustafa. **Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa**. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012.

_____. **Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2013.

Güney, Salih. **Davranış Bilimleri**. Ankara: Nobel Yayınları, 2008.

Gürtürk, Sami. **Açıklamalı Psikoloji Özeti**. Ankara: Kültür Matbaası, 1967.

Haldun, İbn. **Mukaddime**. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, C I-II, 1982.

Hayta, Beyhan. “İbn Haldun’da Kişilik Teorisi”. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Bursa Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Hökekleli, Hayati. “İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü”. **İslami Araştırmalar Dergisi**. C 19, S 3 (2006): 409-421.

<http://www.istanbul.edu.tr/edebiyat/edebiyatp3b3.htm>. [19.11.2015]

http://dolusozluk.com/#p/Baba+Vanga/yazdigi_mesajlar/?s=20 [20.01.2016]

Huyugüzel, Ömer Faruk. **İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Darülfünun Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs”. **Belleten**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, C LIV, S 210 (1990): 699-738.

_____. **Darülfünun: Osmanlıda Kültürel Modernleşmenin Odağı**. İstanbul: IRCICA Yayınları, C 1 2010.

_____. **Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı: 150. Yılında Tanzimat**. hzl.Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C VII, S 142, 1992.

_____. “İshak Efendi”. **DİA**. C 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998: 529-530.

İzgi, Cevat. **Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazi Bilimler**. İstanbul: İz Yayıncılık, C 1, 1997.

Kaptan, Saim. **Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri**. Ankara: Tekışık web ofset, 1998.

Kara, İsmail. **Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye’ye Girişi**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.

Karakoç, İrfan. “Türkiye’de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen İsmi: Ahmet Nebil”. **Tarih ve Toplum**. C 32, S 191 (1999):4-8.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. **Zoraki Diplomat**. Ankara: Bilgi Yayınları, 1967.

Karasar, Niyazi. **Bilimsel Araştırma Yöntemi**. Ankara: Nobel Yayınları, 2007.

Kaya, Yahya Kemal. **İnsan Yetiştirme Düzenimiz: Politika-Eğitim-Kalkınma**. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2009.

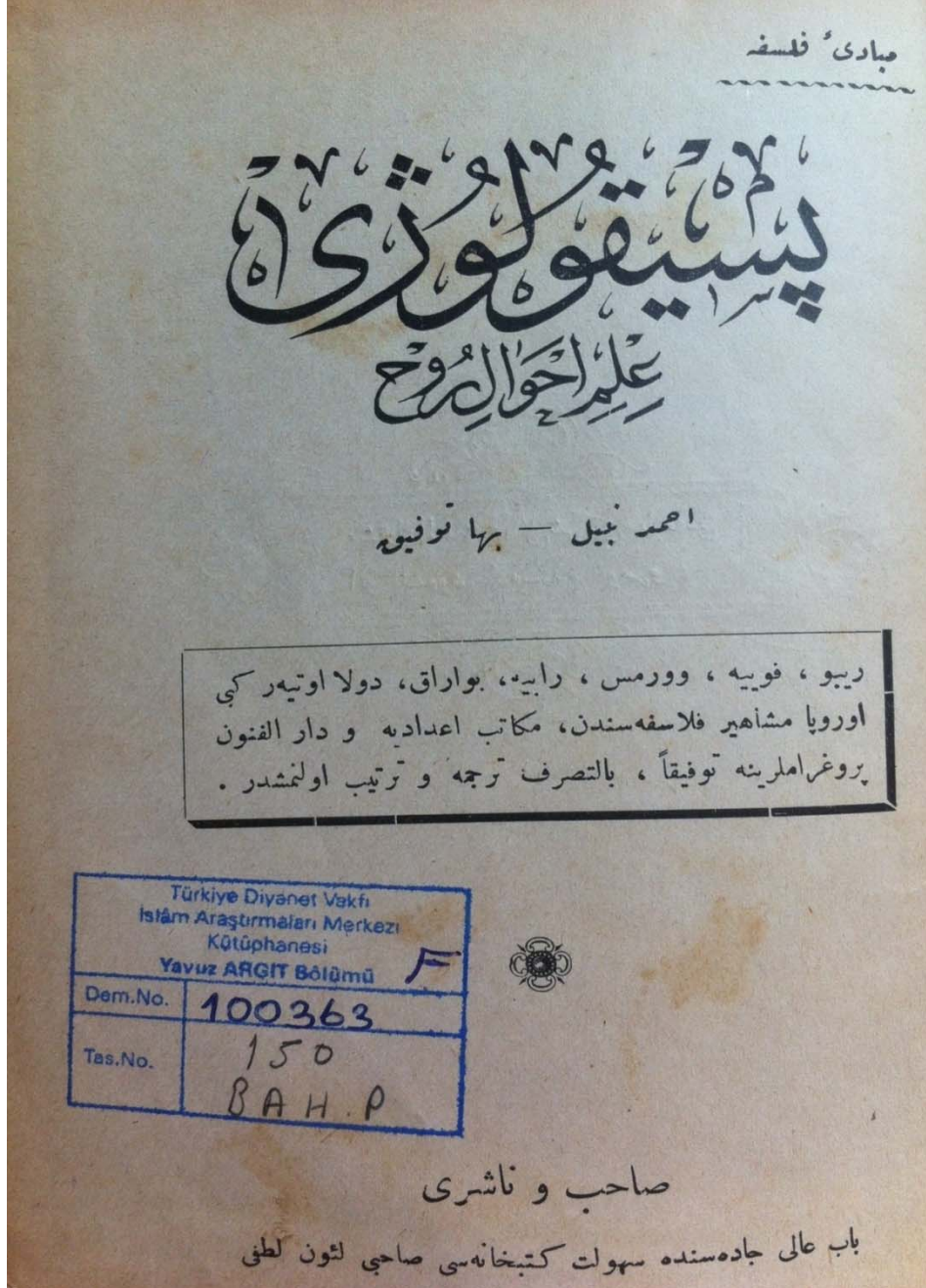
Kaygusuz, Bezmi Nusret. **Bir Roman Gibi**. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002.

- Kazıcı, Ziya. “Emrullah Efendi”. **DİA**. C 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998: 165-166.
- Kenan, Seyfi. **Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi**. ed. Seyfi Kenan. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Kemal, Yusuf. **Gâyetü’l-Beyan fî Hakikati’l-İnsan yahut İlm-i Ahvâl-i Ruh**. İstanbul: Mihran Matbaası, 1878.
- Kızılgeçit, Muhammet. “İzmirli İsmail Hakkı’nın İlmü’n-Nefs’inde Modern Psikoloji Tarihi”. **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Rize: C 13. S 3 (2013): 157-173.
- Koçer, Hasan Ali. **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**. İstanbul: MEB Yayınları, 1991.
- Kol, Suat. “Erken Çocuklukta Bilişsel Gelişim ve Dil Gelişimi”. **Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**. S 21 (2011):1-21.
- Köse, Ayhan. “Türkiye’de Psikoloji ve Din Psikolojisi”. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Köse, Nihat. “Türkiye’de Cumhuriyet Öncesi Bazı Telif Psikoloji Kitapları Üzerine Bir İnceleme”. Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013.
- Kutluer, İlhan. “İlmü’n-Nefs”. **DİA**. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, C 22, 1998: 148-150.
- Küçük, Yalçın. **Aydın Üzerine Tezler-2**. Ankara: Tekin Yayınları, 1985.
- Cevdet, M. Muallim. “Selim Sâbit Merhum Hakkında”. hzl. Cemil Öztürk. **Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu: Türkiye’nin İlk Pedagogu Vize’li Selim Sabit Efendi**. 2000. s. 84 (Aktaran: Şeyma Turan. “Osmanlılarda İlk Modern Psikoloji Kitapları”. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).
- Meriç, Cemil. **Bu Ülke**. hzl. Mahmut Ali Meriç. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Miller, Barnette. **The Palace School of Muhammad the Conqueror**. Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1941.
- Mutçalı, Serdar. **Arapça-Türkçe Sözlük**. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Oktay, Ayşe Sıdika. **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlak-ı Alâî**. İstanbul: İz yayıncılık, 2005.
- Öz, Mehmet. **Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**. İstanbul: Dergah Yayınları, 1997.
- Özarpınar, Yılmaz. **Psikoloji Tarihi**. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.
- Özege, Seyfettin. **Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası Elektronik Programı**. Nüvis Beşeri Araştırmalar ve Yayıncılık Ltd. Şti. (hzl.), 2001.
- Özgüven, İbrahim Ethem. **Çağdaş Eğitimde Psikolojik Danışma ve Rehberlik**. Ankara: PDREM Yayınları, 2000.
- Öztabağ, Lütfi. **Yeni Psikoloji**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1974.
- Öztürk, Cemil. “Selim Sabit Efendi”. **DİA**. C 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998: 429-430.

- Plotnik, Rod. **Psikolojiye Giriş**. çev. Tamer Geniş. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Polat, Nazım Hikmet. “Mecmuacılık Tarihinden Bir Sayfa: Tenkit ve Hediyesi”. **Kültür ve Sanat Dergisi**. Nu.27 (1983): 24-26.
- Reuchlin, Maurice. **Psikoloji Tarihi**. çev. Selmin Evrim. İstanbul: Anıl Yayınevi, 1964.
- Rıfat, Kılıslı Muallim. “Mektep Hatıraları”. **Muallimler Mecmuası**. İstanbul: İstanbul Muallimler Birliği, 1925.
- _____. **İlm-i Ahval-i Ruh ve Usul-i Tefekkür**. İstanbul: Mekteb-i Sanayi’ Matbaası, 1894.
- Rifat Bin Mehmed Emin. **İlm-i Ahval-i Ruh ve Usul-i Tefekkür**. sad. ve hzl. Tarık Tuna Gözütok. Konya: 2014
- Rüşd, İbn. **Kitabu’n-Nefs Psikoloji Şerhi**. çev. Atilla Arıkan, Muhittin Macit. İstanbul Litera Yayıncılık, 2007.
- Sami, Şemseddin. **Kâmûs- ı Türkî**. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2015.
- Satı Bey, Mustafa. **Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimleri (Fenn-i Terbiye Cilt 1-2) Türkiye’de İlk Modern Eğitim Kitabı**. hz. Mustafa Gündüz. Ankara: Otorite Yayınları, 2012.
- Sayar, Kemal, Mehmet Dinç. **Psikolojiye Giriş**. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.
- Schultz, Duane P., Schultz, Sydney E. **Modern Psikoloji Tarihi**. çev. Yasemin Aslay. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.
- Selçuk, Ziya. **Eğitim Psikolojisi**. Ankara: Nobel Yayınları, 2007.
- Solso, Robert L, M. Kimberly Madin, Otto H. Madin. **Bilişsel Psikoloji**. çev. Ayşe Ayçiçeği, Dinn. İstanbul: Kitapevi, 2007.
- Somel, Selçuk Akşin. **Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma Otokrasi ve Disiplin**. çev. Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Şen, Adil. **İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem Fî Nizâmi’l-Ümem**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Şişman, Adnan. **Tanzimat döneminde Fransa’ya gönderilen Osmanlı Öğrencileri**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.
- Tahir, Bursalı Mehmet. **Osmanlı Müellifleri**. hzl. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, C 2, 1972.
- Tahsin, Hoca. **Psiholoji Yahut İlm-i Ruh**. İstanbul: (Artin Asaduryan) Şirket-iMürettibiyye Matbaası, 1893.
- Taken from Helene Pleasants (1964) Biographical Dictionary of Parapsychology with Directory and Glossary 1946-1996 NY: Garrett Publications.
- Tanyu, Hikmet. **İslam Dininin Düşmanları ve Allah’a İnananlar**. İstanbul: Burak Yayınları, 1989.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

- Tevfik, Baha, Ahmet Nebil. **Psikoloji: İlm-i Ahvâl-i Ruh**. İstanbul: Sühulet Kütüphanesi, 1912.
- _____. **Anarşizmin Osmanlıcası-1: Felsefe-i Ferd**. hzl. Burhan Şaylı. İstanbul: Altıkırkbeş Yayınları, 1992.
- _____. **Teceddüd-i İlmî ve Edebî**. İstanbul: Dersaadet Kütüphanesi, 1911.
- D’Ath, Tim. **Cause and Effect**, Australia: Inspiring Publisher, 2012
- Tos, Fahrettin. **Bilimin Işığında Psikoloji ve Dehaları**. İstanbul: Kariyer yayıncılık, 2007.
- Tunç, Mutafa Şekip. **Psikolojiye Giriş**. İstanbul: İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1949.
- Tunçay, Mete. **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1967.
- Turan, Şeyma.”Osmanlılarda İlk Modern Psikoloji Kitapları”. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Türkçe Sözlük**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi** (Çok yazarlı). İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983-1984.
- Uçman, Abdullah. “Baha Tevfik”. **DİA**. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, C 4, 1998: 452-454.
- Uşaklıgil, Halit Ziya. **Bir Acı Hikâye**. İstanbul: Hilmi Kitapevi, 1942.
- Ülken, Hilmi Ziya. **Bilgi ve Değer**. Ankara: Kürsü Yayınları, 1974.
- _____. **Felsefeye Giriş, Tabiat İlimleri Felsefe ve Metodolojisi**. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1963.
- _____. **İslam Felsefesi Tarihi**. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- _____. **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- _____. **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul: Vakıf Yayınları, 1935.
- Yakupoğlu, Kenan.”Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi”. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Yapıcı, Şenay, Mehmet Yapıcı. **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**. Ankara: Anı Yayıncılık, 2005.
- Yeşil, Fatih. **Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratıp Efendi (1750-1799)**. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2010.
- Yıldırım, Ali. **Türk Üniversite Tarihi: Darülfünun Dönemi**, Ankara: Öteki Matbaası, 1998.

EKLER

Ek 1: Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in Psikoloji- İlm-i Ahvâl-i Ruh adlı eserin iç kapak fotoğrafı.

فلسفہ

یاخود

حکمت نظریہ

برنجی کتاب

علم احوال روح

Türkiye Diyanet Vakfı İstisnâ Araştırmaları Merkezi Kütüphane Yavuz AKGİT Bölümü	
Deni No.	107506
Tab. No.	150 B01. F

أمیل بویراق F

مترجمی

محمد امین

استانبول سلطانیسی معلومات حقوقیه، اقتصاد و فلسفه معلمی

طابع و ناشری

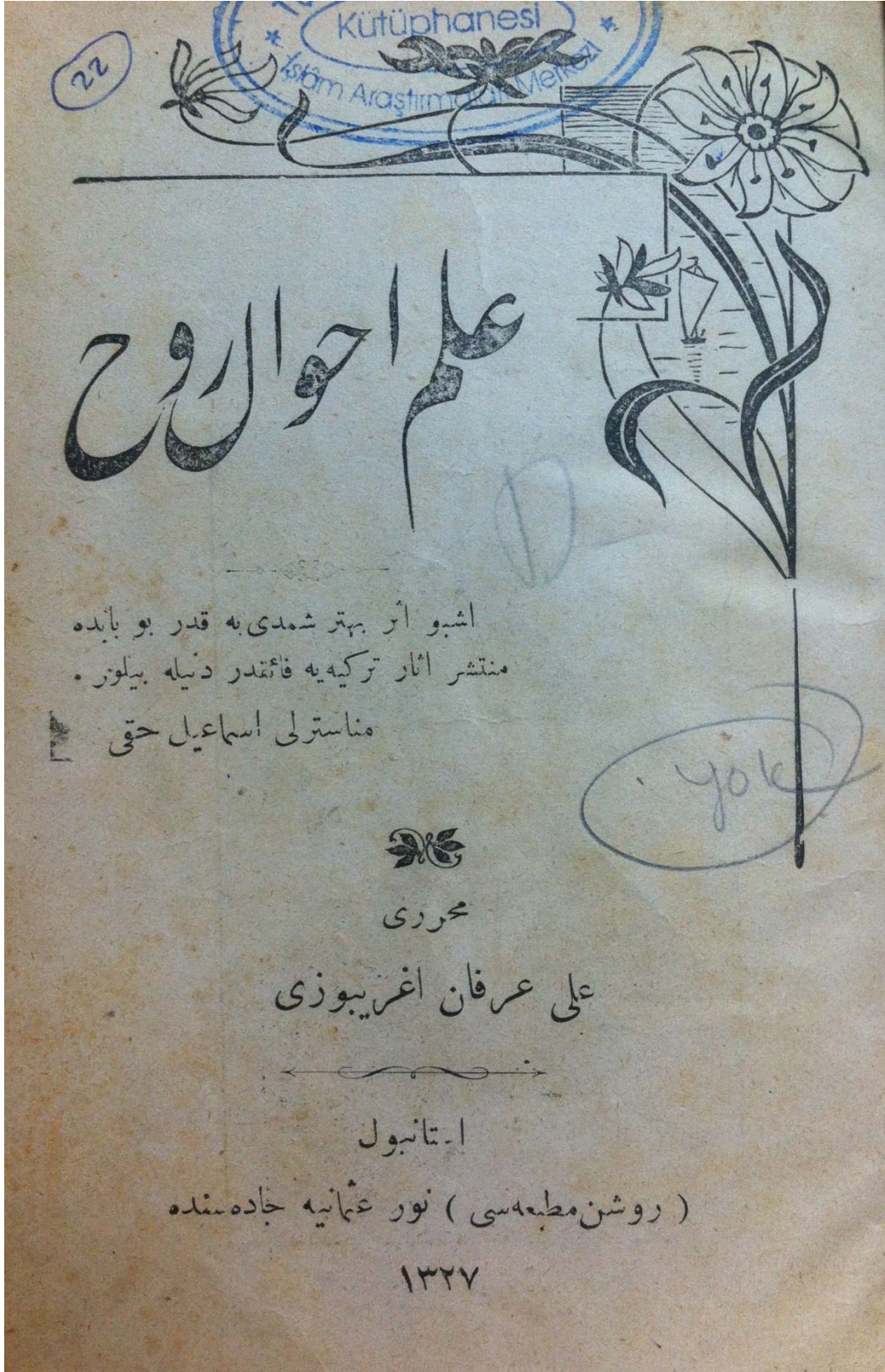
تفصیر کتابخانہ سی

در سعادت

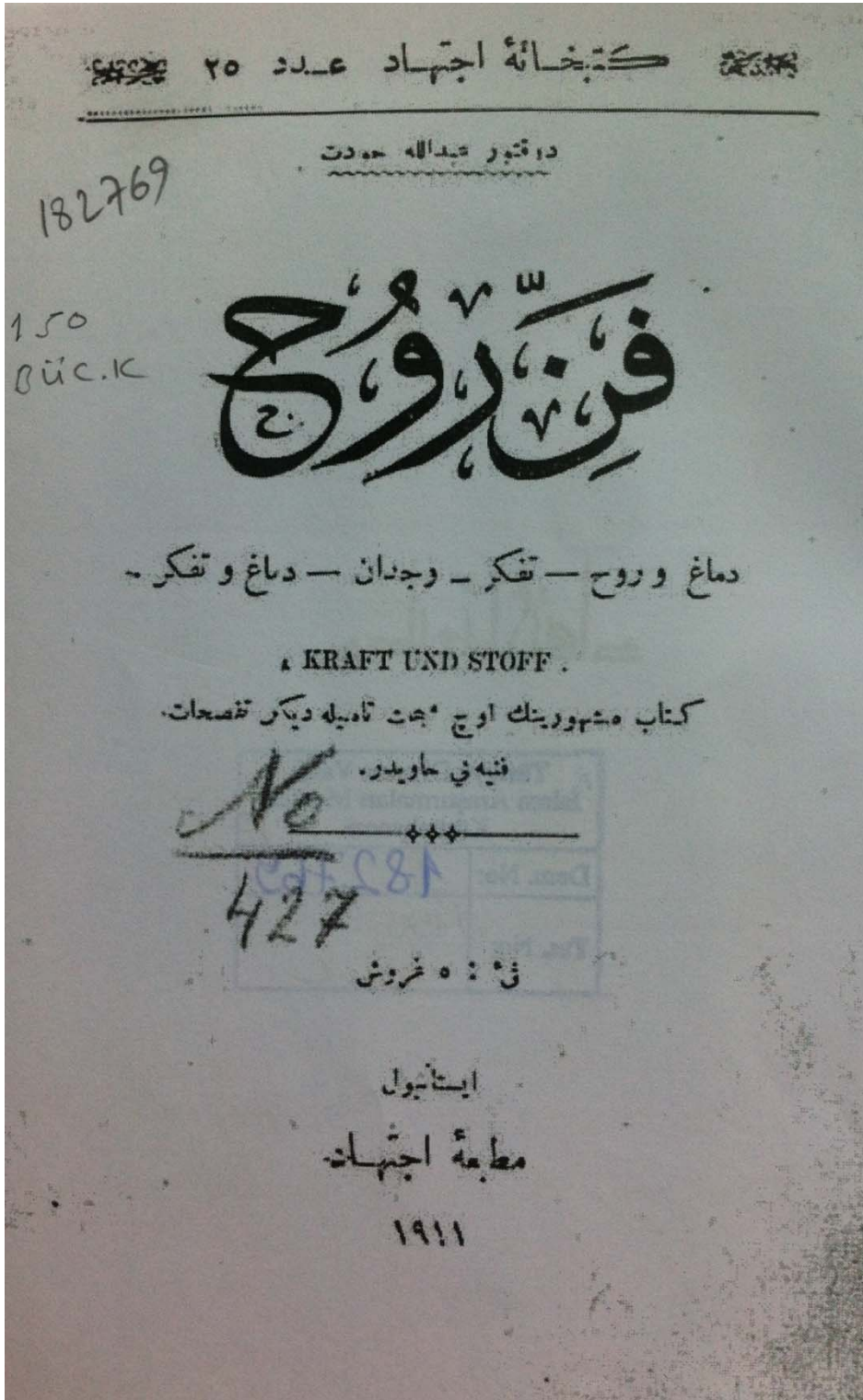
۱۳۳۵

« آراقس » مطبعہ سی — باب عالی ، ابوالسعودہ جادہ سندہ نومبر ۵۷

Ek 2: Emile Boirac'ın Felsefe yahut Hikmet-i Nazariye Birinci Kitap: İlm-i Ahvâl-i Ruh adlı eserin iç kapak fotoğrafı.

Ek 3: Ali İrfan Eğribozi'nin İlmi- Ahvâl-i Ruh adlı eserinin iç kapak fotoğrafı.

Ek 4: Doktor Abdullah Cevdet'in Fenn-i Ruh adlı eserin kapak fotoğrafı.

معارف عمومیہ نظارتی

تالیف و ترجمہ کتبخانہ سی

عدد: ۳۷

مَبَادِئُ فِلْسَافِيَّةٍ

دن

برنجی کتاب

عِلْمُ النَّفْسِ

مؤلفی

ژورژ ل. فونس غریو

مترجمی:

تالیف و ترجمہ ہیئتی اعضاءسندن

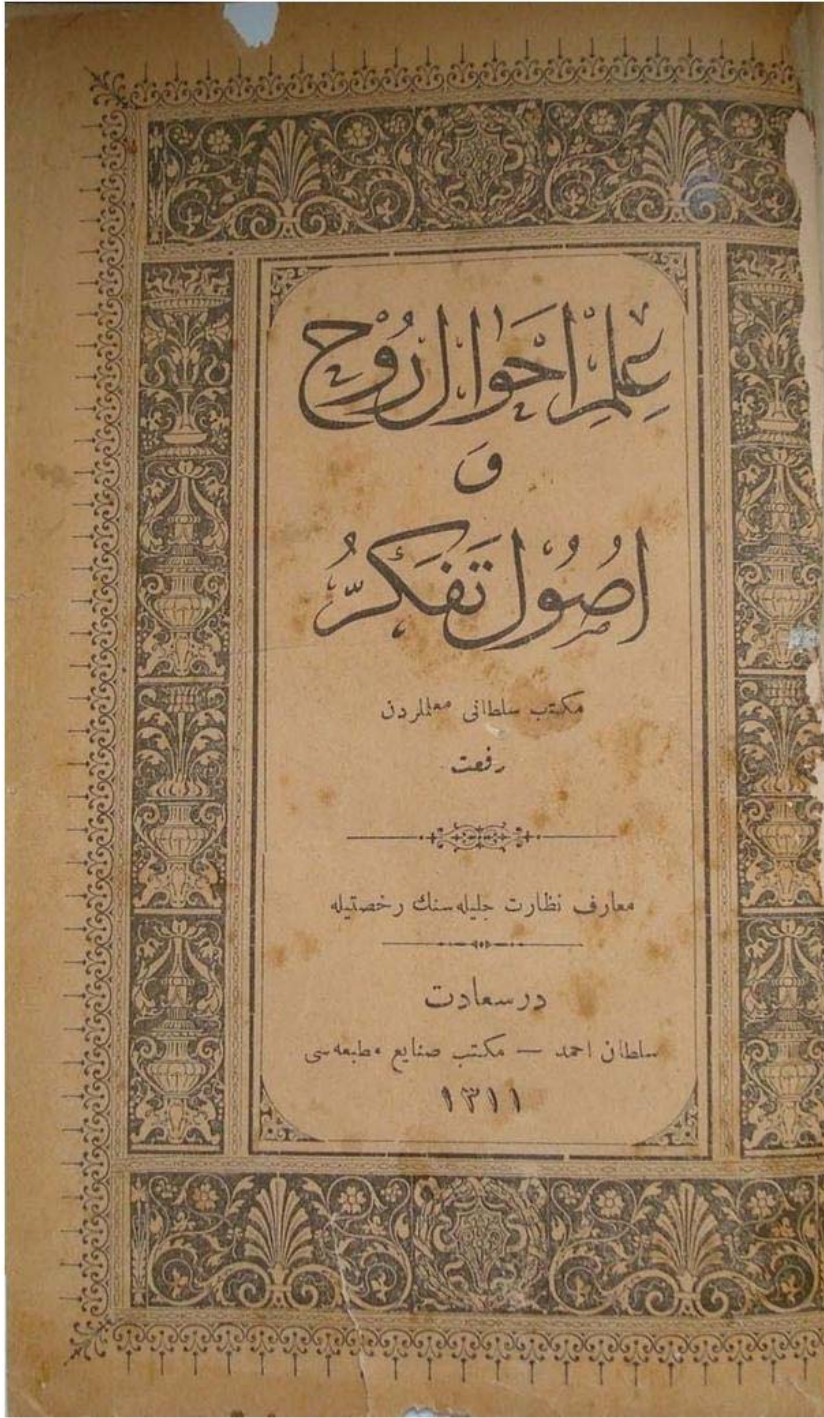
احمد نعیم

Türkiye Bilimler Akademisi İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Yayın ARGİT BÖLÜMÜ	
Bem.No.	110924
Tas.No.	150
FON.E	

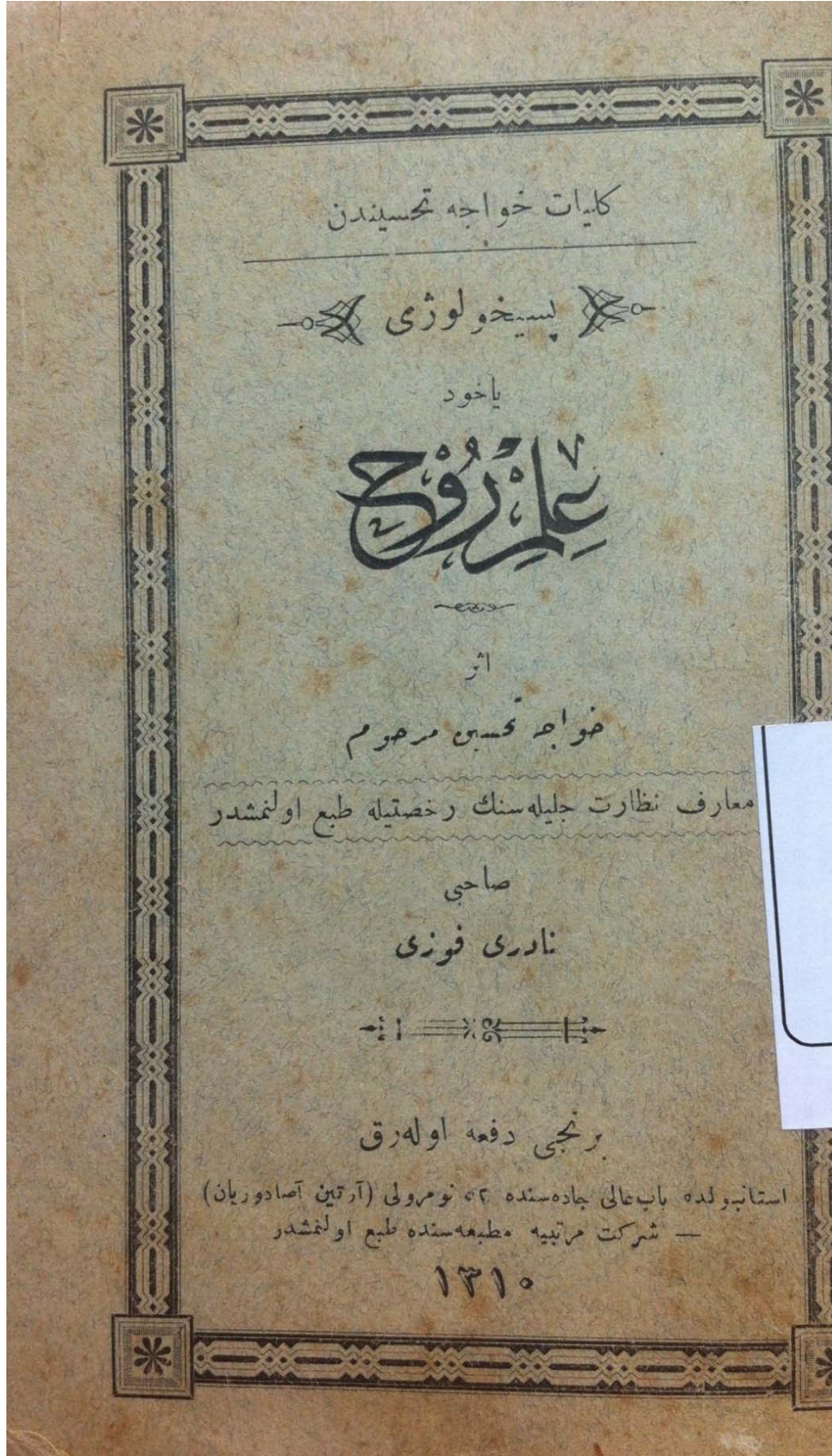
استانبول — مطبعة عامره

۱۳۳۱

Ek 5: Babanzade Ahmet Naim'in Mebadi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs adlı eserin iç kapak fotoğrafı.

Ek 6: Kilisli Muallim Rıfat'ın İlm-i Ahvâl-i Ruh ve Usul-i Tefekkür adlı eserin dış kapak fotoğrafı.

Ek7:Hoca Tahsin'in Psikoloji yahut İlm-i Ruh adlı eserin dış kapak fotoğrafı.

غاية البيان في حقيقة الانسان

ياخود

علم الاحوال الروح

—

اثر

يوسف كمال

—

معارف نظارت جليله سنك رخصتيله طبع اولنمشدن.

—

استانبول

(مهران) مطبعه سنی — باب عالی جاده سنده نومرو ۲۸

۱۲۹۵

9
A

Ek 8: Yusuf Kemal Bey'in Gâyetü'l-Beyan fî Hakikati'l-İnsan yahut İlm-i Ahvâl-i Ruh adlı eserin iç kapağı.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı :Abuzer KAYHAN
Doğum Yeri :Adıyaman
Doğum Tarihi :28.06.1987
Yabancı Dili :İngilizce
e-posta :e.kayheen@gmail.com

Eğitim Durumu

İlköğretim :Yassıkaya İlköğretim Okulu (1993-1998)
Lise Öğrenim :Açıköğretim Lisesi (2004-2007)
Ön Lisans :Anadolu Üniversitesi Adalet Programları Bölümü
(2013-2015)
Lisans Öğrenimi :Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi
Türkçe Öğretmenliği (2008-2012)
Yüksek Lisans Öğrenimi :Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Anabilim
Dalı, Eğitim Programları ve Öğretim (2012-...)

Görev Yeri

Ş.Ö. Nurgül Kale Ortaokulu/İSTANBUL